

మ హాకవి భోజరాజ ప్రణీతమగు

చంపూ రామాయణము

ఆంధ్ర టీకా తాత్పర్య విశేషాంశసహితము

వ్యాఖ్యాత

శ్రీమాన్ తట్టా నరసింహాచార్యులు, ఎమ్.ఎ.,

కల్పవల్లీ పబ్లికేషన్సు

గూడూరు (కృష్ణాజిల్లా)

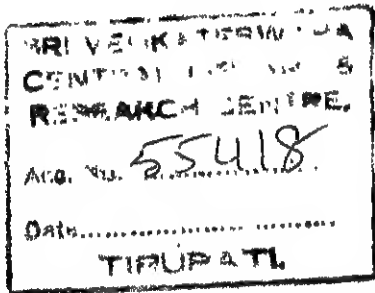
చంపూ రామాయణము

అరణ్య, కిష్కింధకాండములు

(టికా తాత్పర్య విశేషాంశములతో)

ప్రతులు : 1000

వెల : రూ. 25/-

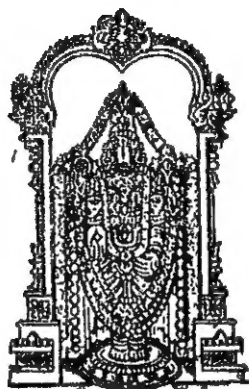

ప్రకాశకులు :

కల్పవల్లి పల్లి కేశవస్వామి
గూడూరు, కృష్ణాజిల్లా.

ముద్రణ :

శ్రీ సత్యసాయి ప్రెస్
కి-2-151సి, సాయిరాంబీధి, టి నగర్
తిరుపతి - 517 501

*This Book is Published with the Financial
Assistance of Tirumala Tirupati Devasthanams under
their scheme "AID TO PUBLISH RELIGIOUS BOOKS"*

కృతజ్ఞతలు

శ్రీభోజరాజ విరచితమగు చంపూరామాయణమునకు ఆంధ్ర బీకా తాత్పర్య విశేషాంశములను వ్రాసి బాల-అయోధ్యకాండలను మొదటి భాగముగ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానము వారి ఆర్థికసాహాయ్యముతో ఇదివఱకే ప్రచురించితిని. ఇప్పుడు అరణ్య, కిష్కింధకాండలకు పైమాదిరి గనే బీకా తాత్పర్యములను సంతరించి ప్రచురించుచుంటిని. లోగడ వలెనే ఇప్పుడు కూడా తి. తి. దేవస్థానము వారు ఆర్థికసాహాయ్యము నందించి నా మార్గమును సుగమమొనర్చిరి. అందులకు వేంకటాద్రికు దగు, శ్రీ శ్రీనివాసప్రభువుకు, తి. తి. కార్యనిర్వహణాధికారులకు, విశేషించి సంపాదకులు శ్రీ కె. సుబ్బారావు గారికి నా కృతజ్ఞతల నందించుచున్నాను.

ఈ పుస్తకమును తగినంత జాగ్రత్తగా ముద్రించి యిచ్చిన శ్రీసత్యసాయి ప్రింట్స్, తిరుపతి వారికి నా కృతజ్ఞతలు.

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

శ్రీ భోజరాజ సారస్వతాను విరచిత

చం పూ రా మా యు జ్ఞ ము

ఆంధ్రభీకాక్షాత్పర్య సహితము

అ ర్ణవ్య కాం డ ము

ప్రవిశ్య విపినం మహత్తదను మైథిలీ వల్లభో
చుహుబల సమన్వితశ్శలిత నీలశైలచ్యవీః
నిశాచర దవానల ప్రశమనం విధాతుం శరైః
చచార సశరాసనస్ఫురపథే తదిత్వానివ.

అర్ణము— తదను-దండకావనములో ప్రవేశించిన తరువాత,
హుబలసమన్వితః - అప్రమేయబలశాలియు, శలిత నీలశైల
చ్యవీః-నదయచున్న నల్లక్షౌండయొక్క కొత్తిపంటి కొత్తిగలవాడును,
స, మైథిలీవల్లభః-సితామహాలక్ష్మి యొక్క భర్తయగు శ్రీరాముడు,
హత్-పెద్దదియగు, విపినం-దండకారణ్యమును, ప్రవిశ్య-ప్రవేశించి,
నిశాచర - రాక్షసులనే దవానల - కార్పియ్యును,
ప్రశమనం - వల్లార్చుటను, విధాతుం - చేయుటను, సశరాసనస్థుఁడను
అర్జునుని, సురపథే - ఆకాశమునందలి, తదిత్వానివ - మేఘమువలె,
చచార - తిరిగెను.

మేఘపక్షములో శరైః - నీళ్లతో సకరాసనః - ఇంద్రచాపముతో కూడినది, అని తెలిసికొనవలెను.

తాత్పర్యము— నడయాడు నల్లొండవలె నల్లని రూపుగల వాడును, బాహుబలశాలియు సీతాపతియునగు శ్రీరాముడు అరణ్యనిలో ప్రవేశించి ఇంద్రధనుస్సుతోను విద్యుల్లతలతోను ఒప్పుచున్న కాటుమట్టు కార్పిచ్చు నార్పుటకు వినువీధిలో విహరించినట్లు మ్రుక్కడి అక్కనులను చంపుటకు కోదండపాణియై విహరించెను.

విశేషములు— శ్రీమద్రామాయణములోని అరణ్యకాండములో శున్న - 'ప్రవిశ్య' యను మొదటి పదమిచ్చట ప్రయోగించుట గమనింప దగిన విశేషము 'ప్రవిశ్యతు మహారణ్యం' ఈ శ్లోకములో పృథ్వీ పృతము, జగణనగణ జగణనగణ, యగణములు లఘువు, గురువు, వరుసగానుండి ఎనిమిదింటికి తొమ్మిదింటికి యతి యున్నచో పృథివీ పృతము.

తదుక్తం— జసౌజనయలా వసుగ్రహ యతిశ్చ పృథ్వీగురుః

గద్యము—తదను కంఠాల వనశుండాల కపోలకషణ వినమి తామిత విటవ సౌలషండ నిర్వాత నిర్వాసగంధానప్యోత్త గంధాన్ విడధానై రాహుతి గంధైరనుమీయమానాన్ అవినాభూతజలాశయా నాశ్రమ భాగానభితశ్చరతోరాతిథ్య ప్రశమిత మార్గశ్రమయో రామలక్ష్మణయో రధ్యానం తరసౌ రురోధ విరాధాభిధానో యాతుధానః, 2.

అ — తదను - అరణ్యములో తిరిగిన తరువాత, కంఠాల - దురదతో కూడిన, వనశుండాల - అడవి యేనుగులయొక్క కపోల - గండస్థలములయొక్క కషణ - రాపిడిచేత విషమిత - శిథిలమైన

అసంఖ్యాక - లెక్కకు మించిన విటప - కొమ్మలుగల సొలషండ - దేవ
దారు వృక్షముల నుండి, నిర్మాత - బయల్పెడలిన నిర్మాణ - జిగు
రుయొక్క గంధానపి - వాసనలు గలవియైనను, ఆత్మగంధాన్
స్వీకరింపబడిన గంధము గలవిగాను, తిరస్కరింపబడినవిగాను,
విదధానైః - చేయుచున్న, ఆహుతి గంధైః - హోమ ద్రవ్యముల
నువాసనలతో, అనుమీయమాన - ఊహింపబడుచున్నవియు, అవినా
భూత - అంతటను ఉన్న, జలాశయాన్ - చెరువులుగల ఆశ్రమభాగాన్ -
ఆశ్రమ ప్రదేశములను, అభితః-అంతటా, చరతోః-తిరుగుచున్నవారును,
అతిథ్య - మునులచే చేయబడిన అతిథిసత్కారములతో, ప్రశమిత -
పోగొట్టి కొనబడిన మార్గశ్రమయోః - మార్గాయాసము గలవారగు
రామలక్ష్మణయోః - రామలక్ష్మణుల యొక్క - అధ్వానం - మార్గమును
విరాధాభిధానః - విరాధుడను పేరుగల యాతుధానః - రాక్షసుడు,
తరసా - వేగముతో రురోధ - అడ్డగించెను.

తా — అయ్యడవిలో లెక్కకు మిక్కిలములగు వృక్షములు
విరాజిల్లు చుండెను. వానిలో విశాలాయతములగు దేవదారు వృక్షములు
చాల కన్నట్లుచుండెను. మత్తమాతంగములు గండకండా వినోదమునకై
ఆవృక్షస్కంధముల నుపయోగించుకొని, తొండములతో కొమ్మలను
విజుచుచుండెను. ఆ వృక్షములనుండి పాలు స్రవించుచుండెను.
ఆపాలయొక్క పరిమళములను ఆశ్రమములలోని ఆహుతి
పరిమళము లభిభవించుచుండెను. ఆపరిమళములచే అవి ఆశ్ర
మములై యుండ నోపునని బాటసారులూహించు చుందురు. వాని దళి
దాపులలో మునీశ్వరుల నిత్యకృత్యములకుపయోగించు - నిర్మలోదక
ములతో నిండిన చెరువులు కానుపించుచుండెను. అట్టి ఆశ్రమములలో సేద
తీర్చుకొని, మువ్వుట గొలుపు మునులిచ్చు అతిథ్యమును సేకరించి
అటునిటు తిరుగుచున్న అన్నదమ్ముల త్రోవను - విరాధుడను రాక్షసు
డడ్డగించెను.

వి — పుతడా అనగా తొండము. తొండము గల జంతువులు గమక శుంధాలములు - వినుగులు.

గ — స ఏష రోషభీషణవేషః త్రిశిఖ - శిఖావతంసిత వివిధ మృగ శవశత హృదయః శతహ్రదాతనయ స్పీతామవజహార వ్యాజ హర దాశరథీచ.

అ — రోషభీషణవేషః - రోష - కోపముతో, భీషణ - భయం కరమైన వేషః - వేషముగల వాడును, త్రిశిఖశిఖా - త్రిశూలము చివరకు అవతంసిత - గ్రుచ్చబడిన వివిధ - నానావిధములైన మృగ శవశత - జంతువులయొక్క మృత కళేబరములని యొక్క, హృదయః - వక్షః ప్రదేశములు గల వాడును, శతహ్రదాతనయః - శతహ్రదయొక్క కుమారుడగు స ఏషః - ఆ యీ పిరాధుడు, సీతాం-సితను, అవజహార - అవహరించెను. దాశరథీ - దశరథునియొక్క తనయులగు రామలక్ష్మణులను - గూర్చి, వ్యాజహార చ - మతీయు పలికెను.

తా — రోషభీషణ వేషముతో కన్నట్టుచున్న వాడును, శత హ్రదా తనయుడునగు నాహిలనుతిండి, తన బుజముననున్న, త్రిశూలము యొక్క చివరకు, చంపిన మృగకళేబరములను తగిలించుకొని సుందరాంగియగు సీతనవహరించి దశరథతనయులతో నిట్లనెను.

పీ — త్రిశూలమును ఆయుధమునకు చంపిన జంతువులను తగిలించుకొన్నను, మూడు సింహములు నాలుగు పెద్దపులులు రెండు తోడేళ్లు పదిలేళ్లు దంతములతో కూడిన ఒక ఏనుగుతలకాయ. తదుక్తం శ్రీమద్రామాయణే -

ట్రీన్ సింహన్ చతురోవ్యాహూన్

ద్వౌమ్మగా పృషతాన్ దశ.

సవిషాదం వసాదిగ్ధం

గజన్య చ శిరో మహత్.

అవసజ్ఞాయసే శూలే

వినదంతం మహాన్యనమ్.

గ — కౌయువాం యువోనా కుతస్త్వి? వామాచారవత్ప్రతిభాతి
మే వామాచారః, చీరః పపుషి, జటాశ్శిరసి, కరే చ చండకోదండ
దండః. క్షాయమాకల్పః, క్వచన కల్పలతాకల్పేయమనౌల్పభూషణా
తరుణీతి. 4

అ — యువానా - చిన్న వయస్సులోనున్న యువాం -
మీరిద్దఱు కొ - ఎవరు? కుతస్త్వి - ఎక్కడనుండి వచ్చినారు? వాం -
మీయిద్దఱి యొక్క ఆచారః - ప్రవర్తనము మే - నాకు వామాచార
వత్ - చెడునడవడివలె ప్రతిభాతి - తోచుచున్నది. పపుషి - శరీరము
నందు చీరః - వల్కలము, శిరసి - తలయందు జటాః - జడలు కరే -
చేతియందు చండః - తీవ్రమైన కోదండదండశ్చ - ధనుర్దం
డమున్ను అనే, అయం ఆకల్పః - ఈ వేషము క్వ - ఎక్కడ
అనల్పభరణా - సకలాభరణభూషితయగు కల్పలతాకల్పా - కోరిన
కోరికలిచ్చు కల్పవల్లితో సమానురాలైన, ఇయం తరుణీ - ఈయువతి
క్వచన - ఎక్కడ? ఇతి - అని.

తాత్పర్యము — ఓయీ : యువకులగు మీరెక్కడనుండి వచ్చి
నారు? మీ ఆచారము దురాచారమువలె నాకు తోచుచున్నది. శరీరము
నందు - మునులు ధరించు వల్కలములు, తలయందు పింగళ వర్ణము
గల జడలు, హస్తమునందు చండకోదండ దండము. ఎక్కడిదీ వేషము;
కల్పలతవలె నుండే బహు భూషణభూషితాంగియగు నీయువతి
ఎక్కడ? మునివేషములో నున్న మీకి యువతి ఎట్లు దొరికినది?

వి — ఓయీ మీనడవడి చెడునడవడివలె కన్నట్టుచున్నది, అని పైకి తోచిననూ, మీ యాచారము సుందరాచారమువలె కన్నట్టుచున్నది యని తాత్పర్యార్థము. ఇచ్చట వామ శబ్దమునకు చెడ్డ అనియు సుందరమనియు అర్థములు కలవు.

“యువాం యువానాః” వామాచారవత్ప్రతిభాతి వామాచారః అనుచోట్ల భేకానుప్రసారూపమగు శబ్దవైచిత్ర్యము కన్నట్టుచున్నది.

మునులకు జడలు నారచీరలు ఉండునుగానీ, క్షత్రియు లక్షణమగు ధనుస్సులుండవుగదా? మునులకు స్త్రీ సౌహవర్యము తగదుగదా? నగలను ధరించిన యాయువతీమణి మీకెట్లుతటస్థపడినది?

గ — దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాజ్ఞే వేపమానాం విదేహదుహితరం విలోక్య సకోప స్సామిక్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీముఖాన్నిచఖాన.

అ — దాశరథిరపి - దశరథుని యొక్క కుమారుడగు శ్రీరాముడున్న, కథిత - చెప్పబడిన, నిజాన్వయః - తనవంశచరిత్ర కలవాడై, విరాధాజ్ఞే - విరాధుని యొక్క తొడయందు వేపమానాం - వడికి పోవుచున్నదియు అగు విదేహ దుహితరం - విదేహరాజు కూతురగు సీతను విలోక్య - చూచి సకోపః - కోపగించినవాడై, సామిక్రిణా సాకం - సుమిత్రానందనుడగు అక్షుణినితో కూడి రక్షోవక్షసి - రాక్షసుని యొక్క తొమ్మునందు శిలీముఖాన్ - బాణములను నిచఖాన - గుచ్చెను.

కా — దశరథ తనయుడు, ఇక్ష్వాకు వంశములో జన్మించితినినియు పితృవాక్య పరిపాలనమునకై అడవికి వచ్చితినినియు తన వృత్తాంతము వెలింగించెను. విరాధుని తొడమీద విలవిలతన్నుకొనుచున్న విదేహదుహితను జూచి కుపితుడై శ్రీరాముడు తన తమ్మునితో కూడ విరాధుని వక్షఃసలమును వాడిములుకులతో చీల్చివేసెను.

వి. — రాముడు విరాధుని యురఃస్థలము నందు, సింహబాణము
లను నాటెను. నారితో గూడిన ధనుస్సుతో షేడబాణములను నాటెనని
రామాయణములో కలదు. తదుక్తం - శ్రీమద్రామాయణే -

‘ధనుషా జ్యోగుణవతా సప్తబాణాన్ మమోచ హ.

ప — విశిఖే విశిఖే తస్మిన్విధాతృవరవర్మణి

సీతాం నిక్షిప్య చిక్షేప శూలం రక్షో రఘూద్యహే రి

అ — విధాతృ - బ్రహ్మయొక్క వర - వరమనే వర్మణి - కవ
చముగల తస్మిన్ - అవిరాధుని యందు విశిఖే - రామబాణములు
(జాత్యేక వచనము) విశిఖే సతి - పోయిన చివరభాగములు గలవి
కాగా రక్షః - విరాధుడు సీతాం - సీతను (నేలమీద) నిక్షిప్య
ఇంచీ రఘూద్యహే - రాముని మీదికి శూలం - త్రిశూలమును నిచిక్షేప
వినరెను.

కా — బ్రహ్మదేవుడా విరాధునకనేక వరము లిచ్చెను. వర
ములను కవచమును ధరించిన యాముక్కుడి రక్కసిని రామబాణ
ములు ఏమియును చేయలేక పోయెను. అప్పుడతడు సీతను నేల
మీద దింపి రఘునాయకుని మీదికి శూలమును వినరెను.

వి — ఈశ్లోకమునందు శ్లోకవృత్తమున్నది. దీనిని అనుష్టుప్చంద
స్సని కూడ నందురు. అన్ని పాదములలో ఐదవ అక్షరము అఘువై
యుండవలెను. రెండు నాల్గుపాదములలో ఏడవ అక్షరము అఘువై
యుండవలెను. అన్ని పాదములలో ఆరవ అక్షరము గురువై యుండ
వలెను. దీనిని శ్లోకమని గానీ పద్యమని గానీ పెద్దలు చెప్పెదరు.
శ్రీమద్రామాయణములో వాల్మీకి ప. పర్వ మహాభారతములో వ్యాస
మహర్షి ఈ వృత్తమునే ఉపయోగించి యున్నారు. తదుక్తమ్ -

“వంచమం లఘు సర్వత్ర, సప్తమం ద్విచతుర్థయోః
షష్ఠం గురుం విజానీయాత్, ఏతత్పద్యస్య లక్షణమ్”

వ — తదను శూలముఖండయ దంజసా

శితశిఖం రఘునాయక సాయకః.

నియతమేవ విరాధవిరోధినాం

హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్. 7

అ — తదను - తరువాత, రఘునాయక - శ్రీరాముని యొక్క సాయకః - బాణము, శితశిఖం పొడవైన చివరగల శూలం - విరాధునిచే ప్రయోగింపబడిన త్రిశూలమును, అంజసా - తొందరగా, అఖండయత్ - విరగగొట్టెను. తథా అదేవిధముగ విరాధ విరోధినాం - విరాధునకు శత్రువులైన - త్రిదివౌకసాం - స్వర్గ లోక వాస్తవ్యులైన దేవతల యొక్క హృదయశూలమపి - గుండెలలోని బాధను కూడ అఖండయత్-విరగగొట్టెను. నియతమేవ-నిశ్చయము.

తా — అంతట రఘునాయకసాయకముతీ క్షౌగ్రముగల విరాధుని త్రిశూలమును రెండు ముక్కలు జేసెను విరాధునిచే బాధింపబడు చున్న విలుధుల యొక్క హృదయ శూలమును కూడ రెండు ముక్కలు చేసెను.

వి- ఈ శ్లోకములో ద్రుత విలంబితవృత్తము. క్రమముగా, నాల్గు పాదములలో నభభరగణములున్నచో ద్రుతవిలంబిత వృత్తమగును.

తదుక్తం -- “ద్రుతవిలంబిత మాహనభౌ భరౌ” ఇతి, అంజసా - శ్రీఘ్రం - తొందరగా, విరాధుని త్రిశూలమును రఘునాయకుడు తన సాయకముతో విరగగొట్టగా వాని శూలము మాత్రమే విరగలేదు. దానితో పాటు దేవతల యొక్క హృదయశూలమును కూడ (మనస్సులోని బాధకూడ) విరిగెను. విరాధుని వధవలన దేవతలందఱకు మనస్సు లోని బాధలు మాయమయ్యెనని తాత్పర్యము. రెండు శూలపదముల నొక చోటికి చేర్చి, కవి శబ్దవైచిత్రిని సృష్టించినాడు.

గ — విరాధోపి క్రుధా సరభసమభివత్య స్కంధే నిధాయ రామలక్ష్మణౌ, గతినిరోపధారాధ పరిహారాయేవ మిహిర హిమకరౌ ప్రప్థీ వహన్వింధ్య ఇవ వ్రతస్థీ.

అ — విరాధోపి - విరాధుడున్ను, క్రుధా - కోపముతో, సరభసం - తొందరగా, అభివత్య - వెళ్ళి రామలక్ష్మణౌ - రామ లక్ష్మణులను, స్కంధే - బుజములయందు, నిధాయ - ఉంచుకొని గతినిరోధ - నిజగమననిరోధము వల్లనైన, ఆపరాధ - దోషమును, పరిహారాయేవ - పోగొట్టుకొనుటకువలె, మిహిర-హిమకరౌ - సూర్య చంద్రులను, ప్రప్థీ - చరియలయందు (ద్వివచనము), వహన్ - మోయుచున్న, వింధ్య ఇవ - వింధ్యపర్వతము వలె, వ్రతస్థీ - బయలుదేరెను.

తా — గమననిరోధకులగు సూర్యచంద్రులను, వింధ్యాచలము తన చరియలయందెక్కించుకొన్నట్లు నిజగమననిరోధకులగు రామలక్ష్మణులను రెండు బుజములమీద నెక్కించుకొని కుపితుడగు విరాధుడు బయలుదేరెను.

గ - రామస్తత్ర సామిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే .

అ — తత్ర - ఆ సమయము నందు, రామః - శ్రీరాముడు విరాధ-వధే - విరాధుని యొక్క హింసయందు, ఉద్యుక్తం - సన్నద్ధుడైన, సామిత్రిం - లక్ష్మణుని గూర్చి, అభిదధే - పలికెను.

తా — లక్ష్మణుడు విరాధుని చంప వ్రయత్నింపగా వానితో రాముడిట్ల నెను.

ప — యా తు నః పదవీ సైషా యాతు నశ్చాన్య లక్ష్మణ

యా తు కామం తయైవేదం యాతు కామం నహన్యతామ్.

అ — యాతు - ఏదైతే, నః - మనయొక్క, పదవీ మార్గమో సైషా - అదియే, యాతునశ్చ - రాక్షసునియొక్కయు, పదవీ -

మార్గము, ఇదం - ఈ రాక్షసుడు, తయైవ - అమార్గముతోనే, యాతు
కామం - వెళ్ళగోరుచున్నాడు, అతః - ఇందువలన, కామం - ఇచ్చ
వచ్చినట్లు, యాతు - వెళ్లుగాక, నహన్యతాం - చంపబడకుండుగాక.

తా — లక్షణా! మనమేత్రోవలో ప్రయాణం చేయదలచితిమో,
ఈ విరాధుడును, ఆత్రోవలోనే ప్రయాణము చేయుచున్నాడు. ఇచ్చ
వచ్చినట్లు వానిని పోనిమ్ము. ఈ దుర్గమారణ్యములో నిన్ను, నన్ను
మోయుచు, మనకుపకారము చేయుచున్నాడు.

వి — ఈశ్లోకములో యాతు అనుపదము అనేకార్థకమై పాదాల
యందు పలుమారులు నియమపూర్వకముగా వచ్చుటవలన ఆదియమ
కనును శబ్దాలంకారము. ఈ యమకమత్యద్భుతమైనది ఈ యమక
ప్రపంచము దండిగారికావ్యాదర్శములో చూడవచ్చును.

నడచుటకు వీలులేనియడవిత్రోవలో మనలను మోయుటద్వారా
ఉపకారము చేయుచున్న వీనిని చంపవద్దు. ఈ క్షుద్రరక్షః కీటకము
వలన మనకు భయములేదు. చాలా దూరము మోసికొని వెళ్ళిన
తరువాత సుఖముగా ప్రయాణము చేసి, వీనిని చివరికి చంపవచ్చును.
కాన వీనిని ఇచ్చవచ్చినట్లు పోనిమ్ము, అని చెప్పుటవలన శ్రీరాముని
ధైర్యసంపత్తి తెలియుచున్నది.

వికారకారణములెన్నియున్నను, మనస్సుకు వికారము లేకుం
డుటయే ధైర్యమని రసికులయభిప్రాయము. మనసో నిర్వికారత్వం
ధైర్యం సత్స్వపి హేతుషు, ఇతిరసికాః. ఈ శ్లోకములో పద్యవృత్తము.
లక్షణమునకై రీతి శ్లోకమును చూడుడు.

న — అయికబళయ మామమూ విముంచే

త్యతికరుణం రుదతీమవేక్ష్యసీతామ్

ఆరమరచయతా ముఖావసీఖ్యాం

పిశిశభుజం భుజభార హీనమేనమ్॥

అ — అయి - ఓయీ, మాం - నన్ను, కలశయ - భక్షింపుము
 అమూ - వీరిద్దరినీ. విముంచ - విడిచిపెట్టుము, ఇత్యక్తావ - అనివలికి
 అతికరుణం - మిక్కిలిదీనముగా, రుదతీం - దుఃఖించుచున్న, సీతాం -
 సీతను అవేక్ష్య-చూచి, శాభా-రామలక్ష్మణులిద్దఱు, అరం - శీఘ్రముగా
 అసిభ్యాం - ఇద్దఱులతో, వీనం - ఈ పీఠభుజం - మాంసభక్షకుడగు
 రాక్షసుని, భుజభారహీనం-బుజములనే బరువులేని వానినిగా, అరచయ
 తాం - చేసిరి.

తా — “ఓయీ! నా మాటలు విను. నాకత్యంతాపులు ప్రీతి
 పాత్రులునైన ఈ అన్నదమ్ములను విడిచిపెట్టుము. నన్ను మింగి
 వేయుము. నీ ఆకలి తీర్చుకొనుము” అని బిగ్గఱగా ఆక్రోశించుచున్న
 సీతనుజూచి దయార్థ్రహృదయులై, విరాధుని కుడిచేతిని రాముడు,
 ఎడమచేతిని లక్ష్మణుడు నరికివేసిరి.

వి — నాకు మిక్కిలి ఇష్టమైన రామలక్ష్మణులను విడిచిపెట్టి
 నన్ను తినమని సీత కోరగా, అయన్నదమ్ములలో రాముడు, కుడిచేతిని
 లక్ష్మణుడు ఎడమచేతిని తెగగొట్టిరి. ఈ విషయములో శ్రీరామాయణ
 శ్లోకమిట్లున్నది.

తస్య రౌద్రస్య సౌమిత్రిః

సవ్యం వాహుం బభం జ హ

రామోపి దక్షిణం వాహుం

తరసా తస్య రక్షసః

ఈ శ్లోకములో పుష్పితాగ్రావృత్తము. ఇది అర్ధవమభందస్సులో
 గలదు. దీనియొక్క విషమపాదములలో రెండు నగణములు ఒక రగ
 ణము ఒక యగణమున్ను ఉండవలెను. సమపాదములలో అనగా
 రెండు, నాలుగుపాదములలో, నగణజగణములు జగణరగణములు
 గురువునున్నచో పుష్పితాగ్రావృత్తమగును. ఇందు ప్రథమ-తృతీయ

పాదములు ఒకరకపు గణములు, ద్వితీయ-చతుర్థపాదములు ఒకరకపు గణములు కలవియైయుండుటవలన దీనిని అర్ధసమవృత్తమందురు. తదుక్తమ్.

అయుజి నయుగరేఫతో యకారో

యుజివ నజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రా.

అరసుర, భుజంభుజును రెండుచోట్ల ఛేకానుప్రాసమను శబ్దవైచిత్ర్యము కాననగును.

గ — తతస్మైన శీర్ష్ణతరప్రహరణ గవాక్షిత వక్షసాపి రక్షసాన పరిత్యక్తైషు ప్రాణేషు పరాక్రమా విషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమే తామేతా తదం గళితరుధిరధారాసీకేన ఖనన క్షమాయాం కానన క్షమాయాం రాక్షస శవోచిత మతివిశంకట మషట ముత్పాదయితుమ్.

అ — తతః-రెక్కలుతెగగొట్టిన తరువాత, శీర్ష్ణతర-మిక్కిలితీక్షణమైన ప్రహరణ దెబ్బలచే, గక్షివాత - కన్నములుగలవిగాచేయుటచే, వక్షసా-తొమ్ముగలిగిన, తేన రక్షసా - ఆరాక్షసునిచేత, ప్రాణేషు - ప్రాణములు న పరిత్యక్తైషు నత్ను - విడిచిపెట్టబడుతుండగనే, పరాక్రమ-భుజబలము నకు, అవిషయ - గోచరముగానట్టి, పరాక్రమాయాం - కారిన్యము గలదియు, ఖననక్షమాయాం - త్రవ్వటకు వీలైనట్టిదియు అగు. కాననక్షమాయాం - అడవియందు, షడజ - ఆ రాక్షసునియొక్క అవయవములనుండి, గళిత - జారిన, రుధిరధారాసీకేన - నెత్తురు ప్రవాహము యొక్క తడుపుటతో, రాక్షసశవోచితం - రాక్షసునియొక్క మృతకళేబరమునకు తగినదియు, అతివిశంకటం - మిక్కిలి వికాలమైనదియునగు. అవటం - గోతిని, ఉత్పాదయితుం - తయారు జేయుటకు, ప్రాక్రమేతాం - ప్రారంభించిరి.

తా — బుజములను నరికిన పిదప గాఢతర శరప్రహరములచే గుండె చిల్లులు వడినను, ఆరక్కసి తన ప్రాణములను వీడడయ్యె. వాని యవయవముల నుండి రక్తపుధారలు ప్రవహించెను.

రక్తసిక్తమై, ఆ నేల తన కఠినమును వీడి మెత్తవడగా, రామ
లక్ష్మణులు ఒకొకపాపశమని కుణపమును (శవమును) పూడ్చిపెట్టుటకై
మిక్కిలి పొడవు, వెడల్పు, తోతుగల గోతివొకదానిని తీయుటకు
మొదలిడిరి. ఇంతలో పూర్వస్మృతిని పొందిన యావిరాధుడు రామునకు
తన వృత్తాంతము నిట్లు విన్నవించెను.

వి — పరాక్రమా విషయ పరాక్రమాయాం” అనుపదము
జోషరాజుగారి విచిత్రసృష్టి, బాహుబలమునకు గోచరము గాని కఠి
న్యముగలది అనియర్థము. అనగా తగ్గవ్వటకు పీలులేనిదని తాత్పర్యం
‘ఖననక్షమాయాం’ - “కాననక్షమాయాం” అను రెండు పదములు
ప్రభువుల విచిత్రసృష్టియే. మొదటి క్షమాశబ్దమునకు శక్యమైనది అని
అర్థము. రెండవ క్షమాశబ్దమునకు నేల అని అర్థము. క్షమాశబ్దమునకు
ఓర్పు అని అర్థము కూడ కలదు.

రాక్షసులకు ఖనన సంస్కారమే గానీ దహనసంస్కారములేదను
ధర్మమును “శాదృశీ శాదృశాం గతిః” అను వచనము తెలియజేయు
చున్నది. కనుక రాముడు, విరాధుడు బ్రతికియుండగనే చేతులు
నరికి గోతిలో పాతిపెట్టుటకు గొయ్యి తీసెను.

విరాధుడు శ్రీరామాయణములో శ్రీరామునితో నిట్లు చెప్పెను -
చనిపోయిన రాక్షసులను గోతిలో పూడ్చిపెట్టుటయే - సనాతనధర్మము
గోతిలో పూడ్చిపెట్టబడిన రాక్షసులు సనాతనలోకములకు వెళ్ళగలరు
రక్షసాం గతనత్వానామేష ధర్మస్సనాతనః. అవటి యే నిధియంతే
తేషాం లోకాస్సనాతనాః.”

గ -- తత్తేజమేవ క్షణదాచరోపి సంజాత ప్రత్యభిక్షో రామాయ
వ్యజిజ్ఞవత్. 13.

అ — తత్తేజమేవ వెంటనే, క్షణదాచరోపి రాక్షసుడును,

సంజాత ప్రత్యభిజ్ఞః - కలిగిన పూర్వస్మృతి గలవాడై, రామాయ శ్రీరాముని కొఱకు, వ్యతిజ్ఞవత్ - మనవి చేసికొనెను.

గ - అత్మనో గంధర్వకులసంభవం రంభా - పరిరంభణారంభ సంరంభం, తచ్చృవణకుపిత పైత్రవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం తస్యాస్తథావిధమవసానం చ. 14.

ఆ - అత్మనః - తనయొక్క, గంధర్వకులసంభవం - గంధర్వకులములో పుట్టుకను, రంభా పరిరంభణారంభ - రంభయనునప్పర - యొక్క ఆలింగనప్రయత్నము యొక్క, సంరంభ - తొందరపాటును తచ్చృవణ - ఆవిషయమును వినుటచే, కుపిత - కోపగించిన, పైత్రవణ - కుబేరునిచే, దత్తాం - ఇవ్వబడిన, రక్షోరూపిణీం - రాక్షసరూపమును కలిగించిన, శాపవ్యాపదం - శాపరూపమైన మహావిపత్తిని, తస్యః - ఆ విపత్తు యొక్క, అవసానంచ - చివరనున్న, రామాయ - రాముని కొఱకు, వ్యతిజ్ఞవత్ - మనవి చేసికొనెను.

కా - ఇంతలో పూర్వస్మృతిని పొందిన విరాధుడు, రామునకు తన వృత్తాంతము నిట్లు విన్నవించెను. ప్రభూ! నేను తుంబురుడను గంధర్వుడను. అశ్వరూకులలలామయగు రంభ, నలకూబరుని కామించి మించిన తమకముతో కుబేరుని భవనమునకు జనుచుండ, దాని యంద చందములను పరికించి, మరుని యంప కోలలకు జిక్కి, రంభా పరిరంభణమునకునక్రమింపగా, ఆమె "రక్షింపుడని" కేకలు వేసినది. కేకలు విని సమీపించిన కుబేరుడు కుపితుడై రాక్షసునివలె ఈమెను బలాత్కరించితివిగాన రాక్షసుడవగుమని శాపంబిచ్చెను. తెలియక జేసిన నా యీమొదటి తప్పిదమును క్షమింపుడని కుబేరుని చరణ సరోజముల మీదవడి బ్రతివలడుగా, రామక్షణులెప్పుడు! నీభుజములను తెగగొట్టి గోతిలోపూడ్చిపెట్టగలరో అప్పుడు నీశాపావసానంబగునని చెప్పి ప్రసన్నుడై కుబేరుడు వెడలిపోయెను.

వి — ఓ రామా! నేను తుంబురుడను గంధర్వుడను. ఒకానొకప్పుడు ఒంటరిగానున్న రంభను కొగలించుకొనగోరితిని. ఆమె కేకలు వేయగా కుపితుడైన కుబేరుడు రాక్షసుడవగుమని నన్ను శపించెను. పాదములమీదవడి శాపమును క్రమ్మరింపుమని కోరగా, కీర్తిసంపన్నుడగు కుబేరుడు, రణరంగములో రాముడు నిన్ను చంపినప్పుడు నీవు నీ నిజస్వరూపమును హిందీ స్వర్గలోకమున కేగగలవని పలికెను. ఈ అంశములో శ్రీరామాయణ శ్లోకములు.

“అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసిం తనుమ్
తుంబురుర్నామ గంధర్వః, శప్తో చైత్రవదేన హ
ప్రసాద్యమానశ్చ మయా, నోఽవీన్మాం మహాయశా
యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే.
తదా ప్రకృతి మాపన్నోభవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి.
ఇతి చైత్రవతో రాజా రంభాసక్తమువాచహ.”

ప — రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయమేవ శంసేత్

స్వర్గాయ గాయకవదం గమితో విరాధః

నాగాలయాయ వపురస్య పదేదితీవ

శ్వభ్రో తదక్షిపదిషుప్రహతం స రామః. 15

అ — రక్షోవధః - రాక్షస సంహారము, ప్రకృతః - ప్రారంభింపబడినది, ఇతి - అని, గాయకవదం - గంధర్వస్థానమును, గమితః - హిందీపబడిన, అయమేవ - ఈ విరాధుడే, స్వర్గాయ - స్వర్గలోకమునకు, శంసేత్ - చెప్పగలడు, ఇతి - అని. తథా - అదే విధముగా, తస్య - ఆ విరాధుని యొక్క, వపుః - శరీరము, నాగాలయాయ - పాతాళలోకమునకు, పదేత్ - చెప్పగలడు, ఇతీవమత్వా - అన్నట్లు తలచి, సః రామః - ఆ శ్రీరాముడు, ఇషుప్రహతం - పాదములచే

కొట్టబడిన, తత్ - ఆ విరాధుని శరీరమును, శ్వర్ణభే - గోతిలో, అక్షిపత్ - ఉంచిన వాడాయెను.

తా — గంధర్వ తోకమునకు పంపబడిన విరాధుడు “స్వర్గలోక వాస్తవ్యులందఱుకు, శ్రీరాముడు రాక్షససంహారమును ప్రారంభించినాడు” అను విషయమును చెప్పగలడు. వాడి బాణములతో శిథిలమై గోతిలో పూడ్చిపెట్టబడిన విరాధుని శరీరము పై విషయమును పాతాళలోక వాస్తవ్యులకు తెలియజేయగలదను నభిప్రాయముతో విరాధుని శరీరమును రాముడు గోతిలో పెట్టి పూడ్చెను.

వి — ఇచ్చట వసంతతిలకా వృత్తము. వసంతతిలకలో క్రమముగ తభజజలు, రెండు గురువులు నుండును. తదుక్తమ్.

“ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగోగః”

గ — తదను నాకలోక భజనాయ పురుషూతేన సమాహూతస్య భగవతశ్శరభంగస్యాశ్రమవధం రఘువతి రభజత. 16.

అ — తదను - గోతిలో విరాధుని పూడ్చిపెట్టిన తరువాత, నాకలోక భజనాయ - స్వర్గలోక నివాసము కొలుకు, పురుషూతేన - ఇంద్రునిచే సమాహూతస్య - పిలువబడిన, భగవతః - పూజ్యుడైన శరభంగస్య - శరభంగముని యొక్క. ఆశ్రమవధం - తపోవన స్థానమును, రఘువతిః - శ్రీరాముడు, అభజత - పొందెను. తత్ర - ఆ ఆశ్రమములో.

తా — స్వర్గమునకు దయ చేయుడిని, ఇంద్రునిచే పిలువబడినను, శ్రీరాముని దివ్యముఖారవింద సందర్శనమునకై శరభంగముని వేచియుండెను. అట్టి మహామునియాశ్రమమునకు, శ్రీరాముడు; సీతాలక్ష్మణులతో చేరెను.

వి — శరభంగముని యొక్క గోప్యతనము ఇంతయని చెప్పనలవికాదు. రంభాద్యప్సరసలను పంపి తపోధనుల తపోభంగము

నొనరించు, ఇంద్రుడు, శరభంగమునిని, ఓయీ, నీ తపస్సుఫలించి
నది, వెంటనే స్వర్గమునకు రమ్మని పిలిచెను.

వ — దశశతనయనేపి వీడ్వమాడే

దశరథ పుత్ర సీ సేవిషై వజాతా

మనసిజ శరభంగకారి వృత్తేః

మనసిమునే శ్మరభంగనామభాజః 17

అ — దశశతనయనే = వెయ్యికన్నులు గల ఇంద్రుడు, వీడ్వ
మాడేపి = చూడబడినవాడైనను, మనసిజశర = మన్నధుని భాషముల
యొక్క భంగకారివృత్తేః = భంగమును కలిగించునట్టి వ్యాపారము
గలవాడును, శరభంగనామభాజః = శరభంగుడనుపేరును కలిగి
యున్న, మునేః = మునియొక్క, మనసి = మనస్సునందు, దశరథ
పుత్ర = దశరథుని కుమారుడైన శ్రీరాముని, సేవిషైవ = సేవింప
వలెనను కోరికయే వజాతా = కలిగినది.

భా — జితేంద్రియుడగు శరభంగమహామునికి అలభ్యదర్శను
డగు మహేంద్రుని దర్శనభాగ్యమబ్బినను, సొజ్జాతు శ్రీమన్నా
రాయుడుడగు శ్రీరామచంద్రుని సేవింపవలెనను కోరికయే మెండుగా
నుండెను.

వి — అలభ్యదర్శనుడును, వెయ్యికన్నులుగలవాడును, అయిన
ఇంద్రుడు పిలిచినను వెళ్ళక, జితేంద్రియుడగు శరభంగముని తప
మనస్సులో వరమాత్మయగు శ్రీరామచంద్రుణ్ణి సేవింపగోరెను.

మునియనగానెవరు : మనుజే ఇతిమునిః అని విగ్రహవాక్యము
అర్చితులునుండి మరలిన మనస్సుగలవాడు, యథార్థస్థితిని ఎఱిగిన
వాడుఁడు, జామము, క్రోధము, లోభము మోహము మదము, మాత్సర్యము
అను ఇందు మూడింటిని గెల్చినవాడును, క్రియాశీలుడు అని

వాడును, బహింద్రియ నిగ్రహము గలవాడును, (త్వక్ చక్షుః శ్రోత్ర జిహ్వప్రమాణములు బహింద్రియములు) మట్టిని బంగారమును సమ దృష్టితోచూచువాడును, మునియని ప్రాచీనులు మునిలక్షణమును చెప్పి యున్నారు.

నిరతిశయ, నిర్మల, నిత్యానందస్వరూపుడును, భక్తులపాలిటి కల్పవృక్షమున్న భగవంతుడునగు శ్రీరామచంద్రుని సేవాభాగ్యమును మాత్రమే శరభంగముని కోరెను. స్వర్లోకములోనేనమభవింపదగినది యేదియునులేదు. శ్రీరామచంద్ర సందర్శనానందభాగ్యము నమభవించియే స్వర్గమునకేగగలనని మనము లోనెంచెను కనుకనే ఇంద్రాజ్ఞనుకూడ మల్లంఘించి, శరభంగముని శ్రీరామచంద్రుని సేవించుట క్లాఘ్యమైన విషయము.

దశశత = దశరథ వదములు, శరభంగ = శరభంగ వదములు కవీశ్వరుని శబ్దచమత్కారమును పెంపొందించుటలో తాగుగామవయోగ వడినవి. ఇవ్వుట పుష్పితాగ్రా వృత్తము. దీని వివరణమును 1వ శ్లోకములో చూడుడు.

గ — సమునిరాశమస్థంకాకుత్స్థమాతిధ్యేన సమారాధ్య తత్సా నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతామాహుతిమినాత్మనస్తను మతనూష్మడి తనూ పాతి పాతయిత్యాశాశ్వతం వదమాశ్రితవాన్.

అ — సమునిః = ఆ శరభంగమహాముని, కాకుత్స్థం = కకుత్స్థ వంశములో పుట్టిన శ్రీరాముని, అతిధ్యేన = అతిథి సత్కార్యముతో సమారాధ్య = పూజించి, తత్సాన్నిధ్యశుద్ధాం = శ్రీరామునియొక్క సన్నిధానముచే వరిశుద్ధమైన ఆత్మనః = తనయొక్క మంత్రపూతాం = ఋగ్యజుస్సామాది మంత్రములచే వనితమైన ఆహుతిమివ = అజ్ఞాది హోమద్రవ్యమునువలె, అతనూష్మడి = ఉష్ణోగ్రత కలిగిన తనూన

పాతి = నివృణండు పాతయిత్యా = పడవేసికొని శాశ్వతంపదం =
బ్రహ్మస్థానమును, అశ్రీతవాన్ = ఆశ్రయించెను (మోక్షమునుదెను)

తా — అమ్మహమ్మని తపోయాశ్రయంబున కరుగుదెంచిన
శ్రీరామచంద్రునకు సకలోపచారముతో ఆతిథ్యమునిచ్చి పరమానంద
భరితుడాయెను. శతానిధ్యముతో పవిత్రమైన తన తనువును (శరీర
మును) ఋగ్యజుస్సామాది మంత్రములలో పవిత్రమైన ఆహుతినివలె
భగభగమండుచున్న నివృణో ఉంచి మోక్షమును పొందెను.

వి — “ఆత్మనస్తనుమతనూఞ్చి తనూనపాతి పాతయిత్యా॥
అనూనివృణి శబ్దచమత్కృతి భోజాని శబ్దచమత్కృతి పాటవమును
పదిఅవరచుచున్నది.

శరభంగముని తన శరీరమును మంత్రములతో ఆజ్యమును
అగ్నిహోత్రములో నుంచినట్లు మంత్రముతో తన శరీరమునగ్ని
నుంచి ముక్తుడాయెను. “అత్నావారే ద్రష్టవ్యశ్శోకవ్యోమంతవ్యోనివి
ధ్యాపితవ్యః” అను శ్రుతి ననుసరించి పరమాత్మయగు శ్రీరాముని
దర్శనము మోక్షహేతువుగాన శరభంగమునికి ముక్తిప్రాప్తియు క్తమే

స్నానసంధ్యలను విధనాడినవాడును, తౌచవిధానమును మూసిన
వాడును, అగు వృద్ధుడు, 1. కొండమీది నుండి క్రిందికివడుట 2) భగ
భగమండుచున్న నివృణో దూకుట 3) వివిధమైన ఆహారమును
స్వీకరింపక, నిరశనవ్రతము చేయుట 4) నడులలో దూకుట, అను
నీ నాలుగు విధములలో ఏదో ఒకవిధముతో శరీరమును విధనాడినచో
మోక్షముకలుగునని స్మృతి చెప్పుచున్నది కాన శరభాతంగముని శ్రీరామ
సందర్శనము చేసిన పిదప మరణోపాయములలో ఒకటియైన అగ్ని
ప్రవేశమునుజేసి దేహత్యాగము నొనరించుట న్యాయసమ్మతమే.

గ — తతస్తీక్షణతనసన్సుతీక్షణస్యనిదేశేన దేశాత్తస్మాదుచప్పలితః

సలిలనిధిపాన సంభావిత జీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయదాయ
లంబమాన నీలాంబుద సందోహ సందేహావహేన నానానోకహనివహేన
పిహితాభోగమగస్త్రాశ్రమం (రామీన్న సంభ్రమ) మానసాద, అకథ
యత్న మైథిలీమ్.

అ — తతః = అ శరభంగమహాముని మోక్షమును బొందిన
తరువాత, తీక్షణతవసః = తీక్షణమైన వ్రతోపవాసాదులు అను తపస్సుగలు
సుతీక్షణ్య = సుతీక్షణుడను మునియొక్క నిదేశేన = అజ్ఞచేత తస్మాద్దే
శాత్ అ ప్రదేశమునుండి అనగా సుతీక్షణమహాముని యాశ్రమమునుండి
ఛాచ్చలితః = బయలుదేరినవాడై సలిలనిధి = సముద్రముయొక్క
పాన = త్రాగుటచే, సంభావిత = ఉపాంపబడిన జీవనాభావ = నీటి
కొరతయొక్క (జీవనము గడుపకపోవుటయొక్కయు) శంకయా =
జంతుతో శరణాశ్రయదాయ = శరణు వేడుటకొరత లంబమాన =
వ్రేలాడుచున్న నీలాంబుదసందోహ = కాలుముట్టుల సముదాయము
యొక్క, సందేహావహేన = శంకను కలిగించుచున్న, నానానోకహ
నివహేన = వరుతకములైన చెట్లయొక్క సముదాయములతో,
పిహిత = కప్పబడిన ఆభోగం దేశవిస్తారముగల, అగస్త్రాశ్రమం =
అగస్త్యమహాముని ఆశ్రమమును (రామః శ్రీరాముడు ససంభ్రమం =
శౌందర్యగా) అనసాద = చేరెను, మైథిలీం సీతనుగూర్చి మత్రియు
అకథయత్న = చెప్పెను.

ఇ — శ్రీరాముడు సుతీక్షణతవసః మునిశ్వుసని యాజ్ఞతో
అగస్త్రాశ్రమమునకు చేరెను. అచ్చట లావుపొడవుగల చెట్లన్నియొ
క్కనబడుచుండెను. సముద్రజలములను త్రాగిన అగస్త్యునిగూర్చి
నీధులేక బాధపడుచున్నాము. మాకు నీటిని ఇప్పించుదని కోరుటకు
వచ్చిన నీలమేఘములవలె ఆ చెట్లు కానవచ్చుచుండెను. అప్పుడు
రాముడు సీతతో నిట్లనెను.

వి — శరభంగ మహామునికి మోక్షము గుఱివైన ప్రాముఖ్యము ప్రవేశపెట్టబడినట్లే తపస్సు నొనరించుచున్న మునిష్యుని పుణ్యము యాశ్రమమునుజేరి, అచ్చట కొంత తడవుండి వానిచే పూజింపబడి వాని యానతితో అగస్త్యాశ్రమమునకు చేరి మనోవిమోచము కొరకై సేతకు కొన్ని కథలు చెప్పెను.

వ — తస్యేదమాశ్రమవదం సరసీరుహక్షి
సంఖ్యాఽహీన మహమైకకేతకవస్య
భర్తా సమస్తమరుతాంకు పితస్యయస్య
హస్తారవింద మకరంద దళామవావ.

అ — హే సరసీరుహక్షి : తామర పువ్వులవంటి కమ్మలు గల ఓ సేత, ఇదం = ఇది, తస్య = ఆ అగస్త్యుని యొక్క, ఆశ్రమవదం = ఆశ్రమ ప్రదేశము.

సమస్తపరితాం = సమస్త మయిన నదులకు భర్తా = పెరిమిటి యగు సముద్రుడు, సంఖ్యా విహీన = లెక్కకు మిక్కుటమైన, మహిమ = మాహాత్మ్యములకు నికేతవస్య = నెలవైన వాడును, కుపితస్య = కోపగించిన వాడును, అగు, యస్య = వి అగస్త్యుని యొక్క హస్తారవింద = తామర పువ్వుతో సమానమైన చేతియందలి, మకరందదళాం = మధువు యొక్క అవస్థను తావ = పొందినో,

తా — ఓ వద్మశ్రీతీ : ఇది అగస్త్య మహామునియాశ్రమము, ఇతడు లెక్కకు మిక్కుటము గుమహిమలతో నిండినవాడు, ఒకప్పుడు వనదీనాయకునిమీద ఆగ్రహించిన నిగ్రహశాలి:తపహస్త వద్మమునందలి మకరందమునువలె సముద్రములోని నీటిని త్రాగివేసెను.

నిర్గస్తమక్షమతయాశ్రయేణకద్భిః,

వి — మహామహిమాన్వితడై ని అగస్త్యమహాముని యాశ్రమ
మీడ్చి, ఇమ్మహాముని అపాంవతయగు సముద్రునిమీద అలిగి హస్తారవిం
దములోని మకరరదమునువలె సముద్రములోని నీడినిపుక్కిరి పట్టెను.

ఇచ్చేట వీసంతతలకా వృక్షము, దీనిలక్షణమును 1వ శ్లోక
ములో చూడనగును.

వ — ఇహ సమద గజేంద్రవ్యస్తహస్తాతి భారా
త్పథినీయమితశాఖ స్ఫల్లకివృక్షవిషః
అభినయతీ నికామం సంగతోచ్ఛాయహినిః
మునివరకరపాతాదుగ్న వింధ్యాద్రిమేద్యామ్ 21

అ — ఇహవధి = ఈయాశ్రమమార్గమునందు, సమద = మదిల
దీనే, గజేంద్ర = వీనుగుచే, న్యస్త = ఉంచబడిన, హస్త = తొండము
యొక్క, అతిభారాత్ = మిక్కిలి బరువువలన, నియమిత = ఉంచబడిన,
శాఖ = కొమ్మలుగల, విషశల్లకివృక్షః = కనబడుచున్న రుక అందుగా
పెట్టు, నికామం = మిక్కిలి, సంగత = కూడియున్న, ఉచ్ఛాయహినిః =
ఔన్నత్యభంగముగలదియై, మునివర = మునిశ్రీశ్ఛందైన అగస్త్యుని
యొక్క, కర = హస్తముచేత, పాతాత్ = నియమమువలన, భుగ్న
= ఒంగిన వింధ్యాద్రిముద్రాం = వింధ్యపర్వతము యొక్క పరిపాటిని
(విధానమును) అభినయతి = అనుకరించుచున్నది. (ప్రకటించుచున్నది)

తా — ఇదిగో, ఈ ఆశ్రమ మార్గముతో శల్లకి వృక్షమొందు
కొననయ్యెడిది. దీని తొమ్మలను ముద్రపడినుగొకటి, తన తొండముతో
విలచివేయగా, ఔన్నత్యమును కోల్పోయిన వింధ్యాద్రివలె కొన
నయ్యెడిది.

వి — పూర్వమొకప్పుడు వీరభక్త చక్రవర్తియే సేరుపర్వతము

(బంగారుకొండ) మీది స్వర్ణతో దానికంటె ఎక్కువగా నెడుగుట కారం
భించెను. ఎదుగుటవలన నూర్చుని గమనమునకు అంతరాయము
కలుగ గలదని యెంచిన దేవతలు వింధ్యము యొక్క యెడుగుటను
అపివేయుటని ప్రార్థించిరి. అగస్త్యుడు వింధ్యాద్రి దగ్గఱకు వెళ్ళగా,
వింధ్యాద్రి అగస్త్యునకు పాదాభివందనము జేసెను. ఓయీ నేను
దక్షిణ దేశమునకు వెళ్ళుచున్నాను, నేను తిరిగి వచ్చువఱకు నీవీడ్చి
యుండుమని అనతిప్పి అగస్త్యుడు దక్షిణదేశమునకేగెను. వింధ్యాద్రి
ఎదుగుటదుగులేక అటులనే యుండి పోయెను. అగస్త్యమహాముని
తిరిగి యుత్తరదేశమునకు రాలేడు. కనుకనే వింధ్యచర్యతము చాల
పోట్టిగా నుండును.

ఈ క్షోణములో మా తిని వృత్తము, ఈ వృత్తములో క్రమముగా
నన మ యాయ గణములుండును. ఎనిమిది అక్షరములకు, ఏడక్షరములకు
యతియుండును. సంస్కృతములో అక్షరమైత్రి యుండనవసరము
లేదు కానీ, అక్షరమైత్రితో వ్రాయబడిన క్లోకములు శ్రవణానందమును
కలిగించును, శేషాచలవర్ణనలో వేంకటాద్వైతగారి వద్యముండుటకు
హృద్యమైన యుదాహరణము.

సురభితమేతమాల స్తోమపుష్పద్రోసాత్
ప్రకరతిలకసౌల ప్రవృన్మధుద్రుజాలః
శ్రిత సమవనశీల శ్రీశలీలామకూలః
శీధిలిత భవమూల స్సేవ్యకాంశేవశ్రీ తః.

(దేవీ పాదములో - ఒకటి కోమిది అక్షరముల మైత్రి యుండుట
యొకొక అన్ని పాదములలో ఎనిమిది ఓడ హేతు అక్షరములు అక్షరములై
యుండుట కవిశ్యయని శక్తి యుక్తులను తెలియ జేయుచున్నది

స — అస్మిన్ మహావధధియావదనం విగాహ్య

తనైర్గగ్గై రజగరాః పిళితాశనేభ్యః

వాతాపిదానవదశా మువదేశయన్తి.

అ — అస్మిన్ = ఈ అశ్రమమునందు, మహావధియూ = రాజ
మార్గమును బుద్ధితో, వదనం = నోటిని (త) విగాహ్య = ప్రవేశించి,
నిర్గస్తుం = బయల్పెడలుటకు, అక్షమతయా = అపమర్థముఁ గుటచే,
జతరే = కడుపులో, ఇతద్భిః = దొర్లుచున్నటువంటి, వనైర్గగ్గైః =
అడవి ఏనుగులచేత, అజగరాః = కొండచిలువలు, పిళితాశనేభ్యః =
మాంసభక్షకులగు రాక్షసులకొఱకు, వాతాపి దానవదశాం = వాతాపియను
రాక్షసుని యొక్క అవస్థను, ఉవదేశయన్తి = ఉవదేశించుచున్నవి
(తెలియజేయు చున్నవి)

తా — ఈయాశ్రమము దరిద్రాపులలో పెద్ద పెద్ద కొండ చిలువలు
కనబడుచున్నవి. తెలుచుకొన్న వీని నోళ్లలో ఉత్తుంగ మత్త మాతం
గములు రహదారులను భ్రాంతితో ప్రవేశించుచున్నవి, మత్తమాతం
గములను మ్రింగిన యీ కొండచిలువలు వాతాపియను రాక్షసుని అగ
స్త్యముని మ్రింగిన వైకమును రాక్షసులకు తెలియజెప్పుచున్నవి.

వి — ఈ శ్లోకములో వసంత తిలకావృత్తము దీని అక్షరమును
15వ శ్లోకములో చూడవచ్చును.

వాతాపి ఇల్వలుడు అనురాక్షసులు మిత్రులై యుండి, భూసురు
లను బాధించుచుండిరి బ్రాహ్మణ రూపములోనున్న వీరిఁపురు, బాట
సారులను భోజనముజేసి వెళ్లుడని కోరుచుండిరి. వాతాపి గొట్టె రూప
మును ధరింపగా, ఇల్వలుడు వానినికోసి వాని మాంసమును బ్రాహ్మ
ణులకు పెట్టుచుండెను. బ్రాహ్మణుడు హాయిగా భోజనము చేసి నిదు
రింపగా, వాతాపి : బయటకు రమ్మని ఇల్వలుడు కేక పెట్టుచుండెను.

బ్రాహ్మణుని పొట్టను చీల్చుకొని వాతాపి జయటకు రాగా, అనర మాంసభక్షకులిద్దఱు బ్రాహ్మణుని మాంసమును తిని సంతసించుండిరి ఇది వీరిహంసామార్గము ఈ విషయము నెఱింగిన దేవతలు, వీరిద్దఱిని అంతమొందింప వలసినదిగా, అగస్త్యమహామునిని కోరిరి. దేవతల కోరికపై బ్రాహ్మణుని వేషములో వీరివద్దకు అగస్త్యమహా ముని వెళ్లెను. యథాపూర్వముగ నిల్వలుడు గొట్టెమాంసముతో మహా మునికిని భోజనమునిడెను, కడుపునిండునట్లు భుజించిన యాయ గస్త్యుడు “జీర్ణం జీర్ణం వాతాపి జీర్ణం” అని వాతాపిని తనకడుపులోనే జీర్ణమగునట్లు చేసెను. ఇల్వలుడెంత పిలిచినను, జీర్ణమగుట వలన వాతాపికడుపు నుండి జయటకురాదయ్యెను ఈమోసమును గ్రహించిన యిల్వలుడట నుండి పారిపోయెను, వాతాపిని నేర్పుతో చంపిన ఘనత అగస్త్య మహామునికి చెందినది.

వ — చుళుకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనేః
ఇతరకరనిరస్తామక్షికోత్సారరీత్యా,
గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే
విపినమహిషవేషైః శేవలంతే వలంతే ॥

అ — యేఘనాః = ఏమేఘములు చుళుక = అరచేతిగుంటను, గత = పొందిన సముద్ర = సముద్రమును, అస్వాదనే = త్రాగు సమయమునందు, మక్షికోత్సారరీత్యా = ఈగలనుతీసివేసినట్లుగా, కుంభయోనేః = అగస్త్యుని యొక్క ఇతరకర = ఎడమచేతితో, నిరస్తాః = త్రోసివేయబడినవై, గగనగతి విహీనాః = అకసమునందలి నడక లేనివై, తేఘనాః = అమేఘములు, విపినమహిషవేషైః = అడవి దున్నలను నెవముతో, పల్వలాంతే = దొరుపులలో (నీడిగుంటలలో) శేవలం = అధికముగా, (మిక్కిలి) వలంతే = తిరుగుచున్నవి.

కా — అరచేతిలో సముద్ర జలమునుంచుకొని అగస్త్యముని

త్రాగుటకు ప్రకరించెను. పముద్రములోని నీటిని త్రాగుటకు వచ్చిన మేమముల్లుడురాగా, అగస్త్యుడు కెందవచేతితో వానిని ఈగలము తీసివేసినట్లు విస్తరిచేసెను, అవి క్రిందవడి ఎగుడుబటు కక్కితేనిమై, అధవియెమ్మ బోతులము నెవముతో నటు నిటు తిరుగుచున్నవి.

వి — యశోకములో చూలిని వృత్తము. దీని లక్షణము 21వ శ్లోకములో చూడుదు.

గ — చివర విశిష్టలోకన విస్మిత మతివైదుట జ్ఞానికట మూ పౌర్వ రామ శ్లోపైః ప్రవేశితక పకలలోక వంద్యమాన చరణార ఫింద్రం, అధవింద పంథవమివ బృందారకై ద్ముని బృందారకై శృవరి వృతం, రోషహంకారనిరహంకారాయనహమాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగభావం, భగగతి నిరోధకల్యప్తే పుల్యయోద్ధరవగాహ మహవనయోర్విధ్యతైం సేంద్రురజయోర్ధాతాగాధతాతస్కర కరో దరం, ఉదరవాత భూకవేదో విరచిత పాతాపిదానవాన లేవలోకం రోపాముద్రావల్లభం, పకల వర్షిధ్యల్లభనిశ్చేషికరణ తాదబం, తాదబు ప్రకతం, అపాస్త్ర సమస్త్రైకమస్త్రైకగత దక్షిణాశం, వృత్తకతాన జన్మా నమపి కుంఠజన్మానం భగవంత మగిస్త్ర్యమవశ్యత్. 24

చివర = ఈ ప్రకారముగ, వివేక = తపోవనము ముడిలో కన = చూచుటచే, విస్మితముతి = అశృర్యమునొందిన మనస్సుగల యిట్లు = రాముడు, తదుదజనికటం = అగస్త్యునియొక్క వరకాల యొక్క నమీకమును, అపాద్య = పొంది, శివైః = శిష్యులచే ప్రవేశిత = ప్రవేశపెట్టబడినవాడై, పకలలోక = అగ్నిలోకములలోనున్న బ్రహ్మచే వంద్యమాన = సమస్కరింపబడిన, చరణరకిందం = పౌధవర్షములు గలవాడును, అరే వింద పంథవమివ = బ్రహ్మ దేవునివలె బృందారకై = దీవతల చేతను ముని బృందారకై శృముని

శ్వేదశ్చైతన్యం, పరివృతం = కూడియున్నవాడును, కోపహంకారం =
 తనకోపమువల్ల వై సహంకారధ్వనితో నిరహంకారాయ = అహంకార రహి
 తుడైనవాడును, భుజంగభావ దూషితాయ = విటభావముతో దూషిం
 పబడిన వాడును, అగ్ర సహుషాయ = సహుషమహారాజు కోటకు, దత్త
 = ఇవ్వబడిన, భుజంగభావం = కొంఠచిలిన యొక్క, రూపము గల
 వాడును, భగ = సక్షుల యొక్క. గతి = గమనమును, నిరోధ = అడ్డ
 గొంతుటయుండుకలం = సమర్థమైన వైపులయొక్క, వైఖల్యముగల
 వియును, దురవధాన = ప్రనేశించ శక్యముగాని, మహావనయోః =
 గొప్పఅడవి, గొప్పనీరు కలవియును, అగపింధ్యతైల సంధురాజయోః =
 వింధ్యాద్రి యొక్కయు, సముద్రము యొక్కయు, గాధతా అగాధతా
 = బెన్నతట్టగాంభీర్యములను, తస్కర = అపహరించునట్టి (పోగొట్టు
 నట్టి), కళోదరం = హస్తమధ్య భాగముగలవాడును, ఉదరజాత =
 కర్ణుషభో పుట్టిన జాతవేదరః = నిప్పుచే (జతరాగ్నిచే) విరచిత = చేయు
 బడిన వాతాపి-దానవ = వాతాపియను రాక్షసుని యొక్క, అవలెన
 లోవుం = గర్భమును బోనొట్టినవాడును, లోపాము ద్రావల్లభం = లోపా
 ముద్దయును ధామె పెరిమిట్టియును నకల పరిధ్వల్లభ = నదులన్నిటి
 క్లిష్టి భర్తయును సముద్రుని, నిశ్శేషికరణ = మిగులకుండగచేయుటలో
 కూడబం = బడబొగ్గి ఆయినవాడును, కూడబ్రవశస్తం = బ్రాహ్మణు
 లుచే శ్రేష్ఠుడును, అపౌస్త సమస్తాశమపి = పోయిన అన్ని ఆశలు
 (తృప్తి) గలవాడైనను - ఉపగతదక్షిణాశం = పొందిన దక్షిణదిక్కు
 గలవాడును, మృషైకతాన జ్ఞానమపి = ఎద్దు, వలన పుట్టుకకల
 వాడైనను కుంభజన్మానం = కుండనుండి పుట్టుక కలివాడును, భగవం
 తం = ఎదుడెక్కర్త సంగవన్నుడును అగు అగస్త్యం = అగస్త్య మహా
 మునిని, అపశ్యత్ = చూచెను.

కా — ఈ ప్రకారముగ తపోవనమును జూచి అశ్వర్యపడిన

శ్రీరాముడు, అగస్త్యశ్రమమును జేరెను. అమ్మహమ్మని శిష్యులువచ్చి శ్రీరాముని, అశ్రమములో ప్రవేశ పెట్టిరి, అగస్త్యునిచరణ కమలములకు జనులందఱును నమస్కరించుచుండిరి. బ్రహ్మదేవునిచుట్టు దేవతలు మునీశ్వరులు కూర్చొనియున్నట్లు అగస్త్యునిచుట్టు దేవతలు మునీశ్వరులు కూర్చొనియుండిరి. తనహంకారముతో నిరహంకార డై ననహుషి నరవరులకు సర్పముగ మారుమని కావము నిచ్చినదీ మహాన భావుడే పక్షులు ఎగులుటకు వీలులేనంత యెత్తుగా పెరిగిన వింధ్యపర్వతమును అణచివేసినదీయనయే పక్షులుదాటుటకు వీలులేనంత వెడల్పుగల నీటి తోనించిన లోతైన సముద్రమును అరచేతిలో నుంచుకొని గుటుకున మ్రుంగిన వాడీతడే వాతా పియను దానవుని తన జాతరాగ్నితో బస్మముచేసిన వాడీతడే వీని సహధర్మచారిణిలోపాముద్ర బడలాగ్నివలె సముద్రమును ఒక్క గుక్కలో మ్రుంగిన వాడెవరోకాదీతడే బ్రాహ్మణులలో అగ్రగణ్యుడును, ఈతడే అశలనన్నిటిని చంపుకున్నను దక్షిణాశను (దక్షిణ దిక్కును) వీడకుండనున్న వాడీతడే ఇతడు సహధర్మములకు నెలవైన వాడు కుంభములోనుండి పుట్టుకొని వచ్చినవాడు అట్టి పూజ్యుడగు నగస్త్య మహర్షిని శ్రీరాముడు సీతా సోమిత్రులతో కూడి సందర్శించెను.

వి — పూర్వము నహుషుడను రాజు పూర్వపుణ్య వశంబున శరీరముతో స్వర్గమున కేగెను. అచ్చట ఇంద్రుడని పొందెను) శరీరదేవిని పొందగోరి మేన్నుమిన్నుకాననివాడై సప్తర్షులచే మోయ బడుచున్న శిలీకలో వ్రయాణము సాగించెను. దురహంకార పరుడగు నారాజు “సర్ప సర్ప” తొండజగా నడు తొండజగా నడు అని అగస్త్యుని దూషించెను. కోపించిన అగస్త్యుడు “సర్పేశవ” (పాముగా మారుము, అనిశపించెను. నహుషుడు కొండజిలువగా మారి శిలీకనుండి నెల మీద పడెను.

“అగస్త్యుడు దక్షిణ దిక్కునందు ఆకాశముమీద నక్షత్రదూపముతో నుండెను. అతడు వరుణుని కుమారుడు యోగీశ్వరుడు. వింధ్య పర్వతమును అడగఁ ద్రొక్కినవాడు. వాతావీని జీర్ణము చేసేకొన్నవాడు” అని బ్రహ్మాండపురాణములో మన్నది. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే.

“అగస్త్యో దక్షిణాగ్రామాత్రిశ్శతభిః స్థితః
వరుణస్యాత్మజోయోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దనః”

ఉర్భశిని ఏకాంశమున కలుసుకొన్నవిశ్రావణులకు, రేతస్థలమును క్షుధుగగా, ఆరేతస్సును, ఒక కుంభములోనుంచగా, ఆకుంభమునుండి పుట్టినవాడగుట వలన అగస్త్యులకు కుంభనంభపుడని పేరు వచ్చినది.

శౌర్యనిధియగు త్రేరాముడు తపోనిధి యగు నగస్త్యుని సమీపించి “త్రేరామవర్మా అహంభో అభివాదయ్యే” అని శ్లఘ పేర్చు చెప్పినమస్కరించెను.

పెద్దలకు నమస్కారము చేయునప్పుడు తనపేరును చెప్పవలెనని శాస్త్రము చెప్పుచున్నది. ఈవిషయములో మనుస్మృతి ఇట్లు నుడుపుచున్నది.

“అభివాదవరంవిప్రం జ్ఞాయాంసమ భివాదయేత్”

అసానామాహమస్మితి న్వనామ పరికీర్తయేత్”

ప్రభామివార్కిల తమస్మానిహస్త్రిం

బ్రహ్మాండధాననియమేన తక్షిమ్,

తపోనిధింశౌర్యనిధిః ప్రసన్నః

న్వనామనం కీర్త్య ననామ రామః - 25

అ — ఆర్కిం = సూర్యునకు సంబంధించిన, ప్రభామివ =

కాంతివలె, తమసాన్నిహిత్యం = చీకట్లను (అజ్ఞానమును) నివార్చిం =
 పొగొట్టనటువంటి, బ్రాహ్మిం లక్ష్మీం = బ్రహ్మతేజస్సును, నియమేన
 = నియమముతో దధానం = ధరించుచున్న వాడును, తపోనిధిం =
 తపస్సునకు నిధియగు అగస్త్యుని, శౌర్యనిధిః = శరాక్రమశాలియు
 ప్రవహన్ = నిర్మలాంతః కరుణుడనైన, రామః = రాముడు
 స్వనామ = తనపేరును, సంకీర్త్యచెప్పి, ననామ = నమస్కరించెను

కా — చీకటిని పొగొట్టు నీట్టి సూర్యకాంతివలె అజ్ఞానాన్ని అంత
 రింప జేసే, బ్రాహ్మతేజస్సును ధరించి, తపోనిధియైన అగస్త్యమహా
 మునికి మహాశౌర్య సంపన్నుడును, నిర్మలాంతః కరుణుడనగు
 శ్రీరాముడు తన ప్రవరను జెప్పి నమస్కరించెను.

వి — శౌర్యనిధియగు శ్రీరాముడు తపోనిధియగు అగస్త్యుని
 సమీపించి “శ్రీరామవర్మా అహంభో అభివాదయే” అనితన పేరు చెప్పి
 నమస్కరించెను.

పెద్దలకు నమస్కారము చేయునప్పుడు, తన పేరును చెప్పుచు
 నమస్కారమును చేయుట శాస్త్రబోధితము, ఈ విషయములలో మన
 స్మృతి ఇట్లునుడువుచున్నది.

“అభివాదవరం విప్రంజ్యాయాంసమభీవాదయేత్

అసౌనామాహమస్మితి స్వనామపరికీర్తయేత్”

ఇచ్చట ఉపజాతివృత్తము ఉపజాతి చృందస్సనగా ఇంద్ర
 వజ్రావృత్తము యొక్క పాదములు, ఉపేంద్ర వజ్రావృత్తము యొక్క
 పాదములు కలసి యుండుట. ఒక పాదము ఇంద్రవజ్ర, మూడుపా
 దములు ఇంద్రవజ్ర, అయినను, రెండు ఇంద్రవజ్ర పాదములు రెండు
 ఉపేంద్ర వజ్ర పాదములు కలసినను, ఉపజాతి యగునని ఛంద
 శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పుచున్నారు. ఈ వృత్తమును కనుభిక్షముగా వాడు

చుందురు, కాళిదాసుగారి కుమారసంభవపు మొదటి సర్గ ఇదే ఛందస్సుతో వ్రాయబడినది,

న,త,జలు, రెండుగురువులునున్నచో ఇంద్రవజ్రయగును,
జ,త,జలు, రెండుగురువులునున్నచో ఉపేంద్ర వజ్రయగును, ఈ
రెండువృత్తముల పాదములను కలిపి వ్రాసినచో ఉజావతివృత్తము
లే! ఉపజాతి వృందస్సు సిద్ధించును. తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే

“స్యోదింద్రవజ్రాయదితా జగోగః”

“ఉపేంద్ర వజ్రా జతజాస్తతోగో”

గ — తతః పరమహర్షేణమహర్షినా ప్రగీతాభిరాశీర్భస్మహముర
కాశన శరాసనం, సరసిజాసనాస్త్రం, సాత్రామణం తూర్ణిరయుగ్మం
రుక్మమయతోమళంబద్ధంచ ప్రతిగృహ్య, తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్త
ఋనికట ప్రకటితాం పంచపటీమ సేవత. ౬౪

అ- తతః = నమస్కారానంతరము, పరమహర్షేణ మిక్కిలి
సంతోషముగల మహర్షినా = అగస్త్య మహర్షిచే, ప్రగీతాభిః = ఇవ్వబడిన,
ఆశీర్భిస్సహ = ఆశీస్సులతో కూడ, మురహరశరాసనం =
వైష్ణవిదావమును, సరసిజాసనాస్త్రం = బ్రహ్మాస్త్రమును, సాత్రామణం
తూర్ణిరయుగ్మం = ఇంద్రునకు సంబంధించిన అక్షయసాయకములు
గల రెండమ్ములపొదులను, రుక్మమయతోమళం = బంగారపు పిడిగల
బద్ధంచ = బద్ధమునున్ను, ప్రతిగృహ్య = స్వీకరించి. తదాజ్ఞయా =
మహమ్మదుని యొక్క ఆజ్ఞచే, గోదావరీ = గోదావరీ నదియొక్క
తట = ఒడునందుప్రకటితాం = ప్రసిద్ధమైన పంచపటీం = పంచపడి
యను నాశ్రమమును అసేవత = పొందెను.

తా- ఇట్లు నమస్కరించిన పిమ్మట సాక్షాత్పర బ్రహ్మస్వరూపుడగు
శ్రీరాముడు నమ్మచూడగోరి వచ్చిచూచుటయొకాక, నమస్కారమును
కూడ చేసినాడను మిక్కిలి సంతోషముతో అగస్త్య మహమ్మదుని శ్రీరాముని

అశీర్వాదించెను. మరియు వైష్ణవ శాసమును, బ్రహ్మస్త్రమును
ఇంద్రునకు సంజంఘించిన, అక్షయసౌ యక తూణీర యుగశమును

బంగారపుపిడిగల ఖడ్గమును శ్రీరామునకు ఇచ్చెను. శ్రీరాముడువారిని
స్వీకరించి వాని వద్ద సెలవు దైకొని గోదావరి నదీతీర్థముననున్న
పంచవటి క్షేత్రమును జేరెను.

వి- ఇచ్చట, “వరమ హర్షేణ, అనుపదము సాక్షాత్ పరబ్రహ్మస్వరూప
పుడిగా శ్రీరాముడు. నన్నుజూచుట యనునెవముతో నాయాశ్రమము
నకు వచ్చినాకు తనదర్శన భాగ్యమును కలిగించి చాక్షు ననుస్మరించి
నాడు అనుపరమానందముతో నిలిచిన హృదయము గలవాడనునర్థము
నిచ్చుచున్నది.

గ- తతస్త్రిస్త్రుత పక్షద్వంద్వ ముప్రక్షద్వంద్వమతి శౌర్యవస్థాప్రత్యయం
కృతాపరోక్ష్యమి వత్సార్థం మహామహిధకల్పదిగతద్ర రాజమద్రాక్షీత్.
అ- తత = అపంచవటిలో, విస్తృతపక్షద్వంద్వం = పోడి చారుడు లేని
వాడును, శౌర్యవస్థా = మహారాజమర్పదకు, ప్రచర్యయం = అధినమై
నవాడును, కృతాపరోక్ష్యం = ప్రత్యక్షమైన తార్కమివ = గతుత్మంతు
నివలేనున్నవాడును, మహామహిధకల్పది = పెనుగొండవలెనున్న
వాడును. అగు గృధ్రద్రాజం = గద్దలతేడగ్గు జటాయువును, అద్రాక్షీత్
= చూచెను.

కా- శ్రీరాముడచ్చట నిజానిమైన ఐక్యలు గల వాడును. అగణిక
వీరుడును, శౌర్యాత్మి భూమిఖనియును సాక్షాత్తుగడుత్మంతుని వలెనున్న
వాడుని. అగు జటాయువును గద్దల తేడునుజూచెను.

వ- పానేవ హిన జలమల్లిమపౌస్యనూనం
మైనాక విషముని మాత్రయతీతి శ్వాత్వామ్
శంకామిమూర్ఛఘటేన : కథితాత్మనంశ
స్వత్తాతమిత్ర మహామిత్యహర్షజ్ఞాయుః

అ. పానీన = త్రాగివేయుటచే, హీనజలం = జలరహితమైన, అబ్బిం = నముద్రమును, అపాన్య = విడిచివెట్టి, ఏషమైనాక, ఈమైనాకుడు, ఘనిం = అగస్త్యమహామునిని ఆశ్రయితి = ఆశ్రయించుచున్నాడు, ఇతి = నిత. రఘువతి శ్రీరామునకు జాతాం = కలిగిన ఇమాళ శంకాం = ఈ సందేహమును, కథితాత్మవంశ = చెప్పబడినతన వంశ వృత్తాంతము కలవాడగు జటాయుః = జటాయువు, అహం = నేను, తృతాతమిత్రం = నీ కండ్లి యొక్క స్నేహితుడను, ఇతి = అని, అహరత్ = పొగబెను.

కా- అగస్త్యుడు నముద్రపానమును చేయగా, నముద్రములో దాగి యున్న హిమవంతుని కూమారుడగు మైనాకుడు బయటపడి మహామునిని ఆశ్రయించుటకు వచ్చినాడేమో అనుభ్రాంతిని గద్దలిచి మహామునకు కలిగించెను. కాని, ఓయీ! చింతకు, అరుదుడు గడుడుడు బొడ్డలిద్దరు గలరు. అందు అరుదువుకు నేను, మాయస్సయగు సింహాత పృథ్విమి. నా పేరు జటాయువు' నేను మీకండ్లియకు దళరఘునకు అప్తమిత్రుడనని తనవంశ వృత్తాంతమును తెలియజెప్పి ఆగడ్డలచేడు శ్రీరాముని భ్రాంతిని తొలగించెను.

వి- గద్దలితేడగు జటాయువు, అగస్త్యుని ఆశ్రయించగోరి వచ్చిన మైనాకుని వలెనున్నాడని కవి చెప్పినాడు ఇందుడు తెక్కలు తెగ గొట్టగలడని మైనాకుడు నముద్రుని ఆశ్రయించినాడు. అనముద్రుని, అగస్త్యుడు నిశ్చేషముగా త్రాగివేసినాడు. నిరాశ్రయుడైన మైనాకుడు అగస్త్యుని ఆశ్రయించినాడనుట నమంజనముగా నున్నది. మైనాకుడు నముద్రుని ఆశ్రయించినాడనుట.

“మైనాక మంభోనిధి బదనఖ్యమ్”

అనుకాశిదాసుని వచనము ప్రకాశము,

జటాయు శబ్దము షకాం తముగాను, శకాంతముగాను,

ఉన్నది, “జటాయుషః వక్షపాతం విధాయ” అను జటాయోర్లంకా పురస్థాం రఘువీరవత్సీమ్ అను శ్రీరామాయణ సంగ్రహములోని రెండు వాక్యములు, ప్రకారాంత-ఉకారాంతత్వసాధకములు.

ఇచ్చట వసంతతిలకా వృత్తము, దీని లక్షణమును 15 వ శ్లోకము లోచూడనగును,

గ - రామస్తు దశరథమివ వశ్యన్, కాశ్యవసమ్భూతం సంపా
తేరనుజమనుజరచిత వర్ణకాలః పంచవట్కాం కంచిత్సమయం గమ
యామానః॥

అ-రామస్తు = రాముడయితే, కాశ్యవసమ్భూతం = కశ్యపుని పొత్రుడును. సంపాతేః = సంపాతి యొక్క, అనుజం = తమ్ముడునగు తం = అజటాయువును దశరథమివ తన తండ్రియగు దశరథునివలె, వశ్యన్ = చూచుచు, అనుజ = తనతమ్ముడగు అక్షుణునిచే రచిత = తయారై చేయబడిన వర్ణకాలః = అక్షులయల్లుగల వాడై, పంచవట్కాం = పంచవట్టిలో కంచిత్సమయం = కొంతకాలమును గమయామాస = గడపెను.

కా - శ్రీరాముడు కశ్యపుని మనునుడును, సంపాతి తమ్ముడు నైన జటాయువును తన తండ్రి యందలి యాదరాభిమానములతో చూచెను, పంచవట్టిక్షేత్రములో తనతమ్ముడగు అక్షుణునిచే నిర్మింపబడిన వర్ణకాలలో కొంతకాలము గడపెను.

గ - అథకదాచిదుసచీయమానమసో భవన్తేభవః పాకకపిశ కలమమంజరిపుంజ పింజరీ భూత కేదార వ్రపంచః, పంచబాణరణ వ్రయాదోచితవీరపాణవత్ప్రత్యుటపాతదృశ్యావశ్యాయ బిందు సంహదోః, చంద్రాతపేనిరానస్తతాం, చందనాను లేపేనిర్లలువతాం చంద్రకాలాయాం నిరాశతాం, చంద్రోపలప్తలేనిరాస్తతాం, వాతాయన పేననే నిరుక్తుకతాం, వాపీకూపోవకంఠే నిరుకంఠతాం వాపీకూపోవకంఠేనిరుక్కుంఠతాం.

వాసరా వసానే నిరాదరణాం, వారివిహారే నిరాకాంక్షతాం, ఉత్పలమాలా
 యాముపేక్ష్యతాం ఉపవనభజ నేప్యద్విగ్నతాంవజనానాం జనయన్,
 గమ్మిరాభోగ గర్భహస్య ఘనేష్ఠక చితభిత్రే రక్షణ్ణ తిరస్కరిణీ
 పటలస్య శశోదరలోమ మృదు కంబళస్య కాలాగురు, ధూపస్య, కాశ్మీరా
 గరాగస్య నిర్ఘామాంగార్థభృత హసన్తికాయంత్ర స్యవసృభగంకరణ
 మదన కరేణు కరవికిర్ణ శీకర నికరాయమాణ తుషార ధూళీధూసర
 వాసర : , సరసీరుహదానపావక : , తుహినవ్ర ణీతలాసికా ధరదళదూరి
 భూతదం శక్పత్య : , వ్రక్షణ తారుణ్య పద్మాజ్ఞనాజ్ఞవత్ప్రయాత
 సౌభాగ్య నన్నివేళ : , తాలవృన్త విశ్రాన్తికాం , కామినీ వ్రన భరగిరి
 దుర్గసీమ్నీ, నిర్భయ నిలీన నిరాఘభావ : , దివాభీతవాతస్యాపి అతి
 భయంకరదివాకర : , చకోరనికరప్యాపి అవతిక్షేమంకర సుధాకర :
 కాదమ్బ కదమ్బస్యాపి అనతి ప్రేయంకర కమలాకర : కృతకరముగ
 శస్వస్తిక్ బంధనతయా, నీహరాతంక శంకయాహృదయ కమలమివ-
 గోపాయంతం అశ్రాన్తదన్తవీడావ్యాపారేణ వేదమానాధర పుటతయా
 శీతీకాపికాచికానిరవారణాయ నిపుణం మంత్ర జవమివ కుర్వన్తం, అవిరళ
 పులక పాళీ కబళిత కశేబరతయా సకరుణ విధివిశీర్ణరోమ కంబళ
 కృతాంగరక్ష. మివభిక్షామటన్తం దుర్గతవర్గంగిర్ఘృణాకదాచిదపికమలా
 నాలోకితవతీతితస్త్రిసా సూయాభవ తదీయ వాసతామరసం పత్రకోశం
 వినాశయన్ అజ్గజకమతజ్గజకర పుష్కరోద్ధిత శీకరనికరాకారైరతి పదుష
 స్మరశరనిపాత వ్రతవ్ర గగనాజ్ఞనాజ్ఞనవ త్స్పేద సదృశై : , అక్షిణ
 మహిమ వ్రసరై : , అధ్వగాన్త కరణానిసీమన్త : యన్ మన్త సమయ
 స్సముద జృమ్భత

అ- అధ = పరిచేపణిలో కొంత కొలము గడిపిన పిదప, కదాచిత్

ఒకానొకప్పుడు, ఉపచీయ మాన = వృద్ధిని పొందుచున్న, మనో

వవైభవః = కామోత్పవము గలదియు, పాక = వశ్యావస్థ చేకపిక =
 పికంగ వర్ణముగల (ఋషిదరంగుగల) కలిమ మంజరిపుంజ = ధాన్య
 పుకంకులగుత్తులతో పింజరిభూత = వచ్చగాను, ఎఱ్ఱగా మన్న కేదార
 ప్రపంచః = బ్రహ్మక్షేత్రవిస్తారము గలదియు, పంచతాణి = మారమహ
 విదుని యుక్త, రణప్రయాణి = కైత్రయాత్రాప్రారంభమునందు
 ఉచిత = యోగ్యమైన వీరషాణి = వీరులు యుద్ధమునకు మున్నుం
 దుగా జేయు ముద్దు పానముతో కుల్యమైన వత్రపుట = చెట్ల ఆకుల
 యొక్క దొన్నెల్ల నే పాత్ర = చషకమునయందు సందృశ్య = చూడ
 బిడ్ధిన అవశ్యాన్నిబిడ్ధ సన్తోహః = మంచు బిందువులసముదాయము
 గలదియు, చంద్రాశపే = వెన్నెలయందు. నిరౌనందతాం = ప్రీతిలేక
 పోవుటను, చందనానులేపే = చందనపుమైపుతయందు. నిర్లౌపతా =
 పేక్షలేపోవుటను, చంద్రకాలాయాం = మేడయందు నిరాశతాం కోరిక లేక
 నిరాసంతాపోవుటను, చంద్రోపలస్థలే = చంద్రకాంత కుడ్డిమనునందు, =
 నిరాశనతి లేక పోవుటను = వాతాయన సేవనే కిడికిదగ్గఱ భూత్పానుటలో
 - నిరుత్సాహతాం సంతోషము లేక = పోవుటను సోపీక్షాపోవకంటే
 = దిగుదుకాపులియొక్కయు సూర్యులయొక్కయు సమీపమునందు,
 నిరుత్సాహతాం వేడుకలేక పోవుటయును, వాసరావసానే జనాయంకాల
 మునందు, నిరాదరతాం = అదరణము లేక పోవుటను సారి విహరకాలేజల
 క్రిడల యందు నిరాశాంక్షతాం = నిస్సృహత్వమును = ఉత్పలమా
 లాయాం = కలువపుల దండయందు, సోపీక్షతాం = ఔదాసీన్యమును,
 ఉపవనభజనే = పూలతోటలో విహరించుటలో ఉద్దిగ్గుతామపి
 యుదుపును, జనానాం = జనులకు. జనయన్ = కలిగించుచు గంభీరాభంగ
 గర్భగృహస్య జాంభీర్య యుక్తమైన, వైశాల్యము గల గర్భ
 గృహమునకు మనోష్ఠక = మంచియటుకలతో రచిత =

తయారు చేయుచున్న బిత్తెరికి = గోడకు అడ్డక = సుమచి కమైన తిథి నన్ను
 రిణి పలుకనన్య = తెగలకు, కణ్ణిదరు = చెవులపిల్లి యొక్క కడుపు
 నందలి రోమి = వెంటుకలవలె మృదువు = మొత్తమైన కంబళన్య =
 కంబళమునకు కాలాగురు ధూమన్య = నల్లని అగరు వత్తులమొగటు,
 కాశీరాంగరాగన్య = కురికనువు మైహాతకు నిర్మామాంగార = మొగలేని
 ఎఱ్ఱబొగ్గులతో భరిత = నిండిన పానంతిక్యాయత్రన్య = కుంభటికిని
 సుభగంకరణి = సింహగృహమును కలిగించువదియును, మదనకరేణు =
 మన్నధుడను అడవినుగు యొక్క కర = తొండముచే వికిర్ణమైన
 జల్లబడిన శీకరనికరాయనాన్ని = కుంభలవలెనున్న కుమార ధూళి =
 మంచు ఆనీ దున్నుతో ధూపత్ర = బూదిదరలగునల వాదన = వగల
 గలదియున్న పరసిద్ధులు = కామరసువులకు దానభావన = కాత్తిముప్ప
 అయినదియు, తుహనప్రసాద = మృత్యుచేతనామ పరుణదినలొనికా =
 పణ్యప్రీతియొక్క ఆధరభక్త = చిగురుగాకులుతల్లి పెదవులకు
 దూరికూత = చాలదూరమైన దండకప్రకృత్య = దండక శములక బదియ
 ప్రక్షిణతారుణ్యపణ్యవానయనవత్ = మునుపటితోగము దాని అవయవ
 వములనలె ప్రయాతనాత్మన్య = రోయిన అండముగల ప్రభాసుని చేత
 = చలివేంద్రములు గలదియున్న కావన్యంశ విశ్రాంతికా = విశ్రాంతి
 కణ్ణుకు తీరిక నమయమున్న కామిన్య ప్రభుత్వనిర్మయగ్గమిన్య = సుత
 రిములుల యొక్క ప్రసమదలమనే కొండమిదికొను యందు నిర్భయ =
 భయములేకండగా, నిలిన = దాగియున్న నిజానుభావ = వెద
 దనము గలదియు, దివ్యాశ్చవ్యాసస్యాపి = గుడ్డరూప గుంపులకుకూడ
 అనతిభయంకర = భయమును కలిగించినదివాకర = సూర్యుడు
 గలదియును చకోరనికరస్యాపి = చకోరపుగుంపులకుకూడ అనతిమృగ
 రసుదాకర = మిక్కిలి మృదువు కలిగివున్న చంద్రుడు గలదియును
 కాదంబకదంబస్యాపి = అంపులపిండునకు కూడ అనతిస్థితియంకర =

మిక్కిలిపీడిని కలిగింపని కమలాకరః = తామరకొలుములుగలదియును
 కృతకరయుగళస్వస్తిక బంధతనయా = చేయుబడినచేతులయొక్క
 స్వస్తిక బంధనముకలవారగుటచే నీహారంతకళంకయా = మంచుకురి
 యుననుభయముతో హృదయకమలం = తమగుండెయను తామర
 పువ్వును గోపాయంతమివ = రక్షించుకొనుచున్న వాని వలెనున్నది
 యును, అత్రాంత = ఎల్లప్పుడు దంతవీణావ్యాపారేణ = చలికి పళ్లుకొ
 ట్టుకొనుటచేత వేవమాన = కదులుచున్న అధరపుటకయా = క్రింది
 పెదపులుకలవారగుటచే, శీతాపితాచితా = చలియునువిశావమును నిర్ణ
 రణాయ = పొరద్రోలుటకు నిపుణుం = సమర్థమయిన మంత్రజానం =
 మంత్రచ్చార్జణమును కుర్కంతమివ = చేయుచున్న వారివలెను, అవి
 రళపులకపాళీ = దట్టమైనరోమాంపముతో, కబళిత = మ్రింగివేయుబడిన
 కళేబరతయా = శరీరము గల వారగుటచే, సకరుణ = దయాపూర్వక
 ముగ, విధి = దైవముచే వితీర్ణ = ఇవ్వబడిన రోమ = వెంట్రుకలనే,
 కంబళ = కంబళిచే కృతాంగరక్షమివ = చేయుబడిన శరీరరక్షణము కల
 వారివలె భిక్షామటస్తం = బిచ్చమెత్తుకొనుచున్న దుర్గతవర్గం = దరిద్రు
 లను, నిర్వృణా = దయావిహినురాలై కదాచిదపి = ఎన్నడూ, కమలా
 = లక్ష్మి అనాలోకితవశీతి = చూడలేదని తస్యై = అలక్ష్మికొఱకు, సాసూయ
 ఇవ = అసూయనుబొందినవాని వలె తదీయవాన తామరనం = అమె
 యొక్కనివాసస్థానమును, సవత్రకోశం = ఆకులతోను మొగ్గలతోను,
 చాపనముతోను ధనముతోను కూడ విగాళయన్ = నశింపజేయుచు
 అంగజమతంగజ = మన్నుడుడనే ఏనుగు యొక్క కరపుష్కర = హస్తా
 గ్రమునుండిఉత్థిత = బయలుదేరిన శీకర నికరాకారైః = తుంపరల
 రూపములోనున్న స్మరశర = మన్నధవాణముల యొక్క, నిపాత =
 పడుటచే, ప్రకస్త = వేడెక్కిన గగనాంగనా = ఆకాశాంగన యొక్క
 అంగ = శరీరమునుండి ప్రవత్ = ప్రవించుచున్నస్వేద = చెమటతో

సద్వృత్తిః = సమానమైనవియు అక్షీణమహిమ = గొప్పప్రభావముగల
హిమవ్రసరైః = మంచువానచే, అధ్యంగాతః కరణాని = బాటసారుల
యొక్క హృదయములను సేమంతరయన్బీల్చుచు, హేమంతసమయః =
హేమంతకాలము సముదజ్జంభత = విఘ్నంభించెను.

కా - పంచవదిలో కొంత కాలము గడిపినపిదపహేమంతర్తుష
ప్రవేశించెను. అప్పుడు మనోభవ వైభవము పెరుగజొచ్చెను.
ప్రేహిక్షేత్రములు పండవారిసథాన్యపుకంకులతో పచ్చగానుఎఱ్ఱగాను
కన్పట్టుచుండెను.

ఆకనము నుండి మంచు బిందువులు హెచ్చుగా పడజొచ్చెను.
ఆకుల దొన్నెలలో పడినమంచుచూపదులచూపుల నాకర్షించుచుండెను.
ఆయాకులదొన్నెల మారమహావీరుని శైత్రయాత్రారంభములోచేయు
వీరపాదమునకు పలయుచషకములవలె (పానపాత్రలవలె) కనుపించు
చుండెను.

వెన్నెల మీదిప్రీతిని విడనాడిరి. సురభితములగుమైపూతలను
మానివేసిరి మేడల ప్రైభాగములలో పడకలను కట్టిరి. చంద్రకాంత-
శిలావేదికలమీదగోఘలను నిలిపివేసిరి. చల్లనిగాలికొఱకై గవాక్షములక
డకేగుట నచ్చనివనిఅయ్యెను. దిగుడు బావులకడకు నూతులకడకువెళ్లి
విహారములు నలుపుటనాపివేసిరి. సాయంకాలసమయముల యందలి
ప్రీతితక్కువాయెను, పలిలక్రీడాసక్తి నన్నగిల్లెను. కలువపూలమాలలను
ధరింపవలెనను కోరికమనస్సులలోనినేలిచిపోయెను. పూలతోటలో చెలుల
తోవిహరించుటకు భయమునొందుచుంటిరి. మందిరాంతర్గహభిక్షులకుకూడ
దట్టమైన తెరలను కట్టుచుండిరి, నేలమీద చెవుల పిల్లులకడుపుమీది
మెత్తని వెండ్రుకలతో తయారు చేసిన తివాచీలను వదుచుచుండిరి,
అగరువత్తులపొగ, కాశ్మీరాంగరాగము, పొగలేని, ఎఱ్ఱనిబొగ్గులతోనిండిన
కుంపటి ఇంటింటకన్నుల పండుపుగా కన్పట్టుచుండెను,

మన్నధుడను నాడ విసుగుతొండముతో చల్లిననీటితుంపరలలో
అనునట్లు కుషారశీకరాసాశము బూడిదరంగుగలదియైవగలంతాకుజీయు
చుండెను తామరపువ్వులు కార్పిచ్చు సెగకుమాడినట్లు నల్లబడుచుండెను
మంచు వలన వగిలిన భోగకాంతలచిగులుబాకులవలె నున్న పెదపులకు
దంతక్షతములుకలవాయెను. యౌవనావగమమున భోగకాంతలయవయ
వములవలె చల్లచేంద్రముల సౌఖ్యగ్యము నన్నగిలుచుండెను. పిసన్ని
కజ్జలమీదపీఠితగుమొహము నట్టెన్న.

సుందరీమణులైన మండలములను కొండల మీదికోటలలో
వెచ్చదనము హాయిగా తలదాచుకొనుచుండెను.

సహనశీరబుడయ్యును సూర్యుడు గుడ్లగూబగుంపులకు
మిక్కిలి భయమును కలిగింపజాలదాయెను వల్లనిశిరఃములు గలవా
డయ్యును చంద్రుడు చకోరనికరమునకు మిక్కిలి క్షేమమును కలిగింప
జాలదాయెను. తామర కొలనులు అంచపిందులకు మిక్కిలి ప్రీతిని
కలిగింపజాలకుండెను.

స్వస్తిక చిహ్నమువలెనున్న చక్షోజములయొందలి హస్తద్వయితో
గర్జనఘోషాల్ని తమధృవయ కమలములకు ముంచు స్తోత్రననుభీతితో
దాచుకొనుచుండిరి. విధి విరాసము లేకుండగ, చలిక్కి కళ్లుకట్టుకొనుట
వలన వలకు చున్న పెదపుల, గజజన్ముల్లు చలిపిశావమును పొరద్రో
లుటకు మంత్రోచ్చారణమును చేయుచున్నారెనో అనియునిపించెడిది.

దట్టమైన రోమాంచముతోనిండిన కొందఱుభిక్షుకులు జాలితో
భగవంతుడిచ్చిన బొచ్చుకంజులతో ఆపాదమస్తకము తమదేహమును
కప్పకొనుచున్న వారివలె నుండిరి. అట్టిచివ్వుగాండ్రు దయావిహీను
రాలైకమలాత్మయుయగు అక్ష్మిపరిగా చూచుట లేదను నసూయతో ఆమె

నివాసస్థానమగు తామరపువ్వును. (కమలమును) అకులతోను మొగ్గల
ధనముతోను, వాహనములతోను కాలము సశింపజేయుచుండెను

మన్మథుడను నేనుగు యొక్క తొండము నుండిపుట్టిన నీటితుంప
రలవలెను, అతికఠినమైనమారకరములతాకిడిచే వేడెక్కిన గగనాంగనా
శరీరము నుండి పుట్టిన చెమటతో సమానమై గొప్పప్రభావముగల
మంచువానతో భాటసారుల గుండెలు చీల్చబడుచుండెను. ఇట్టి హేమంత
సమయము దేశమందంతటా విజృంభించెను.

వి - ఇంత హృద్యమైన గద్యము తక్కిన కాండలలోనెచ్చటను
కన్పట్టదు. ముచ్చటను గొలుపు మాధుర్య గుణమిచ్చట కాననగును.
“వెన్నెలమీదిప్రీతిని విడనాడిరి. మైపూతలను మానివేసిరి. మెడలపై
భాగములలోవడకలనుకట్టిపెట్టిరి” అనువాక్యములలో వేర్వేరుక్రియలను
వాడి కవీశ్వరుడు, తన-ఉక్తి వైచిత్ర్యమును ప్రదర్శించి, మాధుర్య
గుణమును బోషించి తన కవితావైభవమును ప్రదర్శించినాడు.

ప - యత్ర కాంతాన వశ్యనిక్లాంతావి రహదహ్నినా, నిశావసాన
వేలాం చవేలాం చ వ్యసనాంబుధేః.

అ - యత్ర = ఏహేమంతర్తువు నందు, చిరహవహ్నినా =
ప్రియవియోగాగ్నిచే క్లాంతాః = బాధింపబడిన కాంతాః = యువతులు,
నిశావసానవేలాం = రాత్రి యొక్క చివరను, వ్యసనాంబుధేః =
దుఃఖసాగరముయొక్క వేలాంచ = ఒడ్డునునున్న వశ్యంతి = చూ
చుటలేదు.

కా - ప్రియవియోగాగ్నిచే పీడితలగుచున్న కాంతామణులు
దుస్సహవిరవేదహనచే, నిరవధికముగ కన్పట్టుచున్న నిశావసానవేళను
దుస్తరమైన దుఃఖసాగరముయొక్క సరిహద్దును కానరైరి.

వి - క్లాంతాః-కాంతాః, వేలాం-వేలాం, అనుద్వికములు శబ్ద

వైచిత్ర్యమును కోపించి-కవీశ్వరుని వ్రతభను, ఉగ్గడించిన హృద
యుల కానందమును కూర్చుచున్నవి.

గ - తత్ర వర్ణకాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజమ్ పాశసాద
కూర్పణఖా. 32

అ - తత్ర = అహిమంతనమయమున, కూర్పణఖా = కూర్ప
ణఖయనురాక్షసి (రావణుని చెల్లెలు) వర్ణకాలామధ్యం = శాటియూకుల
యింటి మధ్యభాగములో, అధ్యాసీనం = కూర్చునియున్న, లక్ష్మణా
జం = లక్ష్మణుని అన్నయగు శ్రీరాముని ఉపసాద = పొందెను.

అప్పుడక్కడ శ్రీరాముడు-వర్ణకాలలో హయిగాకూర్చుని యుండెను
వానివెంటకు రావణుని నొదరియగూ కూర్పణఖయము రాక్షసి, య్యూరపు
నడకలతో చేరెను.

కూర్పం = శోభితభావనం, శేన యజ్ఞాదిక్రియాః, నఖయతి =
దూషయతి తి త్తీ కూర్పణఖా. కూర్పణఖాది నఖాని (చేటలవంటిగోళ్లు)
యస్యాస్మా ఇతి ఇతి నావ్యుత్పత్తిం కథయన్తి. నెత్తురుకుండతో
యజ్ఞములను పూర్ణునెయివదిలనికాని చేటలవంటి గోళ్లుకలది అనికాని
కూర్పణఖాశబ్దమునకు నెద్దలు వ్యుత్పత్తిని చెప్పవచ్చును.

చ - తస్మిన్పుష్కమిశోష్ట ప్రవతదయతా పీనసంహరణే
రాత్రే ప్రాలేయధారాక వచితగగనాభోగవిక్షుక్తవా
కాన్మాంధా రాక్షసిసా వత్సవతిమకలైర్మృతిః | పాదనాగ్,
లక్ష్మీలీలాదపిజైవవశిశతదీయంవి భ్రతీశ్శేనికేవ 33

అ - ఉచ్చంభిత = విజృంభించిన, ఉష్ట = వెచ్చైన, ప్రవ
తద = కువమంధలముగల, దయతా = ప్రియురాండ్రు పీన =
వియ్యక్తులైన భిరహేతులను, సంహర = వాధించుటయందు కాలే =
యమస్వరూపమును ధరించినవియు, ప్రాలేయధారా = గూడ
మంచుతో కవచిత = కప్పబడిన గగనాభోగ = విశాలమైన అకాశము

దిక్ష్పక వాళే = దిబ్బుల్లము కలిగిన తన్నిన్ కాలే = అహిమంత
 సమయము = నందు కామాంధా = కామముతో అంధురాలై వివేకదృష్టి
 లేనట్టి సారాక్షసి = శూర్పణఖయును సారాక్షసి, లక్ష్మీలీలారవిందే =
 లక్ష్మీవిహార = వద్దమునందు, నవసితధియం = మాతనమాంసబుద్ధిని,
 తన్మతీ = కలిగియున్న శ్యేనికేవ = ఆడడేగవలె, మైథిలీ ప్రాణనాథే =
 సీతాదేవి భర్తయందు. ప్రతిమతిం = ఇతడు వాకు భర్తయగుగాక అను
 బుద్ధిని, అకరోక్త = చేసెను.

తా - ప్రేయూరాండ్ర వెచ్చని కుచ = మండలాలింగనము లేమింజేసి
 విరహార్దులకు బాధనుకలిగించు = నట్టిదియు, తుషార శీకరాసారముతో
 గగనమండల దిబ్బుండలములు సమాచ్ఛాది = తములై నసమయములో
 కామాంధురాలై, రావణుని సోదరియగు శూర్పణఖయును నొక పిను
 రక్కసి శ్యేనాంగన (ఆడడేగ) లక్ష్మీదేవి హస్తలీలాకమలమునందు
 సూతనీ మాంసబుద్ధిని కలిగియున్నట్లువలె సీతావల్లభుడగు శ్రీరాముని
 యందు భర్తృప్రాంతిని కలిగి యుండెను.

వి - హిమంత సమయములో నిర్వృతకుంపటిని, దుప్పటిని
 నవ్వుచున్న తరుణిమణిని పురుషపుంగవుడు తవ్వక సేవింపవలెను,
 సేవింపనివారు పురుషాధములుగా చరిగడింపబడుదురు. తదుక్తమురసికై

“హసన్తిం చ హసన్తిం చ హసన్తిం వానులోచనామ్

హిమస్తే యేన సేవ స్తేఠే మతాః పురుషాధమాః”

ఈశ్లోకములో ప్రగల్భా వృత్తము. ప్రగల్భరలో ప్రమగడ, రగణ,
 భగడ, సగణము, మోడు యగణములు మండవలెను. విడక్షరముల
 చొప్పున మూడుయతిస్థానములు.

గ - తతస్త్వేన జానకి జానితి జానీహిజనమిమం మమానుజ
 మతిమనుజ భుజిల మ్మలలాపియుక్తం యుక్త = మాశ్రయితుంకవేతి

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణసామిమిత్రిముపేత్య యథామనీషితమఖాషత 24

గ - తేనాపి భద్రదేశస్యార్యస్య దానోహరి, దాన భార్యా
పదమనార్యం నను నార్యాః కులజాతాయాప్రస్నోత్తమేవభజేధాః 25

గ - కించ కూరసత్త్వభయానక సంచరాచుతురాం విదేహరాజ
పుత్రిం విహాయ తత్రభవతీంమేవాసాపరిగ్రహిష్యతీతిం క్షుణ్ణేనాభిహితా
వీత మతిస్సాహితమితి తదీయం వచనమమనుత 26

అ - తతః = భర్తనుగాకోరిన తరువాత, ఇమంజనం =
నన్ను జానకీజానిం = జనకహరాజు కూతురగు సీతయొక్క భర్తనుగా,
జానిహ = తెలిసికొనుము, ఆతిమనుజభుజలం = అమానుషభుజులలా
లియును, అబలావియుక్తం = భార్యవిరహాదుడైయున్న మహా
నుజం = నానోదరుని ఆశ్రయించుం = ఆశ్రయించుట, తవ = నిన్ను,
యుక్తం = తగినవనిఅని, రామేణ = రామునిచేత, ప్రత్యాఖ్యాతా =
తరస్కరిం పడిన, సా = అశూరణు, సామిత్రి = సుమిత్రానందనుడ
గు అక్షుణ్ణుని, ఉపేత్య = సమీపించియథామనీషితం = తనకోరికన
నుసరించి అఖాషత = పలికెను.

భద్రీ = ఓకల్యాణీ, అహం = నేను, ఆర్యస్య = శ్రేష్ఠుడైనతస్య =
ఆరామునియొక్క, వానః = భృష్పత్యుడగు కులజాతాయాః = గొప్పవంశ
ములో పుట్టిన, నార్యాః = యువతికి, దానభార్యవదం = భృష్పత్యుని
యొక్క భార్యయొక్కస్థానము ఆనార్యం = తగినదికదు. తస్మాత్ =
కాబట్టితమేత = పూజ్యుడగు వామచంద్రనే భజేధాః = భర్తనుగా
పొందుము.

కించ = మఱిమఱ, కూరసత్త్వ = దుష్టజంతువులతో భయానక =
భయంతరమైన, కోసన = అడవీయందు సంచార = తిరుగుటలో

అచకురాం = నేర్పరితనములేని, విదేహరాజపుత్రీం = కృశాంగియగు రాజకుమారిని, విహయ = విడిచిపెట్టి, తత్రభతీం = పూజ్యురాలవగు. భవతీమేవ = నిన్నే, అసౌ = రాముడు వర్తిగహిష్యతి = స్వీకరింప గలడు, ఇతి = అని తేన లక్ష్మణేనాపి = ఆలక్ష్మణునిచేతకూడ, అభిహితా = చెప్పబడినదై, వీతమతిః = నష్టబుద్ధియై, సౌ = అశూర్పణ్ణ తదీయం వచనం = అలక్ష్మణునియొక్క మాటను, హితమితి = తనకన్న కూలమైనది అని, అమనుత = తలచెను.

కా - ఓయీ! నేను జనకమహారాజు యొక్క కూతురు పెనిమిటిని. నాకు భార్యయన్నది. అమానుష బాధలు బలకాలియగు నాతమ్మునకు భార్య దగ్గరలో లేదు. కాన నాతమ్ముడు అక్ష్మణుని ఆశ్రయించుట నీకు తగిన వనియని యారక్కసితో కలిగి శ్రీరాముడామె నటసుండి పెడలగొట్టెను. అంతటనారక్కసి శ్రీరాముని విడిచి లక్ష్మణుని సమీపించి వానితో తనకోరికనిట్లు వెల్లడించెను.

ఓకల్యాణీ! శ్రీకృష్ణుడగు శ్రీరాముని భృత్యుడను. గొప్పకులములో పుట్టిన వారికి భృత్యుని వివాహమాడుట పాడికాదు. నీవుగొప్ప కులములోపుట్టినావు. అట్టి నీవు నాబోది భృత్యుని వివాహమాడుట తగినవని కాదు. కాబట్టి పూజ్యుడగు శ్రీరాముని శర్తుగా బడయుము.

న — దశరథాత్మజయుగ్మ నిరీక్షణ

క్షణనమాకుల బుద్ధిరియం దధౌ,

ఉభయకూల సమన్వితకాద్యుల

ప్రమగతాగత భిన్నగవీడకామ్. 37

అ - దశరథాత్మజ యుగ్మ = దశరథుని యొక్క కుమారులగు రామలక్ష్మణు లిద్దరియొక్క, నిరీక్షణక్షణ = చూచుటయను మత్సవ ముతో, సమాకుల = కలతనొందిన, బుద్ధిః = బుద్ధిగల, ఇయం = ఈ శూర్పణ్ణ, ఉభయకూల = రెండు కుల్యయందు, సమ = సమాన

ముగా స్థిత = ఉన్న, కాద్యలభ్రమ = వచ్చితబయళ్ల యొక్కభ్రాంతిని
గత = పొందిన, భిన్న = భేదమునుచెందిన, గవీ = ఆవు యొక్క,
దశాం = అవస్థను దధౌ = పొందెను.

కా - ఒక ఆవు నదీతీరములో నిలబడి చూడగా, అవలియొడ్డున
దట్టమైన వచ్చగడ్డి యున్నట్లు కనబడెను. అటువెళ్లి యిటుచూడగా
ఈవలియొడ్డున దట్టమైన వచ్చగడ్డియున్నట్లు కనబడెను. ఈస్థితియే,
అన్నదమ్ములగు రామలక్ష్మణులను జూచి కలతజెందిన శూర్పణఖకు
ఏర్పడెను. ఈశ్లోకములో ద్రుతవిలించిత వృత్తము. దీని లక్షణమును
చూడుడు.

ప - వృషస్యస్త్రీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,
భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతి బాధితా. 36

అ - రావణానుజా = రావణానురుని చెల్లెలగు, శూర్పణఖా =
శూర్పణఖ, శూర్పకారాతి = మన్నునిచే బాధితా = బాధింపబడినదియై
భూయః = తిరిగి, వృషస్కంధం = ఎడ్డుమూపురమువలె ఎత్తైన
భుజములుగల రాఘవం = శ్రీరాముని, భేజే = పొందెను.

కా - రావణుని సహోదరియగు శూర్పణఖ జగన్నోహన దివ్య
మంగళ విగ్రహాడగు శ్రీరాముని మనోజవేదనా దోదూయమాన మాన
సయై తిరిగి సమీపించెను.

ఈశ్లోకములో పద్యవృత్తము. దీని లక్షణమును పశ్లోకములో
చూడుడు.

వృషస్యస్త్రీ-వృషస్కంధం, శూర్పణఖా-శూర్పకారాతియను ద్విక
ములు-భేజేదేవుని శబ్దచమత్కృతిని శోభింప జేయుచున్నవి. వృష

వ్యస్తీ అనుపదమునకు కాముకి అని అర్థము. వృషస్కంధం అనుపదము ఎద్దుమూపురము వలె ఎత్తైన భుజములు గలవాడను నర్థమును బోధించుచు స్కంధోన్నత్యము మహాపురుష క్షణమని తెలియజేయుచున్నది. శూర్పకారాతిబాధితా అని విశేషణము, శ్రీరాముని జగన్నోహన దివ్యమంగళవిగ్రహమును జూచి శూర్పణఖ మదనాతురయయ్యెనని బోధించుచున్నది. శూర్పకారాతి పదము - మాయావియగు శంబరాసురు నికట్రువగు మన్నధుని బోధించుచున్నది.

గ - తదనుజనక = దుహితరనితర యువతి = యోగ్య = భాగ్యం రామస్య రూపరామణీయకం చనిరూప్య, పునరియమేవ = మచింతయత్.

అ - తదను = తరువాత, జనకదుహితః = జనకమహారాజు యొక్క కూతురగు సీతయొక్క, అనితరయువతియోగ్య = ఇతరస్త్రీల కెవరికి లేనట్టి, భాగ్యం = అదృష్టమును, రామస్య = శ్రీరాముని యొక్క, రూపరామణీయకం చ = ఆకారసౌందర్యమునున్న, నిరూప్య = చూచి, పునః = తిరిగి, ఇయం = ఈ శూర్పణఖ, ఏవం = ఈచెప్ప బోవుప్రకారముగ, అచింతయత్ = తలంచెను.

తా - సమీపించిన పిమ్మట, అనన్యయువతీ సాధారణమగు సీతాభాగ్యమును, శ్రీరామచంద్రుని మహారాకారమును తిలకించి తనమనములో శూర్పణఖ యిట్లు తలపోయ దొడగెను.

వి - అనితరయువతి యోగ్యమైన జానకీ భాగ్యము, రామచంద్రుని రూపరామణీయకము శూర్పణఖను పుంశ్చలిగా చేసినవి. శ్రీరామవత్పికావలెనన్న, గొప్ప యదృష్టము తప్పక ఉండవలెను.

రాముని యాకార సౌందర్యము వర్ణింపనలవి కానిది. కుండల, ముక్తాపార, నూపురాంగదాది చతుర్విధ భూషణములు లేకపోయినను,

అలంకరింప = బడివట్లు భాసించు అకారవిశేషమే రూపము.
తదుక్త = ంభావప్రకాశే.

ఆపేద్యారోవ్య నిక్షేప్య బంధనీయై రభూషితమ్
యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే,

సుందరములైన నగలు లేకుండగనే ఎవరి యవయవములు
అలంకరింప బడినట్లు భాసించునో వారియాకారము రూపమని
భూపాలుడు చెప్పుచున్నాడు.

అంగాన్య = భూషితాన్యేన
ప్రేక్షదీయైర్విభూషితైః,
యేన భూషిత = పద్మాతి
తద్రూపమితి కథ్యతే భూపాలః.

ప - లావణ్యామ్బునిధి ర = ముష్యదయితా మేనామితై నంజనం
కస్మాన్నాస్పృజదస్పృదన్వయగురోరుత్పత్తిభూః పద్మభూః
అస్తామేతదరణ్యవాసరసికేహ కష్టమస్మిన్నిమాం
కాంతిం కాననచంద్రికా సమదళాం కిం నిర్మమే నిర్మమే. 40

అ - అన్మదన్వయగురోః = మావంశములో ప్రేక్ష్యతైన పులస్త్య
బ్రహ్మకు, ఉత్పత్తిభూః = జన్మస్థానమైన, పద్మభూః = బ్రహ్మ, లావ
ణ్యాంబునిధిః = సౌందర్యరాశియైన, అముష్య, = ఈశ్రీరామునియొక్క
దయితామివ = భార్యయగు సీతనువలె, వినం జనం = తునమ్ముకూడా
కస్మాత్ = ఎందువలన, నాస్పృజత్ = స్పృష్టంవలేదు. ఏతత్ =
యీవిషయము అస్తాం = ఉండుగాక, కింతు = మఱేమిటంటే, అరణ్య
వాసరసికే = పనివాసప్రియుడైన, అస్మిన్ = అడవిరామునియందు
కాననచంద్రికా సమదళాం = అడవిలో కాచిన వెన్నెలతో సమానమైన

అవస్థలగ, ఇమాం కాంతిం = ఈ సౌందర్యమును, నిర్మమే = తైరాగ్య సంపన్నుడైన, అస్మిన్ = ఈ శ్రీరాముని యందు, నిర్మమే = స్పష్టించెనో, హా = అయ్యో! కష్టం = క్షేపావహము.

తా - మా వంశములోని మూలపురుషుడు పులస్త్యుడు, అతని తండ్రి వద్దసంభవుడు. అతడు అపరిమిత లావణ్య సంపన్నుడైన యీ శ్రీరాముని యొక్క ప్రేయూరాలగు సీతనువలె నన్నేల స్పృశరచి యుండలేదో! ఇది యటుండనిండు. మమతాభిమానములు లేనిపోషును అరణ్యసంచారమునం దాదరాభి మానములు గలవాడునగు శాముని యందు అడవికికాచిన వెన్నెలయగు నీ అందచందములనేల స్పృశరచెనో

వి - ఈశ్లోకములో శార్దూల విక్రీడిత వృత్తము, మ, స, జ, స, త, త, గ ఋన్మచ్ శార్దూల విక్రీడితవృత్తమగును. దీనికి పాదము నకు వందొమ్మిది యక్షరములు. పన్నెండవ యక్షరము, ఏడవఅక్షరము యతిస్థానములు రాజశేఖర మహాకవికి ఈ వృత్తస్సుసంధు మక్కువ యొక్కువ అని చెప్పెదరు. కాళిదాస మహాకవికి మందాక్రాంత మీద ప్రీతి యొక్కువ. భవభూతి మహాకవికి శిఖరిణి ప్రేయమైనట్లుతోచును. భారవి మోషు, శ్రీహర్షులకు వంశస్థవృత్తము నచ్చినట్లుతోచును.

ఇప్పుటి లావణ్య శబ్దము కారితో విశేషమును బోధింపజున్నది. ముత్యముతో ముత్యముకంటే భిన్నముగ విభావితమగుచున్నదో అదివిధముగ, తరుణి యొక్క అనయవములకంటే భిన్నముగ, విభావిత కన్పట్టుచున్నదో, అదే లావణ్యము అని భూపాలయ నుడుపు చున్నాడు.

“ముతాఫలస్య భావయత్ తరళత్వమిహరితతః”

ప్రతిభాతి యదలగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్చతే” భూపాలః.

నిర్మమే-నిర్మమే, అను నీ జంట కవి యొక్క మనతను చాటుచు

న్నది. ఇంద్రాక వదము మమతలేనివాడను వర్థమునివ్వగా-రెండవ వదము క్రియావదమై నిర్మించెను అనువర్థము నిచ్చుచున్నది ఇట్టి రెండు వములను దఱిక్కచోట కూర్చుట భోజభూపాలుని శబ్దచమత్కృతి లోని కృతిమత్త్వమును చాటుచున్నది.

అనుభవయోగ్యము కాని వస్తువును జూచి మనము అడవికి కాచిన వెన్నెలయందుము-రాముని అపురూప సౌందర్యమును జూచి భూపాలు డిట్లు పలుకుట వాని సమయస్ఫూర్తికి పరియైన యుదాహరణము.

ప - సీతామాహర్తుకామా మసులభవిషయ ప్రార్థనోద్దామకామా సామిత్రి శృత్రుపాదీ ర్దశము = ఖభగినిం తామనార్యాం నివార్యం కామక్రోధాత్మకానా మహమహమిక=యాప్రింఖాతామాయతానాం తస్యాశ్వాసానితానా మ=కురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యమ్ 41

ఆ - సీతాం = సీతను, అహర్తుకామాం = వాధింప గోరినదియు అసులభవిషయప్రార్థనా = దుర్లభవిషయమును ప్రార్థించుట యందు, ఉద్దామ కామాం = గట్టి అభిలాష కలిగినదియును, అనార్యాం = దుష్టురాలైన, తాం = ఆ శూర్యుడఖమసామిత్రి=లక్ష్యబుడు, శత్రుపాదీ= ఖడ్గపాదీయై, నివార్య = అడ్డగించి, అహమహమికయా = నేనుముందంటే నేను ముందను గర్వముతో, ప్రేంఖతాం = ఒప్పుచున్నట్టియు, ఆయ త్రానాం = పొడవైన, మక్రోకాధాత్మకానాం = కామస్వరూపములు, కోధస్వరూపములునైన, తస్యాః = ఆ శూర్యుడఖ యొక్క శ్వాసాని, లానాం = శ్వాసమారుతములకు తరసా = బలముగా, మార్గవిస్తార కృత్యం = త్రోవ యొక్క విస్తృతి కార్యమును, అకురుత = చేసెను

కా - రామలక్ష్యబులు తనకనమానమును చేసిరి అను కినుకతో ఆ రాక్షసి సీతయొక్క కంఠమును నొక్కుటకు ముందుకేగెను, దుర్లభ మగు శ్రీరామ సంభోగమును ఆమె కోరియుండెను. దుష్టరకృసియగు

అశూర్పణను నివారించి కామక్రోధాత్మకములగు మామె నిష్కాప వాయువులకు క్రోధము పెద్దదిగా జేసెను. అమె ముక్కుచెవులు క్రోధింపెను.

వి — ఈశ్వరములో ప్రగర్థావృత్తము, దీని లక్షణమును చూడుడు, అహమధికో అహమధిక ఇత్యన్యోన్యం ప్రతి యోభిమానో అసావహమహమికా. “అహమహమహమికా తు సా స్యాత్ పరస్పరం యో భవత్యహంకారః” ఇత్యమరః, అహమితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. “సంజ్ఞాయాం కన్” ఇతి రన్ ప్రత్యయః. వృషోదరాదిత్వాత్పాధురితి సుఖాతివంద్రః.

అహమహక యమనీవదము చాల విచిత్రమైనది, దీని ప్రయోగము విరళముగా కన్పట్తును. నేను గొప్పవాడనంటే నేను గొప్పవాడనని ఒకరికి మఱియొకరిమీద నుండు నభిమానమే అహమహమిక.

ముక్కు చెవులు క్రోధింపను విషయములో రామాయణమిట్లు చెప్పుచున్నది. “అని పలికి క్రుద్ధుడైన లక్ష్మణుడు, రాముడు చూచుచుండగనే కత్తితో ముక్కు చెవులు తెగగోసెను” తథాచ శ్రీరామాయణమ్—ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణస్తస్యాః, క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః ఉద్భృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద, కర్ణనాసం మహాబలః.

గ — తతస్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం వదనే వచనే చ దృష్ట్వా క్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ పమరముఖః ఖరః, చతుర్దశ సహస్ర సంఖ్యాక కాశం చతుర్దశాధ్యక్ష రక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిహ్ముతః ప్రవేశయామాన

అ — తతః = తరువాత, నికృత్తకర్ణనాసికాయాః = కోయబడిన ముక్కు చెవులు గలదియు, కనీయస్యాః = చివరి చెల్లెలగు శూర్పణ యొక్క, పరిభవం = తిరస్కారము, వదనే = ముఖము

నందున్ను, వచనే చ = మాటయందున్ను, దృష్ట్యా = చూచి,
 [కుత్వా చ = వినియున్ను, జనస్థానవర్తి = జనస్థానమునందున్న
 వాడును, సమరముఖ = రణరంగమునందు, ముఖరః = ప్రీతిగల
 వాడువగు, ఖరః = ఖరుడను రాక్షసుడు, రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణ
 బులనిద్దరి జిహ్వుః = వట్టుగొన గోరిన వాడై, చతుర్థశసహస్రసంఖ్యాక
 శౌఖం = పదునాలుగువేల సంఖ్యగల శాఖలు గలదియు, చతుర్థశాధ్యక్ష
 రక్షితం = పదునలుగురు అధిపతులచే రక్షింపబడినదియు, అగు
 తక్షోబలం = రాక్షససైన్యమును, ప్రేషయామాస = పంపెను.

కా - అటువిమ్మట, దండకారణ్య మధ్యవ్రదేశమగు జనస్థాన
 ములో రణరంగ కూరుడగు ఖరుడను రాక్షసాధిపతిని వసించుచుండెను.
 అతడుముక్కు చెవులు తెగియున్న తన చిన్నచెల్లెలి యొక్క తిరస్కా
 రమును ముఖమునందు చూచి, మాటలలో విని, పదునాలుగు సేనా
 నాయకులచే తక్షింప బడుచున్న-పదునాలుగు వేలమంది రాక్షసులను
 వట్టుకొనుటకు పంపెను.

గ - అథ దాశరథి ర్నిరీక్ష్య రక్షోగణమునసర్పన్న మవసర్ప
 భూతయా శూర్పణఖయా దర్శితసరణీ మరణీని మంథనాత్పూర్వ
 మనావిచ్ఛేదకేజః ప్రసరః సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధాన
 వధం తథానిధముకరోత్.

అ - అథ = తరువాత, దాశరథిః = దశరథునిపండువుగల
 శ్రీరాముడు అవసర్పభూతయా = దాశరథినియుతలైన, శూర్ప
 ణఖయా = శూర్పణఖచే, దర్శితసరణీ = చూపింపబడిన మార్గము
 గలదియు, శాశిసర్పతకర = తన శాశిమమునకు వచ్చుచున్నది, అగు
 రక్షోగణం = రాక్షస సమూహమును, నిరీక్ష్య = చూచి, మంథనా
 త్పూర్వం = ముగ్ధిరచుట కరణ పూర్వము, అరణీని = అగ్నినిర్మంథనదారు

పువలె, అనావిష్కృత తేజఃప్రసరః = బయట పెట్టబడని తేజః
ప్రసారముగలవాడై, సీతారక్షణే = సీతను కాపాడుటకయి, అక్షుణ
మాదిశ్య = అక్షుణుని నియోగించి, తథావిధం = అటువంటియాతుధా
నవధం = రాక్షస సంహారమును, అకరోత్ = చేసెను.

కా — విమ్మట శ్రీరాముడు గూఢచారిశీయగు శూర్పణఖ
మార్గమును చూపగా, తనపైపునకు వచ్చుచున్న రక్కసి మూకను
జూచి, మధించుటకు పూర్వము జ్ఞాపకం లేని అరణ్యం నున్నవాడై,
సీతారక్షణమునకు అక్షుణుని నియోగించి తాను రక్షో వధమునొ
నరించెను.

గ — (యథా) తపోధననిధనకరంకరనికు రుంబమిదం,
వరుషభాషణ స్పృహయాళు కాలుజాతమిదం, వరదార నిరీక్షణ నిరవ
త్రవంనేత్ర బృందమిదం, (తావసావనథ చారణ చతురం చరణయుగళ
మిదం) ఇతి నిశితతర నిజశరశకలిత నిశిచర శరీరావయవా నా
హృత్యా హృత్య ప్రత్యుటజం ప్రదర్శయద్విః తపోధనాధ్వశుద్ధిం
విదధ్య మితి గృధరాజ నిదేశాదివ దేశాంతరాదావతద్విః కంక కాక
ప్రాచీక ప్రాయైః వతద్వి రనవకాశ మభూదాకాశమ్.

అ — ఇదం = ఇది, తపోధన నిధన కరం = మునులవధనుగావించి
నట్టి రనికరం = హస్త సముదాయము, ఇదం = ఇదివరుష-భాషణ-
స్పృహయాళు = వరుషపు పలుకులను పలుకు వట్టి, కాలుజాతం = దవడల
సముదాయము, ఇదిం ఇద, వరదార-నిరీక్షణ-నిలవత్రవం = పరుల
భార్యలను వరికించుటలో సిగ్గులేని నేత్ర బృందం = కమ్మలసము
దాయము. (ఇదం = ఇది, తావ సావనథచారణ చతురం =
మునుల యొక్క ఇండ్లయందు తిరుగుటలో నేర్పుగల చరణ
యుగళం = పాదద్వంద్వము) ఇతి = అని, నిశితతర-నిజశర =,
మిక్కిలివాడి యైన తన బాణములతో, శకలిత = ముక్కలు చేయబడిన
నిశిచర = రాక్షసుల యొక్క శరీరావయవాన్ = శరీరములోని అంగ
ములను అహృత్యాహృత్య = బాగుగా ప్రోగుచేసి, ప్రత్యుటజం = అన్ని
వర్ణకాలలలోను బ్రదర్శయద్విః = చూపించుచున్నవియు, తపోధ

నాధ్వ శుద్ధిం = మున్నులయొక్క మార్గవర్తి శుద్ధిని విధధ్వం = చేయుడు
 ఇతి = అని, గృద్ధరాజనిదేశాదిభః = జటాయువు యొక్క ఆజ్ఞవలన
 వలె, దేశాంతరాత్ = ఇతర ప్రదేశముల నుండి, అవతద్భిః = వచ్చి
 వడుచున్న కంక = గద్దలు కాక = కాకులు ప్రాచీక = మఠియొకరకపు
 వక్షులు ప్రాప్త్యై = తఱచుగాగల పతద్భిః = పక్షులతో ఆకాశం =
 అంతరిక్షము, అనన్తకాశం = అన్తకాశములేనిది ఆభూత్ = ఆయెను.

ఇతః — మునిశ్వరులను నరికిన చేతులివి, వరునపు పలుకులు
 వలికిన దవదలివి, సిగ్గువిడిచి వరవనితల జూచిన కన్నులివి. మునిశ్వ
 రుల వర్ణకాలలో తిరిగిన పాదములివి అని మిక్కిలి వాడియైన బాణము
 లతోముక్కులు జేయబడిన ప్రముక్కడి రక్కసుల అవయవములను
 అందఱకు వటమూరులు చూపించుచు, తపోధనుల మార్గవర్తి శుద్ధినిగా
 వింపుడని గద్దల తేనియాజ్ఞవలన వలె వేర్వేరు దేశముల నుండి
 వచ్చి వడుచున్న కంక కాక ప్రాచీక ప్రాయములగు పక్షులతో ఆకాశ
 మంతయు నావరింప బడెను.

వి - కంకము = గద్ద కాకము = కాకి, ప్రాచీకము = ఒక పక్షి
 విశేషము. ఇది నిమంటులలో దొరుకుటలేదు. “ప్రాచికా చల్కా
 పిపీలికా” అని స్త్రీవాచక శబ్దముగా ఒక శబ్దముగలదు, మధుమక్షికలు
 ప్రాచికలని కొందఱు న్యాఖ్యాతలు చెప్పుచున్నారు.

గ - తతో నికృత్త శిరసి త్రిశిరసి విప్రగంధినా శతీరస్రూత
 వసాన్రోతసా ప్రేత్యాపి క్రియమాణా శ్రమదూషణే దూషణే రోష
 భీష్మ విక్షణఖర్గః ఖరః రామవ మాహవాయాహ్వయత. 45

అ - తతః = రాక్షస బలిమును చంపిన పిదప, త్రిశిరసి =
 త్రిశిరస్కుడు, నకృత్త శిరసి = (రామబాణముచే) ఖండింపబడిన తల.
 కలవాడుకగా, దూషణే = దూషణుడను నైన్యాధిపతి ప్రేత్యాపి =
 మరడింతి తరువాత కూడ, విప్రగంధినా = కంపుకొట్టుచున్నదియు.

శరీరస్థిత = దేహము నుండి కారుచున్న వసాస్రోతసా = మేదః
 ప్రపాహముతో, క్రియమాణ = చేయుచుచున్నట్లు, అశ్రమ దూషణేద =
 తపోవన బీభత్సము కలవాడు కాగా రోష భీషణ వీక్షణ ఖరః = క్రోధ
 వేశముతో భీతినికొలుపుచున్న చూపులతో చూడవీలలేని ఖరః = ఖరుడను
 రాక్షసుడు, రాఘవం = శ్రీరాముని అహవాయ = యుద్ధమునకు,
 ఆహ్వాయతః = పిలిచెను.

కా - శ్రీరాముడు తిశీరస్కుని మూడు తలలను తుంచివైచెను,
 రామబాహుముతో మరణించిన దూషణుడు, మరణించి కూడ, కంపుకొట్టు
 చున్నదియు; తన తనువునుండి ప్రవహించుచున్నదియు అగు వసా
 ప్రవాహముతో అశ్రమమును దూషించుచుండెను, (చెడగొట్టుచుండెను)
 రోషభీషణ వీక్షణ ఖరుడును (తీవ్రమైనవాడును) రాక్షసశేఖరుడు నగు
 న్నాఖరుడు యుద్ధమునకు శ్రీరాముని నాహ్వానించెను.

వి - ఆహ్వాయతః = యుద్ధమునకు పిలిచెను. ఆజఃస్పర్ధాయం
 ఖరుడు రాముని యుద్ధమునకు పిలుచుటతో శరణము నిట్లుహించు
 చున్నాడు.

ఈ శ్రీరాముడు సొజ్జాత్తు విష్ణ్వవతారము. ఇతనిచే చంపబడిన
 వారందఱు మోక్షమును పొందటాలో నందీయము లేదు. ఇంత నుండి
 రాక్షసులను చంపనాను. ఈ ఒక్క ఖరుని విడిచి పెట్టినచో, వీడుచేయ
 గలిగిన దేమియని, రాముడు నన్ను చంపక వదలి పెట్టినచో, నాకు
 సిద్ధింపవలసిన మోక్షము సిద్ధింపదు. బాధమునకుగాని యుద్ధమునకు
 గాని, రమ్మని, పిలిచినచో, వెళ్లకురేడుట క్షత్రియ ధర్మము కాదు.
 “అహూతో పవన రేత ద్యూతాదపి రణాదపి” కాపుష్పనేను పిలిచినచో
 రాముడు యుద్ధమునకు తప్పక రాగలడు, అప్పుడు నాకు మోక్షము
 కప్పక సిద్ధింపచునని ఖరుని యభిప్రాయము.

గ - తత్ర వివశ్చిద్ధిరపి అనిశ్చియమాన జయాపజయం, అనిమిషైరపి అననుమీయమాన శరసంధాన మోక్షం, అభూదభూత పూర్వం ద్వంద్వయుద్ధమ్.

అ - తత్ర = అనమయము నందు, వివశ్చిద్ధిరపి = సందేహ నిర్ణాయకులగు పండితుల చేతకూడ, అనిశ్చియమాన = నిశ్చయింపబడని, జయాపజయం = గెలుపు-పీటమి కలదియును, అనిమిషైరపి = తెప్పవాల్చు లేని దేవతల చేతకూడ. అననుసంధియమాన = గుర్తింపబడని, శరసంధానమోక్షం = బాజములను కూర్చుట విడిచి పెట్టుట కలదియు, అభూతపూర్వం = ఇంతకు మున్నెన్నడును జరుగనది యునగు ద్వంద్వయుద్ధం = అసహాయశూరులగు ఖర రాములిద్దఱకు యుద్ధము, అభూత్ = జరిగెను.

కా - అసహాయశూరులగు ఖరునకు శ్రీరామునకు మధ్య మున్నెన్నడు కనివిని యెఱుగని యుద్ధము జరిగెను. పండిగార్థనిరాయ, కులగు పండితులు కూడ వారిజయాపజయములను నిర్ణయింపజాలరైరి జయాపజయములు దైవాధీనములుగదా తెప్పవాల్చు లేని దేవతలుకూడ శరసంధాన మోక్షములను గుర్తింపజాలరైరి. తెప్పవాల్చుగల మానవులు గుర్తింపజాలరైరని వేణీ చెప్పనేల.

వి - మహాత్ముడగు శ్రీరాముని ధనుస్సును వేణీతో పట్టుకొ మచోట తనహస్తలాఘవమును చూపించి ఖరుడు భేదించెనని శ్రీరామాయణములోనున్నది. తథాచ శ్రీరామాయణే

“తతోవ్య శశరం వాపం ముష్టేదీశే మహాత్మనః
ఖరశ్చిక్షేర రామస్య దర్మయన్ హస్తలాఘవమ్.”

గ - తతః ఖరో గృహీత కోదండః, సకృదమభూయమాన సమసోన్నమనాయానః, సమరసమాపన చతురం చతురాననాస్త్ర.

సంధాన దశార్థం దాశార్థశరాసనం గ్రాహయితు కామ ఇవ రామ
హస్తాత్ ప్రొక్తనం చాపం శరైరవ జహర. 47

గ - సోఽపి కోపసాపక్షేన యావకితాననః

కుంభసంభవదత్తం ధనుర్దాదత్త.

అ - తతః = ఆద్యంధ్యయుద్ధానంతరము, గృహితకోదండః =
ధనుర్దాదియైన ఖరః = ఖరుడు, సశ్యత్ = ఒక్కసారిః ఆనుభూయ
మాన = అనుభవించబడిన నమస్తోన్నఘనోత్సాహః = విండితార్చిని
లాగేవ్రయత్నము గలచాత్రై, సమతస్సమాతవ చ్చతుర్థం = యుద్ధమును
పూర్తిచేయుండుట యందు నేర్పరితనము గలదియు, తతుర్థావకాశ్రు =
బ్రహ్మాస్త్రమును సంధాన = సందించుటయందు దశార్థం = ఆనవృత్తు
యోగ్యమైనదియు అగు, దాశార్థశరాసనం = ఔష్ణవత్సనుస్సును,
గ్రాహయితు కామ ఇవ = గ్రహింపజేయ గోరినవానివలె, రామహస్తాత్ =
శ్రీరాముని చేతినుండి, ప్రొక్తనం చాపం = మునుపటి ధనుస్సును
శరైః = బాణములతో, అవజహర = అవహరించెను.

సోఽపి = ఆ శ్రీరాముడును, కోపసాపక్షేన = కోపాగ్నితోః
యావకితాననః = ఎఱ్ఱవారినముఖము కలవాడై, కుంభసంభవదత్తం =
అగస్త్యునిచే ఇవ్వబడిన ధనుః = ధనుస్సును, ఆదత్త = స్వీకరించెను.

కా - దేవదానపులను పులకింపజేసేద్యంధ్యయుద్ధము జరిగిన
పిదప, ఖరుడు చండకోదండమును బేటూని యుద్ధవరిసవ్వు ప్రినిగోరి,
అగస్త్యునిచేతివలె ఔష్ణవత్సనుస్సును, శ్రీరామునిచే గ్రహింపగోరినవాని
వలె, శ్రీరాముని చేతిలోని పాతవిల్లును, హస్తలాఘవమును ప్రదర్శించి
తన తనబాణములతో వవహరించెను.

శ్రీరాముడును శ్రీరాగ్నిచే ఎఱ్ఱవారినముఖ ముగలవాడై, అగస్త్యు

మునిచే నివ్వబడిన వైష్ణవచాపమును చేబూనెను.

వ — ఖరవరుషి శరాసనే గృహీతే
ఖర కిరణాన్వయ శేఖరేణ తేన,
ఖరరఘునరయో రణం సమాప్తం
ఖరా నఖరాయుధయోరివ క్షణేన. 43.

ఆ - ఖర కిరణాన్వయ శేఖరేణ = సూర్యవంశవిభూషణుడగు, తేన = ఆ శ్రీరామునిచే, ఖరవరుషి = నిబిడమైన కణుపులు గల, శరాసనే = ధనుస్సు గృహీతే = స్వీకరింపబడగా, ఖరరఘునరయోః = ఖరాసుర-రఘురాములకు క్షణేన = ఒక్కక్షణములో ఖరనఖరాయుధయోరివ = రాసభసింహములకు వలె రణం = యుద్ధము, సమాప్తమభూత్ = పూర్తియయ్యెను.

కా - సూర్యకులశేఖరుడగు శ్రీరాముడు దుష్పథర్షమై, వైష్ణవధనుస్సును చేబూనినవెంటనే ఖరాసురసంహారము నొనరించెను. చూవరులకు ఖర-రఘువీరుల మధ్య జరిగిన యా బోరాటము రాసభ సింహముల మధ్యజరిగిన బోరాటముమీ గుర్తుకుతెచ్చెను.

వి - ఈశ్లోకములో పుష్పికాగ్రయను నర్దనమవృత్తము దీని లక్షణమును వశ్లోకములో చూడుడు.

ఇచ్చట భోజనభూజాని నాణుగు పాదములలో ఆది యందు ఖర శబ్దమునుంచి యమకాలంకారముతో శబ్దవైచిత్ర్యమును సాధించినాడు. శేఖరేణ అను శబ్దములో నఖరాయుధశబ్దములోను ఖరశబ్దములు కనబడుట కవీశ్వనరుని ప్రతిభను చాటుచున్నది.

ఖరరఘువీరులను రాసభసింహములతో బోల్చుట ఖరరఘువీరులకు గల యంతరమును స్ఫుటముగా తెలియజేయుచున్నది.

ఇంద్రదత్తమైన ధనుస్సుతో శ్రీరాముడు ఖరాసురుని తేల్లికగా జయించి నాడను. విషయములో శ్రీరామాయణమిట్లు చెప్పాచున్నది. మహాత్ముడగు శ్రీరాముడు దీపేంద్రుడిచ్చిన ధనుస్సు నందు శరంబును సంధించి ఖరుని మీదికి విడిచెను. వజ్రముచే వృత్రాసురుని వలెను, మడుగుతో నముచివలెను, ఇంద్రదత్తమైన ధనుస్సుతో ఖరుడు చంపబడి నేలగూలెను.

ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణ వచనమ్ -

“ధనుర్దత్తం మమషేతా సురశ్యేష్ఠేన ధీమతా
సందధేచ సధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం వ్రతి.

సవృత ఇవ వజ్రేణ సేనేన నముచిర్య థా
బత్ వేంద్రాశ్రనిహత్ నివహిత హతః ఖరః ఇతి.

చ — ఖరవధ పరికుద్ధే దండకారణ్యభాగే

మునిభిరభిహితానామాశిషాం తాదృశీనామ్,

స్వయమచరమపాత్రం స్వైర్గుణైర్వృంధరాభూత్

తదను మమకులేను సానుజ శౌర్యరాశిః. 51

అ - దండకారణ్యభాగే = దండకవన ప్రదేశము, ఖరవధ పరికుద్ధే = ఖరాసురవధతో వవిక్ర మైనదికాగా, మునిభిః = మునులచే. అభిహితానాం = పలుకబడిన, తాదృశీనాం = అటువంటి, అశిషాం = ఆశీస్సులకు స్వైర్గుణైః = తనగుణములచే, స్వయం = తనంతట కామగా, మంధరా = మంధర(కై కేయాదాసి) అచరమపాత్రం = మొదటి చోటు అభూత్ = ఆయెను తదను = తరువాత, సానుజః = తమ్మునితో కూడిన వాడు, శౌర్యరాశిః = శౌర్యవంతుడు మమకులేందుః = మమవంశవంధ్రుడనగు శ్రీరాముడు, అశిషాం = మునుల యొక్క ఆశీస్సులకు పాత్రమభూత్ = యోగ్యుడాయెను, తథాహి = అది నిజమే కదా:

కా - శ్రీరామార్థ ఫలహారానంతరము, బాధారహితమై పరిశుద్ధమైన యూధంధకారణ్యస్థులలోని మునులందరు వీరమానంద భరితులైరి, ఆమెపుఘులై వ ఆశీస్సులను కుఱివించిరి. కైకేయి మనస్సును విరిచి శ్రీరాముని అధర్మమునకు వర్తిపి విరుద్ధాచరణము నొనరించినను, మంధరకు మునుల యాశీస్సులు ముమ్మరదుగా ముట్టినవి దైవానుకూల్యమున్నవాడు చెడుకూడ మంచిని కలిగింప కలదుగదా? శూరాగ్రేనరులు, మనుక్కులభూషణులునగు టానులక్ష్మణులకు మునులయాశీస్సులు తవాత ముట్టినవి. కష్టముననుభవించు వారొకరు, ఫలముననుభవించువారు మత్రియొక్కరుగదా!

వి - ఈశ్లోకములో చూలినీ ఫుత్తము. దీనిలక్షణమును వశ్లోకములో చూడుడు.

దండకావనాన్ని దానవరహితంగా చేసినందుకు మునులందఱు శ్రీరాముని ఆశీర్వాదింపుటకు బదులు కైకేయిదాసి మంధరను ఆశీర్వాదించాడు. కైకేయికి దుర్బాణోచన కలిగించి రామవట్టాభిషేకాన్ని మంధర పొందుచేసి యూధంధకనిశిత, యక్షస సంహారమే జరిగియుండెడిదికాదు, కనుక మునులు ముమ్మందుగా మంధర నాశీర్వాదించుట సముచితము, సమంజసము చేసిన తప్పు కూడ దైవానుకూల్యమున్నచో ఒప్పుగా మారును.

“దైవానుకూల్యే కిం నామన శివాయ ప్రవరతే”

అను న్యాయము సత్యేతరముగాదు. విరుద్ధాచరణము నొనరించిన మంధరయు మునీశ్వరుల యాశీస్సులకు తావలమాయెను. మంధర మూలముగానే వట్టాభిషేకవిఘటన జరిగినది. కనుకనే శ్రీరాముడు వనానికి వచ్చుట జరిగినది. వచ్చినందుననే రాక్షససంహారమొనర్చినాడు, కనుక మనబాధలు గట్టిక్కినవని సంతసించినమునులు ముందుగా మంధరను, తరువాత శ్రీరాముని ఆశీర్వాదించినారు.

చ — ప్రాజ్ఞాంధరేతి మహిషీతి వరద్యయాతి
 ధర్మవ్యయ వ్యధిత భూపతి భారతీతి
 కాకుత్స్థ కాననకథేతి చ సంతి సంజ్ఞాః
 పౌలస్త్యహిన భువనత్రయభాగ్యవక్షేః

51

అ — ప్రాక్ = ముందుగా, మంధరేతి = కై కేయిదాసియగు-
 మంధరయనియు, మహిషీతి = దశరథుని పట్టపురాణియగు కై కేయి
 తొనియు, వరద్యయాతి = రామునకు వనవానము, భరతునకు పట్టాభి-
 షేకము అను రెండు వరములనియు, ధర్మవ్యయవ్యధిత = ధర్మచ్యుతి
 వలన బాధపడిన, భూపతి భారతీతి = దశరథ మహారాజయొక్క రామ
 వనవాన ప్రేరకవాక్యమనియు, కాకుత్స్థకాననకథేతి = శ్రీరాముని వన-
 వాసవార్తయనియు, పౌలస్త్యహిన = రావణ రహితమైన, భువన
 త్రయ = ముల్లోకములయొక్క, భాగ్యవంక్షేః = నిర్బాధస్థితిహేతు
 భూతమైన భాగధేయశ్రేణికి, సంజ్ఞాః = నామధేయములు, సంతి = కలవు

రావణాసురుని సంహారానంతరము ముల్లోకములకు మహద్భష్టము
 కలిగినది. ఆ అదృష్టవంక్షి యిది - మంధర మొదటిది దశరథ
 మహారాజు పట్టమహిషియగు కై కేయి రెండవది. రాముడరణ్యమున
 కేగుట, భరతునకు పట్టాభిషేకము జేయుట అను నీరెండువరముల
 జంట మూడవది. ధర్మలోపమువలన భయపడు దశరథమహారాజుగారి
 శ్రీరాముని అరణ్యమునకు పంపు వాక్యము నాల్గవది. పితృవాక్య పరి-
 పాలనకై శ్రీరాముడు కాననముల కేగుట ఐదవది.

॥

వి — ఈ శ్లోకములో వసంతతిలకా వృత్తము. దీని లక్షణమును
 వ శ్లోకములో చూడుడు.

గ — అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం
 కాకుత్స్థేన కారయితుం, దశకంఠోవకంఠే కృత్యేవనిపత్య రామలక్ష్మణ

యోగ్యాభావత్యం - వైదేహ్యదేహసౌందర్యం, ఖరప్రముఖైస్సౌకం, అగ్నికస్య చతుర్దశసహస్రం సంఖ్యాకస్య, పంచతాకరణ కారణభూతా మాత్మావజ్ఞాం చ విజ్ఞావయామాస. 52

అ—అథ=ఖరప్రముఖ రాక్షస సంహారానంతరము, శూర్పణఖ= శూర్పణఖ, లంకాపురముపి = రావణరాజధానియగు లంకా పట్టణమును గూడ, జనస్థానమిత = జనస్థానమునువలె, విజనస్థానం = జనరహితమైన ప్రదేశముమగా, కాకుత్స్థేన = శ్రీరామునిచే, కారయితుం = చేయించుటకు, దశకంఠోపకంఠే=రావణుని సమీపమునందు, కృత్యేవ= మారణాధి దేవతవలె, నిపత్య = నేలమీదఁబడి, రామలక్ష్మణయోః = రామలక్ష్మణులయొక్క, యథార్థస్వరూపమును, వైదేహ్యః = విదేహ రాజ పుత్రియగు సీతాదేవియొక్క, దేహసౌందర్యం = శరీరసౌందర్యమును, ఖరప్రముఖైస్సౌకం = ఖరుడు మున్నగు వారికోకూడ, చతుర్దశ సంఖ్యాకస్య = పదునాలుగువేల మంది గల, అగ్నికస్య = వైశ్యమును, పంచతాకరణ = పంపుటకు, కారణభూతాం = కారణమైన, ఆత్మావజ్ఞాంచ = తనకు కలిగిన తిర్స్కారమును, విజ్ఞావయామాస = విన్నవించెను.

తా — ఖరప్రముఖ రాక్షససంహారానంతరము శూర్పణఖ, జనస్థానమునువలె లంకాపట్టణమునుకూడ నిర్జనస్థానమును చేయించగోరెను వెంటనేలంకాపురమును ప్రవేశించి దశాగమని మ్రోల మారణాధిదేవతవలె క్రిందపడెను. రామలక్ష్మణులయొక్క అసహాయశూరత్వమును, సీతాదేవియొక్క యద్భుతసౌందర్యమును వర్ణించెను. మరియు రామలక్ష్మణులు ఖరదూషణతీతస్కులను, పదునాలుగువేల రాక్షసులను, వారి యధిపతులను సహారించుటను నొక్కి వక్కాణించెను. ఆ యన్నదమ్ములు తన ముక్కుచెవులు కోసిన వైనమునుకూడ వివరించెను.

బి — శూర్పణఖ అన్నయగు రావణునకు రామలక్ష్మణుల యథార్థస్వరూపమును, చెప్పబడిన శ్రీరామాయణవచన మిట్లున్నది. అజానుబాహువు, అరవిందదళాయతాక్షుడు, నారజీరను కృష్ణాజినమును ధరించినవాడు, కందర్ప సుందరాకారుడున్న దశరథ మహారాజు కమాండగు శ్రీరాముడు.

తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్—

దీర్ఘ బాహుర్విలాశాక్షశ్రీరకృష్ణాజినాంబరః

కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశ రథాత్మజః

సీతాదేవియొక్క దేహసౌందర్యమిట్లు వర్ణింపబడినది. అన్యూనానతి రిక్త అవయవ సన్నివేశము గలదియై, జగన్నోహన దివ్యమంగళ విగ్రహరామణీయకముతో నొప్పారుచున్నది. యథోచితమగు సంగ ప్రత్యంగ సన్నివేశము గలిగి సంశ్లిష్ట సంధిబంధము కలిగియున్నచో నది సౌందర్యము.

అజ్ఞ ప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితమ్

సంశ్లిష్ట సంధిబంధం యత్, తత్సౌందర్య మిహోచ్యతే

ప — స దండకాయాం కృతదండకాయాం

స్వసారమేనాం ప్రథిత స్వసారః

నిశామ్య, రామస్యనిశమ్య పృతం

చక్రేరుషం రాక్షస చక్రవర్తి.

అ — ప్రథితస్వసారః = ముల్లోకములయందు ప్రఖ్యాతమైన రాన భుజబలముగల, సః రాక్షసచక్రవర్తి = రాక్షససౌర్యభౌముడగు రావణుడు, దండకాయాం = దండకారణ్యమునందు, కృత-దండ-కాయాం = కృత = లక్ష్మణునిచే చేయబడిన, దండ = కర్ణనాకాసిచ్చేదహాపమైన

శిక్షగల, కాయాం = దేహముగఅదియగు, ఏనాం = ఈ, స్వసారం = చెల్లెలగు పూర్వజను, నిశామ్య = చూచి, రామస్య = రామునియొక్క వృత్తం = ఉపాఖ్యానమును, నిశమ్య = విని, దుషంవక్రే = కోపించెను

కా — ముల్లోకములలో ప్రసిద్ధికెక్కిన వాహుబలముతో నిండిన రావణుడను రాక్షసచక్రవర్తి, దండకావనములో ముక్కుచెవులు కోయబడిన తన చెల్లెలిని జూచెను ఆమెచే చెప్పబడిన శ్రీరామోదంతమును వినెను. మదియంటగు నవక్రవిక్రమంబెఱుగని వనేచరుడగు రాముడెంత పనిజేసెనని నిశాచరచక్రవర్తి మిక్కిలి కోపగించెను.

వి — ఈ క్లోకములో ఉపజాతి వృత్తము, దీని అక్షరమును వక్లోకములో చూడుడు.

దండకాయాం — దండకాయాం, స్వసారం — స్వసారః నిశమ్య-నిశామ్య, చక్రే — చక్ర, అను నాలుగుజంటలు భోజభూపాలుని శబ్ద — చమత్కార — వైచిత్రిని ప్రకటించుచున్నవి. దండకాయాం అను పదము దండకారణ్యమునందు అను నర్థము నిచ్చుచున్నది. కృత — దండ — కాయాం అను మూడుపదముల కలయిక యీ పదమును తయారుచేసినది. మొదటి పదమువలె భాసించుచున్నది. “నిశామ్య” అను పదమునకు “చూచి” అని యర్థము. “నిశమ్య” అను పదమునకు “విని” యని అర్థము. నిశామ్య అను పదము దైవాదికమగు.

ధాతువుకంటె నిప్పన్నమైన ల్యబంతము. “శమోదరృనే అను సూత్రముచే “చూచుట” అనునర్థములో మిత్త్వము లేకపోవుట వలన హ్రస్వాదేశమురాదు. చక్రే = చేసెను అని అర్థము. చక్ర = చక్రము అని అర్థము. ఇది చక్రవర్తి పదములోని మొదటిభాగము. రాజు గారు నూతనపదములను సృష్టించుటలో సిద్ధహస్తులు. సరస్వతి వశ

వర్తినియో యుండెనని చెప్పక తప్పదు. వీరు వరస్వతి అరావనకా
రచ్చని పెద్దలు చెప్పెదరు.

గ—తతః ప్రస్థావ్య జనస్థానే రాక్షసా నష్ట నష్టనీతిరయం కాట
శేయ హృదకమ్మగం పురస్కృత్య సీతాహ్వయాం హరిదీం గ్రహితుం
తస్యావసథ మానసాద. 54

మారీచోఽ ప్యాకర్ణిత రావణమతః ప్రయత్నశతై రపి అనివార్య
మాణే తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో గత్కంఠరాజావాత్త
దవ్యర్థనా మగ్ధీకృత్య జాతరూపమయ మగ్గురూపం గృహీత్వా సీతాం
పంచయితుం పంచవదీ మగాహత 55

దశముఖోఽ పి కజలధరవథ స్థాపితరథః దాశరథిఘృణితే కృతాన్త
స్థ స్థా. 56

అ — తతః = కోపించిన ఏమ్మట, జనస్థానే = జన
స్థానమునకు, అష్టరాక్షసాన్ = ఎనిమిది మంది రాక్షసులను ప్రస్థాన
= బయలు దేరదీసి నష్టనీతిః = నీతి రహితుడైన, అయం = ఈ రావణుడు
కాటశేయ హృదక మ్మగం = కాటక యొక్క కుమారుడైన మారీచుడనీ,
బంగారులేడిని, పురస్కృత్య = ముందుంచుకొని, సీతాహ్వయాం =
సీత యను పేరుగల హరిదీం = ఆడలేడిని (లక్ష్మిని) గ్రహితుం = వట్టు
కొనుటకు తన్య = ఆ మారీచుని యొక్క అవసథం = ఇందిని గూర్చి
ఆససాద = ప్రదేశించెను.

మారీచోపి = మారీచుడును, ఆకర్ణితరావణమతః = వినబడిన
రావణుని యొక్క అభిప్రాయము గలవాడై తస్మిన్ = ఆ రావణుడు
ప్రయత్నశతై రపి = చాల ప్రయత్నములచేతకూడ, అనివార్యమాణే =
నివారించబడని వాడుకాగా, సుబాహుమేవ = విశ్వామిత్రునియాగముల
రాముని చేతిలో వనిచోయిన తన నోదరుడగు సుబాహువునీ, బహు

మన్యమాః = శ్లాఘించుచున్నవాడై, గత్యంతరాభావాత్ = తననువిడి
పించుకొనుటకు, ఉపాయాంతరమును గానక కదభ్యర్థనాం = రావణుని
యొక్క కోరికను, అంగీకృత్య = అంగీకరించి (ఓన్నకొని) జాతరూప
మయ-మృగరూపం = బంగారు లేడి రూపమును, గృహీత్వా = స్వీక
రించి, సీతాం = సీతను, వంచయితుం = మోసగించుటకు వంచనతో =
వంచనతో క్షేత్రములో అగాహత = ప్రవేశించెను.

దశముఖోఽపి = రావణుడును, జలధర వధ = ఆకాశమునందు
స్థాపిత = ఉంచబడిన, రథః = రథము కలిపాడై, దాశరథి = రామ
లక్ష్మణులను, విరుటనే = వేరు చేయుటలో కృతాస్థః = ఆదరము గల
వాడై, తస్మా = అందును.

తా- కోపించిన తరువాత, ఎనిమిది మంది రాక్షసులను ఖరాల
యొప్పునకు తాపాడుటకై పంపెను. పశ్రమార్గ వర్తియగు నీ రావణుడు
సీతయును నాడలేదని పట్టుకొనుటకు మారీచుని బంగారు లేడినిగా జేసి
మున్ముందుగా వంగగోరి, జిత్తులమారి మారీచుని యిందకి స్వయముగా
నేగెను! తోకములో వేటగాండ్రు ఒక జంతువులు పట్టుకొనుటకు మఱి
యొక్క జంతువును వంపుట వరిపాడి యై యున్నదిగదా?

మారీచుడు రావణుని యభిప్రాయమును చెవులార విన్నెను. కాన
మనసార అంగీకరించుటకు మనసొప్పలేదు. వానిశాయకార్యమునుండి
తప్పించుటకు పెక్కు వ్రయత్నములో నరించెను. అనియున్నియు
బూడిదలో పోస్సినపన్నీరయ్యెను, విశ్వామిత్రవశ్రములో రామునిశేతిలో
మరణించిన తనయన్ననే తనకన్నమిన్నగానెంచెను. తవ్వుడు పని
చేయవలసినవచ్చినదియు తనభేదమున నానందము గోల్పోయి పెక్కుగా
వగచెను రావణుని మనంబును మార్పుటకుగానీ, ఈ యాకార్యము
నుండి ఆత్మభిమోచనమును గావించుకొనుటకు గానీ ఆపాయములేని
యుపాయములు గాన వేరక, చిట్టకేలకు చిట్టచివలుకు రావణుని కోరిక

సంగీకరించెను మచ్చర మెఱుగని మచ్చలుగల ముచ్చట గొలుపు
బంగారు లేడిగా మారి జిత్తులమారి మారీచుడు సేకము వంశివగోరి
బంగారు లేడిగా నంచవద్దీలో ప్రవేశించెను.

అంతట చకవదముడు తనయరదమును వింగిన నిలిపి దశరథ
నందనులగు రానులక్ష్యులులను విడదీయుటకు వేచియుండెను.

వ- విపినమహజగాహే రాక్షసానాం కరోతీః

అనకృదన కృదాదిర్భాస్సుమాలోక్యకోచన్,

కృతకుచిరిన వర్త్యన్యంకు కానాం కుకానాం

పథిక చరణ లాచిన్యంకురే న్యంకురేన్యః 37

అ- అథ = అటు ఏమృత ఏవన్యంకుః = బంగారు లేడిరూపములో
నున్న మారీచుడు రాక్షసానాం = ఖరుడుముమ్ముగా గల రాక్షసుల
యొక్క కరోతీః = పుట్టలను అనకృదనకృతే = పలుమారులు, ఆదిర్భా
స్సుం = కన్నీరు బుగునట్లుగా ఆరోక్య = చూచి, కోచన్ = దుఃఖించుచు
వర్త్యనీ = వనమార్గమునందు, అంకుకానాం = అంకుశేతుల్యము
లైన కుకానాం = దర్పలయొక్క, పథికచరణలాచిని = కాటసాదుల
యొక్క సాదములను చీల్చునట్టి, అంకురే = అంకుశములయందు (మొ
లకలయందు) కృతకుచిరిన = అఖిలాష కలవాడు వలె, విపినం =
అటవిలో, అవజగాహే = ప్రవేశించెను.

అ- అంతలో బంగారులేడిగా మారిన మారీచుడు శ్రోవలో
కనబడిన రాక్షసుల పుట్టలను జూచి కన్నుల నీరుకార్చుచు కోకించు
చుండెను. కాటసాదుల సాదములలో గ్రుచ్చుకొనుచున్న వాడియైన
దర్పాతికురములను మేయించు వెనుకకు తిరిగి చూచుచు, మెల్ల మెల్లగా
నడుచుచుండెను.

వి - ఈ క్లోకములో మాలినీ వృత్తము. దీని లక్షణమును వక్లోకములో

చూడుడు.

కుశానాం—కుశానాం, న్యంకురే—న్యంకురే అను యమకము రసికుల
మనస్సును రంజింపజేయుచున్నది.

ప - తదను జనకపుత్రీయాచ్ఛయా తం జిహ్వుక్షు
ర్ధరిణి మవజగా హే చాపమాదాయ రామః
సమయః ఇతివ భేజీ వక్త్రమాతత్య మృత్యుః
కుశిక సుతమఖాజౌభ్రష్టమేనం జిహ్వాంశుః

అ - తదను = ఆ బంగారు లేడి ప్రవేశించిన తరువాత జనక
పుత్రీ = సీతాదేవి యొక్క యాచ్ఛయా = కోరికతో తం = ఆ బంగారు
లేడిని జిహ్వుక్షుః = వట్టుకొనగోరినవాడై, చాపమాదాయ = ధనుస్సును
తీసికొని, హరిణిం = లేడిని, అవజగాహే = వెంటించెను. మృత్యుః =
యముడున్న సమయః = ఇదియే మ్రింగుటకు తగినకాలము
ఇతి = అనితలచి వక్త్రీ మాతత్య = నోరుతెలుచుకొని, కుశికసుత
మఖాజౌ = విశ్వామిత్రుని యాగములోని యుద్ధముతో, భ్రష్టం =
పుప్పించుకొనిపోయిన విషం = ఈ మారీచుని, జిహ్వాంశుః = చంప
గోరినవాడై, భేజీ = మారీచుని దగ్గఱకు వచ్చెను.

కా - ముచ్చట గొలుపు మచ్చలుగల కనకాపు కులుకు లేడి కనకు
కావలెనని తెచ్చి పెట్టుడని ఆమె చెప్పి కంటితన వ్రాయుని పరి పరివిధముల
యాచించెను. వెంటనే కానకి యందలి ప్రేముడితో జాగుసేయుక
చాపముచేబూని లేడి వెంట వడెను. అదే సరియైన సమయమనియొందిన
మృత్యువు కూడ నోరుతెలుచుకొని విశ్వామిత్రాధ్వరములో కప్పించు
కొని పోయిన నీచమారీచుని మ్రింగగోరి వాని వెంటవడెను.

వి. - ఈశ్లోకములో మాలినీ వృత్తము, దీని ఇక్షణమును వశ్లోకము
లో చూడుడు.

వ - ఆకృష్ట దూరముటజాదధ దర్శితాళః

క్రవ్యా కవిషణ్డరమునాధశరేణ విద్ధః

కార్తస్వరైః తమతాం విజహౌ హతోస్మి

త్యార్తస్వరైః సహ రామవచోనిభేన. 69

అ - అథ = తరువాత విషక్రవ్యాళః = కవిత మృగరూపములో
మన్న మారీచుడను రాక్షసుడు, తమతాం = వర్ణనలనుండి దూరమా
కృష్ట = దూరముగా తీసికొనిపోయి, దర్శితాళః = చూపించబడిన
గ్రహణకాంక్ష గలవాడై, రమునాధశరేణ = శ్రీరాముని జాలముతో విద్ధః =
కొట్టబడినవాడై హతోస్మి = చంపబడితిని ఇతి = అని. రామవచోనిభేన =
శ్రీరాముని మాటతో నమానమైన, ఆర్తస్వరైః సహ = హా సేత, హా లక్షణ
అను దీనాక్రందనముతో కూడ కార్తస్వర = బంగారపు విణతమతాం =
లేడిరూపమును, విజహౌ = విడిచిపెట్టెను.

కా - ఆ మాయలేడి ఇదిగో దొరికినది ఇదిగో దొరికినది అనునాశను
పుట్టించుచు శ్రీరాముని వర్ణనలనుండి చాల దూరము తీసికొనిపోయెను.
కుపితుడై రమునాయకుడు తనసాయకముతో ఆమృగమును గట్టిగాకొట్టెను
వెంటనే మాయలేడి లేడిరూపమును విడిచి "హా హతోస్మి హా హతోస్మి
హామైథిలిహా లక్షణ" అని రాముని కంఠస్వరముతో విగ్రహగా అరచుచు
రాక్షసరూపముతో నేలగులెను.

వి - ఈ శ్లోకములో వసంతతిలకావృత్తము. దీని లక్షణమును
వశ్లేకములో చూడుడు. కార్తస్వరైః - ఆర్తస్వరైః అనునీ పదద్వయ
సృష్టి రాజాగారి ప్రతీకము వెల్లడించుచున్నది.

శ్రీరామునివలె హాహతోస్మి - మైథిలి లక్షణ అని శేకలు వేయుచు
రామబాణతాకుడిదై మారీచుడు మరదించె నమటలో శ్రీరామాయణ
మిట్లు పలుకుచున్నది. చనిపోవుచున్న మారీచుడాకపటకరీరమును విడిచి

పెట్టెను. ఆ మాటను విని సీత లక్ష్మణుని అరణ్యము నకు వంపును. రావణుడు సీతను హరించుట కవక శము కుడురును. ఇదియే సరియైన సమయమని హాహాత్ 2 స్మి మైథిలి లక్ష్మణ! అని రాముని కంతస్వరముతో వలికెను. మాయలేడి రూపమును వీడి, రాక్షసరూపమును ధరించి మారించుడు జీవితమును విడిచిపెట్టెను.

తథా చ శ్రీరామాయణమ్ -

“మియమాణస్తు మారీచో జహాతాం కృత్రిహం తనుమ్
కృత్వా తద్యచనం రక్షోదధ్యాయేనకు లక్ష్మణమ్,
ఇహప్రస్థావయేత్సీతాభాన్యేతాం రావణో హరేత్.
సంప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయు చకార చ తతస్స్వరమ్.
సదృశం రాఘవస్త్వైహ సీతే లక్ష్మణేతి చ. మృగరూపం కు తత్త్వ రాక్షసం
రూపమాత్మన్య చక్రే చ సుసుహృదౌ మారీచో నివీరంత్యజన్

గ - వితదాకర్ణ్య విదీప్త హృదయాహృదయలయన ప్రేక్ష కర్తవ్య
కర్తవ్యమజానానా జానశ్చ జానహి భ్రాతరమి నామితి చ-విదేశ. ౧౦

తతశ్చార్థ్యే న కర్మమిదమి దిష్టం దిష్టదేహగ్నిధ్యాప్రకటిః పరం
పరిభవతి భవతీమ్. ౧౧

త్రిభువననైకధమర్థరన్య శౌర్యరాశేరార్యన్య కత్కర్తృధీత కోప
ఘుణినిమిత్తం విషక్తిమితి ప్రతిపత్య వ్రత్యావక్షణం (లక్ష్మణం) హృద
యతోదధారిన్యా వాన్యా మోహవిహ్వలాసా బహ్వతర్జయత్. ౧౨

భూయోపి లక్ష్మణః ప్రజావతీం పరుషభాషితే మేనమభాషత ర్శి

ఆ - వితదాకర్ణ్య = హమైథిలి హలక్ష్మణ అనునా ర్తవాదమును
విని, హృదయదయితే = ప్రాణనాథుని యందలి, సేష్టా = ప్రేమతో
విదీర్ఘహృదయా = బ్రద్ధలైన గుండె కలిదియై కర్తవ్యా కర్తవ్యం =
చేయదగినది యేదియో చేయదగనిది యేదియో అజానానా = తెలియ
నిదియై, జానకీ = సీత. భ్రాతరం = మీఅన్నను గూర్చి జానిహి =

తెలిసికొనుము, ఇతి = అని, సామిత్రిం = లక్షణుని అదిదేశ = అజ్ఞాపించెను.

తతశ్చ = తరువాత, ఆర్యే = ఓ పూజ్యురాలా! ఇదం అదిష్టం = గీచే చెప్పబడిన వని నకార్యం = చేయదగినది కాదు. దిష్టదోషాత్ = తకాలస్యత్వానము వలన (దైవప్రాతికూల్యము వలన) మిథ్యావ్రతీతిః = వివర్యయజ్ఞానము, భవతీ = నిన్ను. పరం = అధికముగా, బాధతే పరిభవతి = తిరస్కరించుచున్నది.

త్రిభువనై కథసుర్ధరస్య = ముల్లోకములలో ఏకభను ర్ధరుడును, శౌర్యరాశేః = మహాశౌర్య సంపన్నుడును, ఆర్యస్య = పూజ్యుడును అగు శ్రీరామునకు కోణవ-ఘన-సమిత్తాం = రాక్షసుడను-కీటవిశేషము వలన కలిగిన విషత్తిం = ప్రాణనంకటమును. కః = ఎవడు, శ్రద్ధధీత = నమ్మును? ఇతి = అని ప్రశ్నించుట = నమస్కరించి, వ్రత్యావజ్ఞానం = తిరస్కరించుచున్న లక్షణం = లక్షణుని, హృదయతోదకారిణ్యా = మనోవ్యధను కలిగించుచున్న, వాద్యా = వాక్కుతో మోహభిప్యాలాసా = అజ్ఞానముతో ఒడలు తెలియని ఆ సీత, బహు = హెచ్చుగా, అతర్జయత్ = నిందించెను,

భూయోఽపి = తిరిగి, లక్షణః = లక్షణుడు వరుషభాషితీం = కర్ణకరోరముగా మాట్లాడుచున్న వ్రజావతీం = వదినగార్చి గూర్చి, ఏవం = చెప్పబోవు వ్రతారముగా అభాషత = పలికెను.

కా. - “హ హతోస్మి-మైథిలి, లక్షణా!” అను శ్రీరాముని కంఠ స్వరమును విన్న సీత, ఏమియు తోచక, లక్షణా! మీయన్న ఏమయ్యెనో కనుగొనుమని దానిని యాజ్ఞాపించెను.

అటు పిమ్మట, లక్షణుడు ఓ పూజ్యురాలా! మీయన్న ఏమయ్యెనో కనుగొనుమన్న గీయాజ్ఞ సరియైనది కాదు. దుర్దైవశమున వివరీక జ్ఞానము నిన్ను బాధించుచున్నది.

సకలలోకై కథమర్థరుదును అదార్య వీర్యసంపన్ను, దుమతయిన శ్రీరామునకు రాక్షసకీటకము వలన మువ్వు వాటిల్ల గలదని ఎవ్వరును నమ్మజాలరు, అని పాదాభివందనము చేసెను. పెళ్లుటకు వెనకాడుచున్న లక్ష్మణుని జూచి ఓరీ దయావిహీనుడా? ఘాతుకడా? మర్యాదావభిజ్ఞుడా రాముని దాపు నీకు సంతసమును సంతదించుచున్నది. కానీ, నేను శ్రీరాముని తప్ప మఱియొక పురుషుని కాలితో కూడ జాకనని, ప్రియుని విపత్తితో ఏమియు తోచనిదియై సీత, మనోవ్యధను కలిగించు ములుకులవంధి వలుకులు పలికి పెక్కు భంగుల నిందించెను.

వి - సీత రాముని యార్తస్వరమును విని, అన్నకు సహాయ మొనరించుటకై, లక్ష్మణుని అరణ్యమునకు పంపెను. ఈ విషయముతో వాల్మీకి గారి వచనములివి. రాముని ఆర్తస్వరముతో సమానమైన ఆర్త స్వరమును విని, సీత మీ అన్నగారి విషయమును తెలిసికొని రమ్మని లక్ష్మణుని పంపెను తథా చభగవాన్ వాల్మీకి:-

ఆర్తస్వరంతు తం భర్త రాజ్ఞాయ సదృశం వనే
ఉవాచ వచనం సీతా గచ్ఛ జానిహి రాఘవమ్

రాక్షసులను కిటవిశేషముల వలన కలిగిన విపత్తి రామునియేమియు చేయలేదు, అనిత్రోసిపేసిన లక్ష్మణుని సీత-యుద్ధినించెను,

“వన్నగులు, అసురులు, దేవతలు దానవులు గంధర్వులు మున్నగు వారు నీ భర్తనుగొలువజాలరు. ఏమియుచేయజాలరు. అని లక్ష్మణునిచే రామాయణములో చెప్పబడినది. తదుక్తాం రాయాయణే

వన్నగా సురగంధర్య దేవదాన వరాక్షసాః

అశక్త్య స్తవః వైదేహీ భర్తా జేతుం న సంతయః

ఇతి సీత, లక్ష్మణుని హృదయమునకు బాధను కలిగించు ఘాట

లిట్లనెను - “ఓ అనార్యుడా? దయావిహీనుడా? ఘోరుకుడా? పంశనాశకుడా? రాముని మరణము నికు ప్రేయమైనదిగా తోచుచున్నది అని ప్రారంభించి నేను రాముని తన్న మణియొక పురుషుని ఎడమకాలితో నైనా తాకనని తన మాటలను పూర్తి చేసినట్లు రామాయణములో గున్నది. తదుక్తం రామాయణే.

అనార్యా కరుణారంభ స్పృశంసకులపాంసనః
అహం తవ ప్రేయం మనీయే రామస్య వ్యసనం మహత్ ఇత్యారభ్య
న త్యహం రాఘవాదన్యం వదాపి పురుషం స్పృశే. ఇతి

ప — సుముఖి మమ సుమిత్రా సత్యమాంబాయదాసీః
తదభజమవితర్కం మాతృసంప్రక్కసౌఖ్యమ్.
సవది విధివిపాకాత్ వ్యాహరంతీ దురుక్తిం
త్యమన విపినమధ్యే మధ్యమాంబాపి జాతా. ౧౪

అ - సుముఖి = ఓ మధురభాషిణీః సత్యం = నిజముగా
సుమిత్రా అంబా = మా తల్లియగు సుమిత్రపు, జాతా = అయితివి,
తత్ = అప్పుడు, అవితర్కం = నిస్సంశయముగ మాతృసంప్రక్క
సౌఖ్యం = తల్లిదగ్గఱనున్నప్పుడు ఏ సౌఖ్యము కలదో ఆ సౌఖ్యమును
అభజం = పొందితిని.

సవది = అప్పుడు, విధివిపాకాత్ = దుర్దైవము వలన విపినమధ్యే =
అడవిలో, త్వం = నీవు దురుక్తిం = కర్ణకపోరములగు మాటలను,
వ్యాహరంతీ = వలుకుచున్న దానివై మధ్యమాంబాపి = కైకేయిని
కూడ జాతా = అయితివి

కా - కఠినముగా వలుకుచున్న వదిన గారిని జూచి తిరిగి లక్ష్మణు
డిట్లు చెప్పదొడగెను.

మధురభాషిణీః మంచి వలుకులు వలికి నీవునన్ను బుజ్జగించితివి.

అనాడు నేను నిన్ను మా తల్లియగు సుమిత్రాదేవిగా భావన చే
 ఇయ్యరణ్యమధ్యములో దువర్జైతమున పలుకరాని కర్తవ్య
 నములు పలుకుటంజేసి నదిమితల్లియగు కైకేయి వికూట నం
 ఎటుచూచినను నీవు నాకు తల్లివేనేను నీకుకొడుకునే. నీబి
 నాయందునీకు మతీయొక తలంపు సముచితముగాదు.

గ - ఇత్యుక్త్వా బ్రాతృసమీప గామిని లక్ష్మణే, తత్క్షణమేవ ర
 న్వేషి దశకంధరస్వందనం రావణయ విహాయః స్థలాదవతీర్య నిజ
 కరణే వ్యమాంతం రాగంబహిః ప్రకటయన్నివ (దృఢతకషాయ
 కవట సన్నాప్తిసేషః వర్ణకాలాభ్యర్థ మానసాద, 85)

అ - ఇత్యుక్త్వా = అని పలికి లక్ష్మణే = లక్ష్మణుడు బ్రాతృ
 గామిని సతి = అన్నగారి దగ్గఱకువెళ్ళినవాడు కాగా, తత్క్షణమే
 వెంటనే, రంధ్రాన్వేషి = సీతావహరణమునకుఁ బరీక్షాశమును
 చున్న, దశకంధరః = రావణుడు స్వందనం = రథమును, విహాయ
 విడిచిపెట్టి, విహాయస్థలా దవతీర్య = ఆకనము నుండి దిగి :
 నిజాంతఃకరణే = తన మనస్సు నందుకూడ అమాంతం -
 నటువంటి, రాగం = అనురాగమును (ఎఱుఁపనమును) బహిః |
 యన్నివ = బయటకు ప్రకటింపుచున్న వానివలె, దృఢతకషాయః
 ధరింపబడిన ఎఱుని వస్త్రముగల వాడై, కవట సన్నాప్తిసేషః =
 సన్నాప్తి సేషమును ధరించిన వాడై వర్ణకాలాభ్యర్థం = వ
 యొక్క సమీపమునకు, ఆనసాద = చేరెను.

కా - ఇట్లు పలికి, తనయన్నగారిని వెదకికనుచు
 పోయెను. వెంటనే అదనుకొంటే వేచియున్న రావణుడు, అరద
 నింగి మీదనిలిపి నింగి నుండి నేల మీదికి దిగివచ్చి లోపలనున్న
 యనురాగమును బయటకూడ ప్రకాశింపజేయ గోరినవానివలె, (స
 యాంబరంబును ధరించి,) మాయాభిక్తు పేషదారియై, సీత నివ

వర్ణకాల చెంతకు చేరెను.

వ — రామాశ్రమాద్విగత లక్ష్మణ సన్నిధానా.

సీతాం జహర చవలః పశితాశనేంద్రః

మాలాం నవోత్పలమయీం పలలభమేణ

దేవాలయాదివ నిరస్తుజనా దలర్కః. 88

అ — పశితాశనేంద్రః = రాక్షస చక్ర వర్తియగు రావణుడు విగత లక్ష్మణ సన్నిధానాత్ = లక్ష్మణుని సన్నిధ్యము లేనట్టి, రామాశ్రమాత్ = రాముని వర్ణకాల నుండి సీతాశనేంద్రుడు. చవలః = చలః + త్తుము గల అలర్కః = పిచ్చికుక్క నిరస్తు జనాత్ = జనహీనమైన దేవాలయాత్ = గుడి నుండి, పలలభమేణ = పూంసమనుశ్రాంతితో, నవోత్పలమయీం = క్రొత్తకలవ పువ్వులతో కయారు చేయబడిన, మాలామివ = పూలదండము వలె, జహర = అవహరించెను.

తా — నిర్జనమైన దేవాలయమునుండి పిచ్చికుక్క మాంసమనుశ్రాంతితో, కలువ పూల దండ నవహరించిన భంగి, చవలచిత్తుడగు రాక్షస చక్రవర్తి రామాలయము నుండి సీతనవహరించెను.

పి — శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాత లిచ్చట నొక విశేషమును వెలిబుచ్చుచున్నారు. రాముడు లేడిని చంపుటకు వెళ్లినప్పుడు, లక్ష్మీరూపిణియగు సీత రామునిలోనే అంతర్ధానమును జెందెను. అప్పుడు తమయువయోగార్థమై రామునియనుమతితో దేవతలచే నిర్భంపబడినమాయా సీతను మాత్రము రావణుడవహరించెను, రామునకు సీతావియోగము క్షణమాత్రమైనను సహించరానిది, ఏ అంశములోను సీత రాముని కిక్కక్షణముకూడ విడిచియింపరాదు, అనునర్థమునిచ్చు

“విష్టోరేషానపాయినీ” అను విష్ణుపురాణ వచన మిచ్చట ప్రమాణము.

ఒక్క క్షణముకూడ సీత రాముని విడిచి పెట్టి యుండదన్నచో, సీత, పెద్దల్లి యగుటకు పూర్వము జనకుని గృహములో నెట్లున్నది? అను ప్రశ్న యుద యింపవచ్చును. తనయందే ఉన్న సీతను లోకవ్యవహారానురోధముగజనకుని యింటిలోనావిర్భవించుట.. వివాహముజరుపుటయున్నగునవి జట్టవట్టినవి అని చెప్పినచో ప్రశ్నకు సమాధానము కుదురును. రాముడు సీతతోఁ జేరెదటకు విలపించుట అనుకరణ మాత్రము. శ్రీ సంగము గీతావారికిట్టి యవస్థ తప్పదని లోక సంగ్రహార్థము రామునిచే అన్వేషణ విలాపములు జరుపబడినవి.

వరప్రభావము వలన రావణకుంభకర్ణులను రాముడే వధింపవలసి యున్నది. కాని మఱియొక విధముగ చంపకూడదా అన్నచో - మాయా సీతను కల్పించి, ఆమెనవహరించుటయను నవరాధముతో రావణహనన కథను ప్రవర్తించజేసెను. లోకమును వచ్చిత మొనరించి వర్తమాన హరణ మొనరించిన వారికి వినాశము తప్పదని తెలియజేయుట మైనది.

వ - హ నాథ క్వచి రామసితి బహుశో చాకృత్య తాష్పాకులం
చక్షుర్దిష్టవిముంచతిం దశరథస్యాద్యామపేక్ష్య మ్నుషామ్
రేరే రాక్షస మా వధూం ప్రరుదతిం ముంచేతి గలద్రాధిప
రుద్ధ్యాద్ధావ మనల్ప కోపముకరోద్గ్రేవణంరా వణమ్. 87

అ - హ నాథ = హ ప్రాదేశ్యరా శ్రీరామాః క్వ = ఎక్కడ చిరామసి
= ఆలస్యముచేయుచున్నాఁడు ఇతి = ఈ ప్రకారముగ, బహుశః =
పెక్కుమారులు వ్యాకత్య = బిగ్గరిగా విద్వి. తాష్పాకులం చక్షుః =
నీటితో నిండినకమ్మలను, దిక్షు = అన్ని దిక్కులయందు విముంచతిం =
ప్రసరింపజేయుచున్న, దశరథస్య ఆద్యాం మ్నుషాం = దశరథుని
యొక్క పెద్ద కోడలగు సీతను, అపేక్ష్య = చూచి, రేరే రాక్షస = ఓర్వ
రాక్షసుడా! మా కురు = అనవారించకుము ప్రరుదతిం = దుఃఖించుచున్న
వధూం = అడమనిషిని ముంచ = విడిచిపెట్టుము, ఇతి = అని గృహధాని

= గృధ్రరాజగు జటాయువు, అగ్రేవణం = వనపురోహగములో, అధ్యానం = మార్గమును, రుద్ధ్వా = అడ్డగించి అవల్పం కోపం = అధిక కోపమును, అకరోత్ = పకడించెను.

కా - హ ప్రాజేశ్వరాః నీవెక్కడ వున్నావు? ఎందులకలస్యము చేయుచున్నావు? వాకెటువంటి విషయము సంభవించినదో గమనించినావా? అని సీత, కన్నీరు మున్నీరై పాత, పెక్కు భంగుల విలపించుచు, దిక్కు మాలిన వాకు దిక్కివ్యరసి, అన్ని దిక్కులకు ధృష్టివి ప్రసరింపజేయుచుండెను.

రే రే రాక్షస! సీత నడవబోతున్నది. ఈమె సోమాన్యురాలు కాదు. మాన్యురాలు, దశరథ మహారాజు కోడలు, దిక్కులు పక్కటిల్లదు; ఖింటుచున్న ఈమెను విడిచి పెట్టుమున్నది. అణచుచు గద్దలజేడు వృదులై సను-క్రద్ధుడై అయ్యడనిలో రక్కసుల జేనితోవనడ్డగించెను.

వి - నిష్కారణముగ రావణుడు-తన ప్రయమిత్రుడగు దశరథుని కోడలినిపెక్కుకొనిపోవుచుండగో, వానినికడించి జటాయువు సీతను విడిపించుటకు ప్రయత్నించెను. శార్దూల వి కీడి తవృత్తము లక్షణమును-లోచూడుడు,

ప - సమభూత్వమయే తస్మిన్ సమరం సమరం హసోః,
మిథోమధన సంక్రుద్ధ గృధ్రరాక్షసరాజయోః శిః

అ - తస్మిన్ సమయే = ఆసమయము వండు, సమరం హసోః = తుల్యమైన వేగము గలవారును, మిథోమధన = వరస్పరప్రహారముతో సంక్రుద్ధ = కోపించిన, గృధ్ర రాక్షస రాజయోః = గృధ్రరాజ-రాక్షస రాజులకు (జటాయువునకు-రావణునకు) సమరం = యుద్ధము సమభూత్ = జరిగెను.

కా - అయ్యవనకంటున, అతఁగి విక్రమహేతులగు గృధ్ర రాజ

రాక్షస రాజులకు, వరస్పర ప్రహరంబులతో. ప్రకోధావేశవిదాలు పెద్దు. పెంబుగుటంజేసి నంతుల నమరము చాలిపేవు జరిగెను.

వి — ఇచ్చట 'నమరం పమర' అను అనుప్రాసము మెద్దుకొన దగియున్నది. గృధ్రరాజు రాక్షసరాజయోః అనుటకుబదులు "గృధ్రరాక్షస రాజయోః" అనుట పముచితముగా మన్నది. ద్వంద్వం తములోనున్న రాజన్ శబ్దము రెండు చోట్ల అవ్యయించుచున్నది ఇచ్చట క్లోకవృత్తము. దీని లక్షణమును లోచూడుము,

న — దశముఖరథమాకు ద్వంద్వ రథ్యం విసూతం
శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం వచక్రే
గురుదభిహతశక్తిప్రాసకాదానభద్ర
త్రిశిఖ విశిఖ తూడీ పాశకుంతళకుంతః ౩౩

అ — నః శకుంతః = అ జడాయువు గరుత్ = తెక్కజేదే, అభి హత = కొట్టబడిన, శక్తి = శక్తియును నాయుధము, ప్రాస = మితి యొకయాయుధము వాదాన-ధమస్సు, భద్ర = చంద్రహాసము, త్రిశిఖ = త్రిహామము, విశిఖ = వాణములు, తూడీ = అమ్మలపొదులు, కుంతః = బల్లెము గలవాడై, దశముఖరథం = రావణునియొక్క రథమును, అతః శీఘ్రముగా ద్వంద్వ రథ్యం = నశించిపోయిన గుఱ్ఱములు గల దానిని గాను విసూతం = వదిలిపోయిన సారథి గల దానిని గాను, శిథిలతీత = మిక్కిలి చెడిపోయిన వరూథం = ఇటుసుగలదానిని గాను శీర్ణచక్రం = విరిగిపోయిన చక్రములు గల దానిని గాను, చక్రే = చేసెను,

కా — రాక్షసరాజుచే ప్రయోగింపబడిన, శక్తిప్రాసధమః భద్ర శ్రిహల వాణ తూడీత పాశకుంతములను శకుంతములజేడు తన తెక్క తోనుగ్గునుగ్గు చేసెను. రావణుని రథాంగములను (చక్రములను) విరిగ గొట్టెను. గుఱ్ఱ అను వంపిచేసెను. ఇటునును రెండు ముక్కలు చేసెను. సారథిని తంపిచేసెను. ఇట్లు ఇతాయువు వానావీర్యమునానరించెను.

వి - జటాయువు నూతుట్టి గుట్టను అనుచుంచి, రథమును విరిగగొట్టి ఇరుమును విడిచి వక్రము అను ముక్కలు ముక్కలు సేసి-రావణుని ఆయుధముల వన్నింటిని ధ్వంసమునొనరించెను.

శబ్దమును రెండుసార్లు వ్రయోగించగలుగుట కవీశ్వరుని శక్తిని తెలియజేయుచున్నది.

చ - రాక్షసానిక్షతః క్షిప్రం, వహిత వతశాం వరః

మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత మవాప్య నః 78

ఆ నః వతశాం వరః = ఆపక్షిరాజము, మైథిలీ = సీతయందలి పక్షపాతేనః = ఆపక్షి విశేషముతో, (పిమతో) రాక్షసానిక్షతః - రావణుని యొక్క చంద్రహాసముతో సరికబడినవాడై, పక్షపాతం = పక్షచేదం (తెక్కలను తెగగొట్టుటను) అవాప్య = పొంది వహిత = నేలమీద కూలెను.

కా - రావణుని చంద్రహాసముచే నరకబడిన జటాయువు సీతయందలి పక్షపాతముతో తన పక్షపాతమును పొందినను.

వి - జటాయువు రావణుని చంద్రహాసపు దెబ్బలకు తెక్కలుతెగి నేల గూలెను, ఇవ్వుట పక్షపాత శబ్దమునకు తెక్కలు తెగుట, పిమ అను, రెండ రథములను కలిపి చక్కగా కూర్చిసాడు. జటాయువు తెక్కలు తెగి నేలగూలెనని చెప్పటకు ప్రమాణము.

కూర్చుడుగు రావణునిచే తెక్కలు తెగగొట్టుటచే చంపబడిన జటాయువు నేల గూలెను."

ఇదు క్తం రావణాయతే,

"నల్పిన్స పక్ష స్పృహసా రక్షసా రోదకర్మణా
నివసాత హతో గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవికః."

గ - తక్షణ మున్మథభాధియైతే రావణేన ధూయోఽపి, సీయ మానా తావతీ శృంగ సంగత వ్రనంగ వంశతే సంవమాద ఇవ ష్వాధర

కుమారతే, కన్యశ్చైవ ష్టాధరే, సుగ్రీవసోత్కృతదశగ్రీ, ప్రతాపానల
సహ్యశం వాలివాళో విచిత్రమహోల్లాసాత ప్రతిమం, రామసాహాయ్యక
ప్రోత్సాహనాయ పుత్రమకేవశత్వతంగదీం శంకావహం కనక కఫిత
కౌశేయోత్తరీయాంతరిత మాభరణ జాలమపాతయత్. 71

గ — తత్పతనమపి స్వతేజః పతన్తభివ నాలక్షయన్ అంశాం
కరభూతా మశోకవర్జితం మైథిలీ మ యదవయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః ?²

అ — కత్తజం = జబ్బయ పు తెక్కలు సరికనోపిమ్మట, అనవి
రథాధిరూఢేన = మడియొక రథము నెక్కిన, రాజదేన = రావణునిచే.
భూయోఽపి = తిరిగి, నియమానా = తీసిక నిబోదుదున్న జానకి =
సీతాదేవి, శృంగ = శిఖరము వందువంగత = కూర్చొనియున్న ప్లవంగ
వంచలే = సుగ్రీవాది వంచకముగల, వంశమాడే = వంశశిఖలుగల ష్టాధర
కుమార ఇనస్థితే = రాజకుమారుని వలెమన్న కన్యశ్చైవ ష్టాధరే = ఒక
వర్వతము నందు సుగ్రీవసోత్కృత = సుగ్రీవుని స్వాధీనముచేయఁడి
నదశగ్రీవ = రావణుని యొక్క, ప్రతాపానం = ప్రతాపాన్నితో, సదృ
శం = సమానమైనదియు, వాలివాళోవిచిత్ర = వాలి యొక్క వధను
ఘాతించునట్టి మహోల్లాసాత = మహోల్లాసాతముతో, ప్రతిమం =
సమానమైనదియు, రామ = రామునియొక్క సాహాయక = సాహాయ్య
మును చేయుటను ప్రోత్సాహనాయ = ప్రోత్సాహ పరచుటకు,
పుత్రం = తన కుమారుడగు, సుగ్రీవుని దగ్గఱకు అభివతత్ = వచ్చుచున్న
పతంగబింబ = సూర్యబింబముయొక్క శంకావహం = పండిహమును
కలిగించుచున్నదియును - కనకకపిత = బంగారమువలె పింగళ వర్ణము
గల, కౌశేయోత్తరీయ = పట్టు వస్త్రపు పమిటకొంగు ముక్కయందు
అంతరిత = కట్టుబడినదియునగు, ఆభరణజాలం = అందెలుమున్ను గాగల
నగల సముదాయమును, అపాతయత్ = పడవేసెను

తత్పతనమపి = అనగల మూటయొక్క పతనమును స్వతేజః
పతనమిత = తన ప్రతాపము యొక్క పతనమును వలె, నాలక్షయన్ =

గుర్తింపనివాడై, లంకాలంకారభూతాం = లంకావట్టణమునకు భూషణన
దృశమైనది, అశోకవనీకాం = అశోకవనమును అనయాభిజ్ఞః = నితీశాస్త్రా
చరణ భూస్యుడైనదశగ్రీవాః = రావణుడు, మైథిలీం = సీతను, అనయత్
హిందించెను.

కా — జటాయువుయొక్క తెక్కలను సరికి రావణుడు
మఱియొక రథమునెక్కి సీతను తిరిగి తీసికొనిపోవుచుండెను. పంచ
శిఖలుగల రాజకుమారుడో అన్నట్లు బదుగురు వానరులతోకూడిన ఒక
కొండమీద, తన పట్టుపుట్టు పమిటకొంగుకొంగున కట్టిన నగలమూటను
క్రిందికి జారవిడిచెను. ఆ మూట పట్టచే ముగ్ధుని యధీనము
చేయబడిన రావణుని వ్రతాపాగ్నివలెను, జాహ్నులకలియగు వారి
వినాశమును సూచించు చల్కాపాతమువలెను, శ్రీరామునకు సాహ
య్యమునొనరింపుమని తన పుత్రుడగు ముగ్ధిపునకు ప్రోత్సాహము
నిచ్చుటకు నింగినుండి వేలకు దిగుచున్న సూర్యబింబమువలెను,
చూపరులకు చూపబ్బెను.

అ నగలమూట వతనమును, తన వ్రతాపాగ్ని వతనముగా
భావించని దుర్విసీతుడగునా — రావణుడు లంకాలంకార భూతమగు
నశోకవనములో సీతను జేర్చెను.

వి — బదుకోతులు గల పర్వతముమీద సీత తన చీరకొంగున
కట్టిన నగలమూటను వడవేసెను. ఈ కోతులు తన నగలను తన
ప్రియుడగు రామునకు చూపగలవని సీతయొక్క అడియాస, తొంద
రలో రావణుడు దీనిని గ్రహింపలేదు.
అత్ర రామాయణమ్—

“ప్రియమావా తు వై దేహి క్వచిన్నాథమవశ్యతీ
దదత్క గిరిశృంగస్థాన్ పంచ వానర యూథపాన్
తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కాశేయకనకప్రథమ్

ఉత్తరీయం వరాహో శుభాన్యాభరణానిచ
ముమోహ, యది రామాయ శంసేయురితి భామిని
వస్త్రముత్సృజ్య తన్నద్యే వినిక్షిప్తసుఖౌషణమ్
సంక్రాంతస్తు దశగ్రీవస్తత్కర్మచ న ఋద్ధవాన్

చ — అశోకవనికవలేఖే రాక్షసీ పరివేష్టితామ్

సీతాం మారుతివాలాగ్నిస్తంభనార్థామిహౌషధీమ్ 72

అ — అశోకవనిక = అశోకవనము, రాక్షసీ పరివేష్టితాం =
రాక్షస స్త్రీలచే శుట్టుముట్టబడిన సీతాం = సీతాదేవిని, మారుతివాలాగ్ని =
హనుమంతునియొక్క తోకయందలి నిప్పును, స్తంభనార్థాం = అపి
వేయుటకు యోగ్యమైన, ఔషధీమివ = ఇతా విశేషమునువలె, లేఖే =
హిందెను.

తా — రాక్షసస్త్రీలచే శుట్టుముట్టబడిన సీతను, హనుమంతుని
వాలాగ్నిస్తంభనార్థమిహ, అశోకవనిక హిందెను.

వి — రావణుడు సీతను అశోకవనములో అశోకవృక్షముక్రింద
నుంచెను. లంకాదహనములో అశోకవనము తగులబడలేదు, అందుకు
కారణము సీతయను నోషధినిశేషమే. ఆ ఔషధినిశేషము లేనిచో అశోక
వనికకూడ తగులబడియుండెడిది.

చ — కాకుష్ఠోవ్యథ రక్షసామధిపతేర్వాగ్వాగురావేష్టితే

కృత్వా హృతకాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రిడితమ్

అగచ్ఛన్నమజేవ తత్ర గదితామాకర్ణ్య వార్తాం తతః

సీతానన్దములాలసస్తదుటజం రామః వ్రతస్థే ద్రుతమ్ 74

అ — అథ = తరువాత, కాకుష్ఠోవి = రఘునాయకుడున్న
రక్షసామధిపతేః = రాక్షసనాయకునియొక్క, వాగ్వాగురావేష్టితే = ప్రేరణ
సవనమును వలతో నియమింపబడిన, హృతక - కాటకేయహరిణే = హరి

మీదను బంగారులేడియందు, శార్దూల విక్రీడితం = పెద్దపులియొక్క క్రీడితము, కృత్యా = సలిపి, అగవృన్ = వచ్చుచు, అనుజేన = తన తమ్ముడగు లక్ష్మణునిచే, గదితాం = చెప్పబడిన, వార్తాం = పృతాంతమును, ఆకర్ణ్య = విని, తతః = అట్లు పిమ్మట, సీతాసర్వమలంసః = సీతాదేవిని కలిసికొనవలెనను గట్టి కోరికగలవాడై, రామః = రాముడు తదుటజం = సీతయొక్క పర్వకాలనుగూర్చి, ద్రుతం = శీఘ్రముగా, ప్రకశ్నే = బయలుదేరెను.

తా — రాక్షసరాజు, తనమాటలవలతో మారీచుడను లేడిని కట్టి వేసెను. రాముడాలేడిని పెద్దపులి చంపినట్లు చంపివేసెను. త్రోవలో తమ్ముని జూచి వాని మాటలువిని, సీతను జూడగోరి, శీఘ్రముగా పర్వకాలకు బయలుదేరెను.

వి — మారీచుడను లేడిని రాముడను పెద్దపులి చంపి యింటికి చేరెను. ఇచట శార్దూలవిక్రీడితమను శబ్దము — ఈ శ్లోకములోని వృత్తమునుకూడ చెప్పుటవలన కవీశ్వరుని చాతుర్యము తెలియుచున్నది. ఇచట ముద్రా అను అలంకారము

న — అయం కథంస్యాదితి బాష్పగర్భ

మాలోక్యమానో వనదేవతాః

విలోకయన్కేవలపర్వకాలం

వినష్టచేతా విలలాప రామః 75

అ — అయం = ఈశ్రీరాముడు కథంస్యాత్ = వివ్రకారముగా ఉండగలడు, ఇతి = అని, బాష్పగర్భం = ములలో నిరుతిరుగునట్లుగా, వనదేవతాః = వనదేవతలచే ఆలోక్యమానః = చూడబడుచున్నవాడై, కేవలపర్వకాలం = సీతారహితమైన పర్వకాలము, విలోకయన్ = చూచుచు, వినష్టచేతాః = ఆత్మాహరహితుడై, రామః = రాముడు, విలలాప = దుఃఖించెను.

కా—సీతలేని ఈవర్ణశాలలో శ్రీరాముడెట్లుండగలడని వనదేవతలు శ్రీరాముని జూచి దుఃఖించుచుండెను. శ్రీరాముడు సీతలేని వర్ణశాలను జూచి బొటబొటకన్నీరు కార్చెను.

వి— అయ్యో సీతలేని వర్ణశాలను జూచి, రాముడెంత బాధపడునో అని వనదేవతలు, గుడ్లనీళ్లు గుడ్లలోనేలముడుచుకొనుచుండిరి. ఇట్లునుట వలన నొక విశేషము తెలియుచున్నది.

మహాత్ముల యొక్కయు, గురువుల యొక్కయు, దేవతల యొక్కయు కన్నీరు నేలమీదవడినచో, దేశభ్రంశము, గొప్పదుఃఖము, మరణము అను వీటిలో ఏదో ఒకటి సంభవించును, అని పెద్దలు చెప్పెదరు. రామునకు సీతావియోగమువలన పెద్దదుఃఖము సంభవించుచున్నది. కావున “కాష్టగర్భం” అను విశేషమును పేసినాడు. తదుక్తమ్—

“మహాత్మ, గురు, దేవనాం అశ్రుపాతః క్షితాయది, |

దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణంచ భవేద్భవమ్.” ||

ప — హాకష్టమత్ర న హి సా కిమిదం ప్రవృత్తం

అలోకయామి చటులామిహ పాదముద్రామ్

మాంబీక్ష్య నూనమగృహితమృగం ముహూర్త

మంతర్హితాతరుష రోషవతీవసీతా||

అ — హా కష్టంప్రసృతం! అయ్యో! ఎంత కష్టము వచ్చిపడినది! అత్ర = ఇచ్చట, సా = అ సీత, నహ్యస్తి = లేదు, ఇహ = ఇక్కడ చటులాం=శిథిలిమైన, పాదముద్రాం=అడుగులజాడను, అలోకయామి= చూచుచున్నాను, అగృహితమృగం = వట్టుబడనిలేడిగల, మాం = నేను, బీక్ష్య = చూచి. ముహూర్తం = రెండు గడియలపాటు, రోష వతీసీతా = క్రోధముగల సీత, తరుష = చెట్లలో, అంతర్హితేవ=దాగి యున్నదివలె నున్నది, నూనం = నిశ్చయము.

తా — అయ్యో! ఇచ్చట సీతలేదు. ఏమి జరిగియుండును. ఇచ్చట చెరిగిన అడుగులజాడ కన్పట్టుచున్నది. లేడిని పట్టుకొని రాలినమ్మ జూచి కోపించి, సీత కొంచెముసేపు ఈ గుబురుగా మన్న చెట్లలో దాగియున్నదేమో:

వి — తాను కోరిన లేడిని రాముడు తీసికొని రాకబోవుటవలన కోపించిన సీత, రామునకు కనబడకుండ చెట్లచాటునో పుట్టచాటునో, దాగియుండునని కవియుత్రేక్షించినాడు. అది నిజమే. తాము కోరిన వస్తువులను భర్తలు తీసికొనిరానిచో వారిమీద కోపమును చూపుటకు భార్యలు తమచు ఇట్లు చేయుచుందురు.

ప — త్వదభిలషితపూర్త్యా వంచితః పంచపట్యా

అచరమచరమోహం మోహభాజాం ప్రజానామ్

తదిహ సరళబుద్ధేనై షరోషస్య కాలః

సుముఖి మయి ముఖం కిం సోధ సీతావియోగమ్ 77

అ — హే సరళబుద్ధే = వంకరణి కరలేని తిన్న గిబుద్ధి కలదానా సుముఖి = ఓ అందమైన ముఖము కలదానా! ఓ సీతా! త్వదభిలషిత పూర్త్యా = నీయొక్క కోరికయొక్క పూర్తితో, అహం = నేను, విప్ర లబ్ధః = వంచించబడితిని. అహం = నేను మోహభాజాం = స్త్రీ హ్యమో హములో వడిన ప్రజానాం = జనులలో, అచరమః = అగ్రేనడుగునై, పంచపట్యాం = పంచపటిలో అచరం = తిరిగియుంటిని. విషః = ఇది రోషస్య = రోషమునకు కాలః = సమయము, న = కాదు, మమ ముఖం = నాయొక్క ముఖము, సోధసీతావియోగం కిమ్ = సహించబడిన సీతా వియోగముకలది కాదుగదా :

తా — మాయామర్మము లెఱుగనిదానా! అందమైన ముఖము గలదానా! ఓ జానకీ! నీ కోరికను నెరవేర్చలేనివాడనై, స్త్రీ పరవశులగు పురుషులలో అగ్రగణ్యుడనై, అరణ్యమంతయు తిరిగితిని. నీవు

కోవగింపకుము. కోపించుట కిది యవమ కాదు. నీ ముఖముచూడక, నేనొక్క నిముస మైన మందగలనా ?

వి — తోకోత్తరలావణ్యసంపన్నమగు నీ ముఖమును నేను, క్షణమైననుజీవించజాలనని, తన హృదయములోనిబాధను ఈశ్లోకములో వెల్లడించుచున్నాడు. ఈ శ్లోకములో మాలినీవృత్తము. దీని లక్షణమును వ శ్లోకములో చూడుడు. మచర - మచర, మోహ, మోహము తేచ్చి కానుప్రాస - అనుప్రాస రపికులకానందమును కూర్చగలదు.

వ — యద్యచ్ఛ్రీకౌతుక మపూర్వమృగే మృగాక్షి

చాంద్రం హలామిహరిణంమమ నన్నిధిహి,

యావన్నముంచసి మయా హృతమేణమేనం

కావద్దధాతు తవవక్త్రకులాం మృగాంకః 78

అ — హే మృగాక్షి = ఓ కురంగాక్షి : ఆపూర్వమృగేం = మున్నెన్నడు చూడని లేడియందు, శ్రీకౌతుకం = పేడుకే అస్తియడి = ఉన్నచో, చాంద్రంహరిణం = చంద్రునకుసంబంధించినలేడిని, హలామి = తీసికొనివచ్చాలను, మమనన్నిధిహి = నా దగ్గరికురమ్ము, మయా = నాచేత హృతం = తీసికొనివచ్చాడిన, ఏనంఏణం = ఈ లేడిని, యావత్ = ఎంత లోగా, న ముంచసి = విడిచిపెట్టవో, కావత్ = అంతలోగా, మృగాంకః = చంద్రుడు, తవ = నీయొక్క, వక్త్రకులాం = ముఖముతో సొమ్మ మును దధాతు = ధరించుగాక.

తా — ఓ కురంగాక్షి : నీకు అపూర్వకురంగముమీద నభిలాషయో యున్నచో, చంద్రునిలోని కురంగమునైన తెచ్చి ఇవ్వగలను. వెంటనే బయల్పడుము. నేను తెచ్చివచ్చి లేడిని నీవు విడవకుము. నీవు విడుచునంతలో అ చంద్రుడు నీ ముఖముతో సొమ్మక్యమునమథించు గాక.

వి — వసంతతిలకవృత్తము శ్లోకము చూడుడు.

న — సప్రాణాచేజ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేతమహ్యం

హింస్రైస్సత్త్వైర్న బలు నిహతా రక్తసిక్తోన వృథీ

గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామకూన్యా న క్షర్యాత్,

యుక్తంనక్తంచరకబళనాత్ సర్వథా సంస్థితాసా 78

ఆ — జనకతనయా = సీతాదేవి, సప్రాణాచేత్ = జీవించి
యున్నచో మహ్యం = వియోగాసహిష్టువునైన శాకాజకు, తనను కన
బరచటండగా, నతిష్ఠేత = ఉండలేదు. హింస్రైస్సత్త్వైః = వ్యాఘ్రాది
ఘాతుకమృగములచే, న నిహతా = చంపబడిలేదు, వృథీ = నేల,
రక్తనక్తా = నెత్తురుచే తడువబడినది, న = కాలేదో, గోదావర్యాం =
గోదావరీ తీరమునందు, పులినవిహృతిం = ఇసుకతిన్నెలమీద విహర
మును, రామకూన్యా = పియతముడగు నేను లేకుండగా నక్షర్యాత్ =
చేయజాలదు, సర్వథా = ఏ విధముగా జూచినను, సా = ఆసీత,
నక్తంచరకబళనాత్ = రాక్షసులచే తినబడుటవలన, సంస్థితా = మరడించి
నది, ఇది యుక్తం = ఇది తగినయాలోచన.

కా — పరను పతివ్రతయగు శానకి బ్రతికియున్నచో నాపిలుపు
విని బయటకు రాకమానదు. నేలమీద నెత్తురుతో తడిసియుండలేదు
గనుక ఈమె ఘాతుకమృగములచే చంపబడియుండలేదు. గోదావరీ
తీరపు ఇసుకతిన్నెలమీద నేను లేకుండ విహరింపనేరదు. పతిని విడనాడి
పులిసములమీద విహరించుట పతివ్రతల ధర్మము కాదుగదా? కనుక,
నిక్కముగా, నరమాంసభక్షకులగు రాక్షసులచే మ్రింగబడి మడిసి
యుండును.

వి — సీత బ్రతికియున్నచో నా పిలుపు విని నా ముందుకు
రాకమానదు. ఘాతుకమృగములచే మ్రింగబడలేదు. మ్రింగబడినచో
నేల రక్తసిక్తము కాలేదేల? పతివ్రతయగు సీత పతిసగు నమ్ను విడిచి

ఒంటరిగా విహరయాత్రకు వెడలియుండదు. ఒంటరిగా విహర
యాత్రకు వెడలుట వత్తివ్రతలయాచారము కాదుగదా? కనుక రాక్షసుల
చేతనే మ్రింగబడినది అని సిద్ధాంతీకరించుట కష్టమని భావనాశక్తిని
బయటపెట్టుచున్నది.

వ — లోకాంతర ప్రణయినం శ్వశురం ప్రణస్తుం

అజ్ఞప్తకాలమతిలంఘ్యు యది ప్రయాసి,

విజ్ఞాప్తమామపి సమాహ్వయ సాధ్య తస్మై

సామిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యమ్

80

అ — హే జానకి = ఓ జానకి, లోకాంతరప్రణయినం = స్వర్గ
లోకములోనున్న, శ్వశురం = మామగారైన దశరథ మహారాజును,
ప్రణతుం = నమస్కరించుటకు, అజ్ఞప్తకాలం = దశరథునిచే వన
వాసమునకై నియమింపబడిన వదునాలుగు సంవత్సరముల కాలమును
అతిలంఘ్య = అతిక్రమించి, ముందుగానే ప్రయాసి యది = వెళ్ళదలచి
నచో, సాధ్య = పరివ్రతయగు ఓ సేతా! తస్మై = మీ మామగారికి
విజ్ఞాప్త = మనవిచేసి, మామపి = నన్నుకూడ, సమాహ్వయ = విలుపుము
సామిత్రిరేవ = లక్ష్యములే, భరతే = భరతునియందు, రాజ్యం = రాజ్య
మును, నిదధాతు = ఉంచుగాక.

కా — ఓ జానకి! లోకాంతరగతుడైన మీ మామగారికి పాదాభి
వందనము చేయగోరి, వదునాలుగు సంవత్సరముల తరువాత
అయోధ్యకు రంధ్రము మామగారి యానతినతిక్రమించి నీవు లోకాం
తరమునకు వెళ్ళదలచితివేమో? ఓ స్వాధ్యైలలామా! మామగారికి మనవి
చేసి నన్నుకూడ వచ్చుటకు విలిపింపుము” స్వర్గోక్తయాత్రాతత్పరుడగు
శ్రీరాముడయోధ్యకు వచ్చుటకు వీలు కడరలేదు. నీచే రాజ్యమును
పరిపాలింపుము అని లక్ష్యములే భరతునకు సామ్రాజ్య పట్టాభిషేకము
నొసరింపగలదు.

వి - మీ మామగారి యాజ్ఞాను సారము, మామగారికి నను
స్కరించుటకు నీవుస్వర్గమున కేగినచో; ఓ సాధ్వి! నీవుమీ మామగారితో
చెప్పి, పదునాలుగేళ్ల వనవాసము పూర్తికాక పోయినను, నన్ను
కూడ స్వర్గమునకు పిలిపింపుము అన్నయగు రాముడు స్వర్గమునకేగుట
వలెన. ఈ రాజ్యభారము నీవే భరింప వలసియుండునని అన్నగారు
నాతో చెప్పివారు. కనుక ఈ నేలను నే నేల జాలనని యనక నీవే
ఏలాకొనుమని లక్ష్మణుడే మదాజ్ఞాపరిపాలకుడై భరతునకు— ఈ
విషయమును విన్నోంప గలడను నీ భావము రామవిలాపములో
మచ్చుతునక యని చెప్పకతప్పదు. ఇచ్చట వసంతతిలకావృత్తము.

ప — ఇత్థం విలవ్య విపినే దయితాం విచిన్వన్

రామో న తత్ర ధృతిమాన్సుహి లక్ష్మణశ్చ,

తాదృగ్విధా మపి కథాం కథయన్ స్వవాదా

వల్మీకజన్మమునిరేవ కరోరచేతా : 81

అ - ఇత్థం = ఇట్లు, విలవ్య = దుఃఖించి, రామః = రాముడు
తత్ర విపినే = అ అడవిలో, దయితాం = భార్యయగు సీతను, విచిన్వన్ =
వెదకుచు ధృతిమాన్ = ధైర్యవంతుడు, నబభూవ = కాలేదు లక్ష్మణశ్చ =
లక్ష్మణుడును, ధృతిమాన్ = ధైర్యవంతుడు, న బభూవ కాలేదు.

స్వవాదా = తన వాక్కుతో. తాదృగ్విధాం కథామపి = శ్రీరామ
విలాప-వ్రబంధమును, కథయన్ = చెప్పుచున్న కవచేతాః = కరతో
హృదయుడైన, వల్మీకజన్మమునిరేవ = వాల్మీకిమహర్షియే, ధృతిమాన్
బభూవ = ధైర్యవంతుడాయెను.

కా - ఇవ్విధముగ, విపినములో సీతను వెదకుచు, విలపించిన
విరహోర్తుడగు రాముడుగానీ, పరదుఃఖదుఃఖితుడగు వాని తమ్ముడగు
లక్ష్మణుడు గానీ ధైర్యవంతులుగారైరి. ఇంత కఠిన మైన కథను తన

నోటితో చెప్పుచున్న కఠోరచిత్తుడగు వాల్మీకియే, ధైర్యసంపన్నుడని చెప్పకతప్పదు

వి - సీతను వెదకుచు రాముడు విలపించి ధైర్యహీనుడాయెను అట్టిరాముని జూచిలక్ష్మణుడు ధైర్యరహితుడాయెను. కామవిలాపమును రమ్యముగ వర్ణించిన వాల్మీకి మిక్కిలి సైర్యవంతుడని చెప్పక తప్పదు.

గ - తతః ప్రారభ్యమాణ ప్రయాణాన్ ప్రాణా నష్టభ్యః జటాయుః(స్తతస్తతః) క్రియమాణ సీతాన్వేషణం, రామం సలక్ష్యణ మా, లక్షయన్నవోచత. 82

గ - ఆయుష్మన్: మాం ఖడ్గవిక్షతవిక్షతిం క్షితితలే నిక్షిప్య క్షిప్ర మవజహర జానకిం రావణ ఇతి. 83

ఆ - తతః = తరువాత, ప్రారభ్యమాణ ప్రయాణాన్ = ప్రారంభింపబడిన ప్రయాణముగల ప్రాణాన్ = ప్రాణములను, అదష్టభ్యః = అపుకొని, జటాయుః = జటాయువు, క్రియమాణ సీతాన్వేషణం = చేయుచుచున్న సీతను వెదకుట గల సలక్ష్యణం రామం = లక్ష్యణునితో కూడియున్న, రామం = శ్రీరాముని, అలక్షయన్ గుర్తించుచు, అవోచత - పలికెను

ఆయుష్మన్ = ఓ చిరంజీవీ! రావణః = రావణుడు ఖడ్గ = కత్తితో విక్షత = తెగగొట్టబడిన, విక్షతిం = తెక్కలకుదురుగల మాం = నన్ను క్షితితలే = నీయందు నిక్షిప్య = పడచేసి, = క్షిప్యం తొందలగా, జానకిం = సీతను, అవజహర = ఎత్తుకొనిపోయెను.

కా - తరువాత, జటాయువు - పోవుటకు నీడ్డముగానున్న తన ప్రాణములను, ఉగ్రపట్టుకొని, సీతను వెదకుచు, తమ్మునితో పచ్చుచున్న రాముని కనుగొని యిట్లు పలికెను.

“ఓ చిరంజీవీ! చంద్రహాసముతో నా తెక్కలను తెగగొట్టి నన్ను

నేలమీద వడగొట్టి, వట్టిమూర్ఖుడగు రావణుడు, సీతను అవహరించి వెడలి పోయెను.

వి జటాయు శబ్దము షకరాంతముగాను, శకరాంతముగాను కన్పట్టుచున్నది. “జటాయోర్లంకాపురస్థాం రఘువీరవత్సీమ్” అనుచోట షకరాంతముగాను “జటాయుషః పక్షపాతం విధాయ” షకరాంతముగాను కన్పట్టుచున్నది.

ఇచ్చట క్షకరానుప్రసాన అనుప్రసానకు, మచ్చలేని మచ్చుతునక అనిపించున నాణెక్కలను కత్తితో తెగగొట్టి, రావణుడు సీతను తీసికొని మిండిలోనితెగిరి పోయెనను భావము రామాయణములో నున్నది.

తథా చ రామాయణమ్

“పరిక్రాంతస్య మే పక్షౌ చిత్త్వాఽగ్రేణ రావణః

సీతానూదాయ వైదీహీం, ఉత్పాత విహాయనమ్”

చ. స్వయముపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

నపది గతి మనాప్తస్సంహృతాయుర్జలాయుః

నయననలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం

దశరథదురవాపం ప్రాపనైనాపమంభః 84

అ. జటాయుః = జటాయువు స్వయముపి = స్వయముగా శరభంగ స్వీకృతాం = శరభంగముహమునిచే స్వీకరింపబడిన, భంగహీనాం = శాశ్వతమైన, గతిం = వైకుంఠస్థానమును, అవాప్తః = పొందినవాడై

దశరథదురవాపం = తండ్రియగు దశరథునిచే పొంద శక్యముగానిదియు, రామహస్తేన = శ్రీరాముని చేతితో దత్తం = ఇవ్వబడిన నై వాపమంభః = నివాపజలాంజలిని ప్రాప = పొందెను.

తా = చెప్పి, వెంటనే జటాయువు ప్రాణములను విడిచిపెట్టెను.

శరభంగమహాముని వలె తానును, శాశ్వతమైన వైకుంఠ పదము నలంకరించెను. ఇచ్చట గుర్తింపఁగిన విశేషమేమనగా, తన ప్రేయ మిత్రుడగు దశరథుడందుకొన జాలని, ప్రాంజలియైన శ్రీరామునిచే నివ్వబడిన కన్నీటితో కూడిన నివాపా జలిని (శ్రద్ధాంజలిని) జటాయు నందుకొనగలిగెను.

ని - జటాయువు వైకుంఠమును పొందెను. తన తండ్రి మిత్రుడగు జటాయువు శ్రీరాముడిచ్చిన నివాపాంజలిని అందుకొనగలిగెను. తండ్రి యగు రశరథున కాయదృష్టము అభింస లేదు,

ఉక్తం చ రామాయణే—

“తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాశ్మజా

ఉదకం చక్రతు స్తస్మై గృధ్రాజాయ తావుభా”

తిర్యక్కులకు కర్మచేయునధికారము లేదుగనుక అగ్ని సంస్కారము లేదుఉత్తమలోకములులేవుముక్తియొట్లుకలుగును? అనుప్రశ్నకుసీపునాచే అంగీకరింపబడినావు గనుకశాశ్వతమైన ముక్తిని పొందుమని రామునిచే రామాయణములో చెప్ప బ్రడియుండుటచే, తిర్యక్కు అయినను జటాయువునకుముక్తి తప్పనిసరి “అని సమాధానము.

సృసింహపురాణములో నిట్లు చెప్పబడినది ఓ వక్షిరాజా! నాకొంతై నీవు మరణించినావు గనుక, నాయనుగ్రహము వలన విష్ణులోకమును పొందగలవని రాముడు, చెప్పినాడు తదుక్తం సృసింహపురాణే.

“మత్స్కృతే మరణం యస్మాత్ త్వయా ప్రాప్తం ద్వితోత్తమః

తస్మాన్నమప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసి, ఇతి

సుగ్రీవుడు-అంజనేయుడు. గజేంద్రుడు జాంబవంతుడు, జటాయువు ముక్తులని ముక్తుల జాలితాలో నుండుట వలన జటాయువునకు మోక్షము తప్పని సరియని నిర్ణయము. తదుక్తమ్—

“సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గజో గృధ్రో వతిక్ష్మథ ఇతి

గ — అథ దక్షిణారణ్యనింప్రతి ప్రస్థితే కాకుష్ఠే, రాక్షసీ కాచిద
యోముఖీ నామ సామిత్రి మఖిభూయ తదీయ శస్త్రేణ శూర్పణఖాస్థితి
మలభత 85

తతః క్రౌంచారణ్యనరన్యౌ ప్రయాతావేతా, మహర్షేః స్థూలశిరసః
కాపాత్కొదవతాం వ్రన్న్వః వన్న్వగవతి భోగ భీషణాభ్యాం భూషాభ్యాం
బబంధ యథార్థనామా కబంధః 86

తదనంతర మనశ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు నదోత్పాదిత తర
నారిభ్యాం రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం కబంధ బాహుయుగళం
కదళీలావ మలాయత 87

ఆ — అథ = బహుయువు మోక్షము పొందిన తరువాత, కాకు
ష్ఠే = శ్రీరామచంద్రుడు, దక్షిణారణ్యనింప్రతి = దక్షిణమహారణ్య
మును గూర్చి, ప్రస్థితే = బయలుదేరిన వాడుకగా ఆయోముఖీనామ =
ఆయోముఖీయును నొక రాక్షసి, సామిత్రి = లక్ష్మణుని, అఖిభూయ =
తిరస్కరించి, తదీయశస్త్రేణ = లక్ష్మణునియొక్క ఖడ్గముతో శూర్పణఖా
సిద్ధిం = శూర్పణఖ యొక్క ముఖ భంగరూప నిష్పత్తిని, అథజత =
పొందెను.

తతః = తరువాత, క్రౌంచారణ్యనరన్యౌ = క్రౌంచ వర్వక
వన మార్గము ద్వారా, వ్రన్న్వః = బయలుదేరిన, ఏతౌ = ఈ రామ
లక్ష్మణులను. మహర్షేః స్థూలశిరసః = స్థూలశిరుడనేమహర్షి యొక్క, కాపాత్
= కావమువలన, కొదవతాం = రాక్షసత్వమును, పాప్తాః = పొందినవాడును,
యథార్థనామా = సార్థకవామధీయుడును అగు, కబంధః = కబంధుడను
రాక్షసుడు, వన్న్వగవతి = అధిష్ఠితేని యొక్క భోగ = శరీరమువలె

భీషణాభ్యాం = భయంకరములైన భుజాభ్యాం = బుజములతో బంధంబు
బంధించెను.

తదనంతరం = తామువలతో బంధించిన తరువాత, అనకుం
పొత్తేషు = కన్నీళ్లను ఎఱుగవట్టి, రాక్షసి నేత్రేషు = రాక్షసాంగనల
కన్నులు నదా = ఎల్లప్పుడు, ఉత్పాదితతర = మిక్కిలి కలిగిగపబడిన
వారిభ్యాం కన్నీళ్లు కలిగిన. రామ లక్ష్మణయోః = రామలక్ష్మణుల
యొక్క తరవారిభ్యాం = ఖడ్గములతో, కబంధ వాహుయుగళం =
కబంధుని భుజద్వంద్వము, కదళీతావం = అరటి చెట్లను చేదించినట్లుగ
అలూయత = చేదించబడెను.

తా — పిమ్మట, శ్రీరాముడు దక్షిణ మహారణ్యములో వ్రయాణించుచుండ
చేయుచుండెను, అప్పుట నయోముఖియనునొక రక్కసి లక్షణుని తనకు
| వియునిగా ముండుమని నిర్బంధించెను. తుపితుడై, లక్షణుడు శూర్పణ
ఖకు వలెనే ఈమెకు ముక్కు చెవులు స్తనాగ్రములు. తెగగోసెను

పిమ్మట రామలక్ష్మణులు | కాంచారణ్యములో వ్రయాణించుచుండ
వర్షముల వలె భయంకరములైన భుజములతో అవమూర్ధకళేబరుడగు
కబంధుడు వారిని బంధించెను. ఈ కబంధుడొక అందమైన గంధర్వుడు
అడవిలో కానురూపియగు నితడు కబంధరూపముతో తిరుగుచు స్థూల.
శిరస్కుడను మహర్షిని సంహసింపచేసి తుపితుడైన మహర్షి ఇదేరూపము
నీకు స్థిరముగా ముండుగాకయని కపించెను, వెంటనే, రామ లక్ష్మణులు
ఖడ్గములతో కబంధుని కుడి చేతిని — ఎడమ చేతిని అరటి చెట్లను వలె
నరికివేసిరి.

వి — అరణ్యాని అనగా, పెద్ద అడవి. సతసీయనగా పెద్దసరస్సు.

అయోముఖియను రాక్షసి లక్షణుని గవయగోరి శూర్పణఖవలె

ముక్కు చెవులు స్తనాగ్రములఖండనకు గుఱియయ్యెను.

ఏహి రంస్యావహే||ఇత్యుక్త్వానమాంబత లక్ష్మణమ్.

ఏవముక్తస్తుకుపితః ఖడ్గముద్యమ్య లక్ష్మణః

కర్ణనాసే స్తనౌ తస్యాః విచకర్తారీసూదనః

అను వాక్యము లిచ్చట ప్రమాణము.

కబంధుడను రక్కసి పాముల వంటి తనభీకరములగు కరములతో రామ లక్ష్మణులను బంధించెను. రాముడు శేషశాయియగుట వలన లక్ష్మణుడు శేషుని అవరావతారమగుట వలన, పాముల వంటి చేతులకు వారు భయపడలేదు.

కబంధు డనగా తలలేని శరీరము మాత్రముగలవాడని యర్థము. అవమూర్ధకశేబరము కన్య శిరసః బంధో అస్యాస్తీతి విగ్రహః. ఇందుని వజ్రాయుధపు దెబ్బకు ఉరస్థలములోనికి పోయినతలగలవాడని అర్థము

ఓ రామా! నేను చాల అందమైనవాడను, కబంధ రూపమును ధరించి అడవిమృగములను బాధింపసాగితిని. నాయీ రూపమును జూచి స్థూలశిరుడను మహర్షి ఘాతుకము, గర్హితమునగు ఈ రూపమే నీ తెల్లవేళలా ఉండుగాక అని శపించెను. ఈ రూపము రణరంగములో ఇందుని కోపము వలన వచ్చినదని కబంధుడు లక్ష్మణునకు చెప్పెను

రామాయణే లక్ష్మణం వ్రతి కబంధవాక్యమ్

పురా రామ మహాబాహో మహాబలవరాక్రమ

రూపమాసీన్నమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్

తతః స్థూలశిరానామ మహర్షిః కుపితో మయా

విచిన్వన్ వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్మితః

తేనాహ ముక్తః ప్రేక్ష్యేదం ఘోర శాపాభిధాయినా

ఏతదేవ నృశంసంతే రూపమస్తీతి గర్హితమ్

ఇంద్ర) కోపాదిదం రూపం ప్రాప్తమేవ రవాణిరే ॥ ఇతి

(ఉత్పాదిత) తరవారిఖ్యాం తరవారిఖ్యాంతనువదద్వయము కవీశ్వరుని శబ్దవైచిత్యమును తెలియజేయుచున్నది కబంధుని కుడిచేతిని రాముడు ఎడమ చేతిని లక్ష్మణుడు తెగగొట్టె ననుటలో రామాయణ మిట్లు చెప్పుచున్నది.

“దక్షిణో దక్షిణం బాహుమనక్తమనీనా తతః
విచ్ఛేద రామో వేగేన, నవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణః

ప — తదను దను కబంధే నాదరా దర్శితౌ తౌ
గిరితటభువిదేహం దేహతు స్తస్య భీమమ్
అకథయదథ శాపాపాయ కుష్టన్నరానుం
తనన తనయ మైత్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహితి, 88

అ తదను = చేతులు నరికిన ఏమ్మట, దనుకబంధేన = దనువను పూర్వనామముగల్గి, కబంధునిచే, అదరం = అదరముగా, అర్థితౌ = కొర బడిన, తౌ = అ రామలక్ష్మణులు తనన్య = అ దనుకబంధుని యొక్క భీమం = భయంకరమైన దేహం = కళేబరమునుగిరితటభువి = కొండ నెత్తము నందు, దేహతుః = తగలబెట్టిరి, అథ = తగలబెట్టిన తరువాత శాపాపాయకుష్ట = శాప విముక్తి చే సంకసించినవాడై, నః = ఆ కబంధుడు, తననతనయ = సూర్య పుత్రుడైన సుగ్రీవుని యొక్క మైత్యా = స్నేహముతో మైథిలీం = సీతను అప్పుహి = పొందుము ఇతి = అని అకథయత్ = చెప్పెను.

కా — తరువాత, దనుకబంధుని కొరికపై, భయంకరముగు వాని శరీరమును కొండమీద తగలబెట్టిరి. ఆ దను కబంధుడు, రాక్షస శరీరమును విడిచిపెట్టి శాపవిముక్తి కలుగుటంజేసి, మిక్కిలి సంకసించి

సూర్యపుత్రుడగు సుగ్రీవుని మైత్రితో సీతను పొందుమనిచెప్పెను.

వి — రామలక్ష్మణులు కబంధుని దేహానికి అగ్ని సంస్కార మొనరించిరి కావనిముక్తిని పొందిన కబంధుడు, సూర్యపుత్రుడగు సుగ్రీవునితో మైత్రి నొనరింపుమని పలికి ఋశ్యమూకమార్గమును జూపి స్వర్గమున కేగెను. రామాయణములో నిట్లున్నది-తదుక్తం రామాయణే.

[శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానరః

స తే స హయో మిత్రం చ సీతాయాపరిమార్గజే ఇతి

గ — తస్మిన్నృశ్యమూకమార్గమువదిశ్య స్వర్గంగతే, మతం గాత్రమవాసిన్యా (తవస్త్విన్యా) శబర్యా కృతాం సవర్యారం ప్రతిగృహ్య రామస్తదనుజ్ఞయా మనోజ్ఞ వివిధ విహగ కూడితం, మృగగణ విహరణ మహనోరం గహవవద మనగాహ్య, వ్యాకోవ కుశేళయ పరిచయ కషాయైః, వన దేవతాలతా దోలావ కూలైః, కూలాయాత శీలావరవశ వశావల్ల భమదాంబుచుంబిభిః, శంఖరారాతి శరధి సద్భుశతటదుహ నహకార శిఖర విసర దానవాసార శీకర శేఖరైః, వివిధలతా లాసికాలాన్యోవదేశ దేశికాయమానైః, కాయమాన సమానాభోగతా గృహకేశీబుద్ధ బుద్ధక పురంద్రధి శిథిలధమ్మిల్ల మల్లికా గంధ మాంసలైః, మల్లికాక్ష పక్షవిక్షోభ క్షోదీభూత పాథుః పాథేయైః, తట వననైరనుక మ్మ్యమానః పంపామ భజత రితి

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజ విరచితే శ్రీమతి చంపూమామయణే అరణ్య కాండః

అ — తస్మిన్ = అ దేవుకబంధుడు, ఋశ్యమూకమార్గం = ఋశ్యమూక పర్యతము యొక్క తోవను, ఉపదిశ్య = చెప్పి, స్వర్గం గతేనతి = స్వర్గమునకు వెళ్లిన వాడుకాగా, మతంగాత్రమవాసిన్యా =

మతంగా శ్రమములో నివసించుచున్న (తపస్విన్యా = తాపసియగు) శబర్యా = శబరిచే, కృతాం సవర్యాం = చేయబడిన పూజను రామః = రాముడు ప్రతిగృహ్య = స్వీకరించి. తదమృజయా = ఆ శబరి యొక్క ఆనుమతిచే, మనోజ్ఞ = మనోహరమైన, వివిధ విహగకూజితం = నానా ప్రకారములైన పక్షుల యొక్క కూతలు గలదియు, మృగగణ = లేళ్ల గుంపుల యొక్క విహరణ = విహరముచే, మనోహరం = హృదయా నందమును కలిగించునదియు నగు గహనవదం = అరణ్యభాదమును అవగాహ్య = ప్రవేశించి

వ్యాకోచ = వికసించిన. కుశేళయ = కమలముల యొక్క ఫరిచయ = సంబంధముతో, కషాయైః = పరిమళించుచున్నవియు, వన దేవతల యొక్క లతాదోలా = తీగల ఉయలలకు, ఆనుకూలైః = యోగ్యమైనవియు, కూల = పంపినది యొడ్డున, ఆయతలిలాపరవశ = అవిచ్చిన్న క్రిడా పరతంత్రములైన, వశావల్లభ = కరిణీ నాథుల యొక్క. మదాంబుచుంబిభిః = మదనలిలమునాస్వాదించుచున్న వియును, శంఖరారాతి శరధి సదృశాని = పంచపాణుని తూటిరములతో సమానమైన, తటరుహ = ఒడ్డునుండు మొలిచిన సహకార-శిఖర = తియ్యమామిడి పూలగుత్తుల నుండి విసరత్ = జారుచున్న, ఆనవాసార శీకర శేఖరైః = మకరందవర్షము యొక్కతుంపరలే శిరోభూషణముగా గలవియు వివిధలతా-లాసికా = పలురకములగు తీగలను సర్తకి మణులకు, లాస్యోపదేశ = మధులనృత్యమును నేర్పుట యందు, దేశికాయమానైః = నాట్యాచార్యులైనట్టివియును, కాయమాన సమాన = మరడవముతో సమానమైన ఆభోగ = విస్తారము గల తాగృహ = లతాగృహములయందు కోశేణుబ్ధ = క్రిడాసక్తులైయున్న బుద్ధిభేషంధ్ర = శబరయౌవకుల యొక్క, శిథిల ధమ్మిల్ల = ఉడిచిపోయిన కేశపారముల యందలి-మల్లికాగంధ = మల్లెపూల పరిమళముచే

మాంసలైః = అభివృద్ధిని చెందినట్టివియు, మల్లికాక్ష = హరివల
యొక్క, పక్ష = తెక్కల యొక్క విక్షోభ = ఉప్పులచే క్షోదీభూత =
చూర్ణమైన, పాథుః పాథేయైః = ఉదకమనే దారివలె ముగలవియును,
అగు, తటవన పవనైః = తీరకాంతార మారుతములవేలముకన్యుమాన =
జాలితో చూడబడుచున్నవాడై, వంపాం = వంపొనదిని, అభటత =
పొందెను.

ఇది శ్రీ విదర్భదేశపు రాజగు భోజునిచే రచింపబడిన శ్రీమంత
మగు చంపూ రామాయణములోని అరణ్యకాండము.

తా — ఆ దమకబంధుడు ఋశ్యమూకమార్గమునువదేశించి
స్వర్గమున కేగెను. రామలక్ష్మణులు మతంగ మహర్షి యశ్రమమునకు
జని, చిరకాలము నుండి రాముని రాకకై వేచియున్న శబరియును
శ్రమణిని జూచి ఆమె ఇచ్చునాతిభ్యమును ప్రీతితో స్వీకరించిరి.

శ్రీరాముడామెయునుమతితో తన తమ్మునితో పంపయను పద్మ
సరస్సును చేరెను.

నునోహరములై వలురకములగు పక్షుల కలకలారావములు విన
పచ్చుచుండెను గుంపులు గుంపులుగా లేళ్లు ఇటునటు తిరుగుచుండెను.

కిష్కింధాకాండము

ప — సతాం సతాం బుద్ధిమివ ప్రసన్నాం

పంపాం వియోగజ్వర జాతకమ్పః,

విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తి

రార్తిం రఘూకాం ప్రవరః ప్రసేదే. 1

అ — సః = విరాధ త్రిశిరో దూషణ ఖర కబంధాధులనయత్నముగ చంపుటచే ప్రసిద్ధ పరాక్రమ సంపన్నుడైన వాడును, లోకనివిష్ట కీర్తిః = జగద్విఖ్యాత కీర్తినంపన్నుడైన రఘూకాం ప్రవరః = రఘు శ్రేష్టుడైన శ్రీరాముడు, స-తాం బుద్ధిమివ = సత్పురుషుల యొక్క బుద్ధివలె, ప్రసన్నాం = నిర్మలమైన తాం = సుప్రసిద్ధమైన, పంపాం = పంపానది నివిలోకయన్ = చూచుచు, వియోగజ్వరజాతకమ్పః = సీతా విరహము వల్లనైన సంతాపముతో కలిగిన కఠిరకంపము గల వాడై ఆర్తిం = మనస్థవ్యధను ప్రసేదే = పొందెను.

తా — రాక్షససంహారం పొనరించి జగద్విఖ్యాతకీర్తినంపన్నుడైన రఘునాయకుడు, సజ్జనుల చిత్తంబునుంటోలే నిర్మలంబైయున్న పంపానదిని జూచి సీతా వియోగ జ్వరముచే వణుకుచున్న వాడై మనస్థవ్యధను పొందెను.

వి — ఇచ్చట ఉపజాతి స్పృహ ము. అరణ్య-శ్లో చూడుడు.

రాముడు తమ్మునితో కూడ—తామరపువ్వులు, కలువ పువ్వులు రకరకాల చేపలు గల పంపానది వద్దకు వెళ్లి, ఏమియుతోచని వాడై దుఃఖించెనని రామాయణములో నున్నది. తదుక్తం—రామాయణే

సతాం పుష్కరిణీం గత్వాం పద్మోత్పలయుషాకులామ్

రామ స్వామిత్రాససాతో నిలరాపాకు లేంద్రయః.

శ్రీమద్భాగవతము కిష్కింధాకాండములోని మొదటి పద్యము యొక్క, సతాం, అనువదముతోభోజుడు కూడ నీకాండను ప్రారంభించుట వాని చాతుర్యమును చాటుచున్నది.

గ — తత ప్రస్థా ప్రటవనే నానానోకహనివహ పరిష్కృతేనిభృతే తరభ్రముణ వరభృత వ్రాత చంచామయ వివంచీ సముదంచిత షంచ మాంచితా, సంతతాకుంచిత పంచశర శరాసన శరాసార వంచిత పథిక జన సంచార ప్రవంచా ప్రమదభరభరీత చంచరీకకుల కంచుకితమాధవీ మాధవీ విభుతిరుదబృంభత.

అ తతః = తరువాత, తస్యాః = అపంపానది యొక్క, తటవనే = తీరారణ్యము నందు- నానా నోకహనివహ = వలురకములగు చెట్లగుంపు లలో పరిష్కృతే = అలంకరింపబడినదియు, నిభృతేతరభ్రముణ = అతిచంచలమైన తిప్పట కలిగిన, పంభృతవ్రాత = కోకిలల యొక్క చంచామయ = కంఠములనే, వివంచీ = వీలమండి, సముదంచిత = పుట్టిన, పంచమ = పంచమ స్వరముతో అంచితా = మనోహరమైనదియు

సంతత = ఎల్లప్పుడు ఆకుంచిత = ఎక్కు వెట్టబడిన పంచశర శరాసన = మన్నుతుని యొక్క ధనుస్సు నందలి శరాసార = బాణ వర్షముతో వంచిత = వాదించబడిన, పథికజన = బాటసారుల యొక్క సంచారప్రవంచః = రాకపోకలయొక్క ప్రచారముగలదియు ప్రమదభర = సంతోషముతో భరిత = నిండిన, చంచరీకకుల = తుమ్మె ద్దళతో కంచుకిత = చుట్టబడిన, మాధవీ = గురువిందశ్రీగెలుగలదియుగు మాధవీభిక్షాతిః = వసంతునకు సంబంధించిన సంవధ, శాదబృంభత = భిజ్జుంభించెను.

తా — తరువాత చూత చాంపేయాది తరువరకోభితంబైన, ఆ పంపాతీరారణ్యములో వసంత లక్ష్మి నడయాడజొచ్చెను. హడావిడిగ తిరుగుచున్న కోకిలలు పంచమ స్వరమును వలుకుచుండెను. పంచ

బాబుడు విరామము లేకుండగ బాణవర్షము ను కురుపించుచుండ. టబా సారులు తమ ప్రయాణమును నిలిపివేసిరి. గురువిందతీగెలమీద వాలిన తుమ్మెదలు మహాత్మాహముతో రొదచేయుచుండెను.

వ — యత్ర కాంతైర్వియుక్తానాం యుక్తానామపి సుఖృవామ్ దోలాకర్మ వితన్వన్తి మనాంసి చ వపూంషి చ 3

అ — యత్ర = ఏ వసంతనమయము నందు కాంతైః = (పియులతో, వియుక్తానాం = విరహమునుపొందినవారికిని, యుక్తానాం = కలిపిమెలసియున్నవారైన సుఖృవామ్పి = యువకులకు కూడ మనాంసి చ = మనస్సులున్ను, వపూంషిచ = శరీరములున్ను దోలాకర్మ = ఉయ్యాలలాగుటను, వితన్వన్తి = చేయుచున్నవి,

వి — ఇచ్చట శ్లోక వృత్తము! వియుక్తానాం యుక్తానాం అను జంట, మనాంసి-వపూంషి అను జంట పద్యమునకు హృద్యతను కలిగించుచున్నవి,

వ — కరతలైర వచాయమథేక్షదైః

అవచయం చ వనేషు జనేషు చ,

సుమనసాం మనసౌమవీ యద్ధినే

విరచయంతి విలోలవిలోచనాః 4

అ — యద్ధినే = ఏ మధుమాన దివసము నందు, విలోలవిలోచనాః = చంచలాక్షులు, కరతలైః = హస్తములతో, వనేషు = పూలతోటలలో, సుమనసాం = పువ్వుల యొక్క, అవచాయం = కోయుటను అథ = మరియు, ఈక్షదైః = చూపులతో, జనేషు = జనుల, మనసాం = మనస్సుల యొక్క, అవచయం = అకర్షణమును విరచయన్తి = చేయుచున్నారో.

కా — అప్పుడు చంచలాక్షలు మృదుల కరతలములతో, తోటలలో పువ్వులనుకోయుచుండిరి, మాపులతోతోటలలో మన్న పురుషుల మనస్సుల నాకర్షించుచుండిరి.

వి — ఈ క్లోకములో ద్రుత విలంబిత వృత్తము. దీని లక్షణము అరణ్య-క్లోలో చూడుదు.

“అపచయం—అవదాయం,” “పనేమ-జనేమ,”

“సుమనసాం—మనసాం,” అనునీ మూడు జంటలు,

“విరచయంతి విలోల—విలోచనాః” అనునీ ఆద్యానుష్ఠాన, క్లోకమునకు కోభను గూర్చుచున్నవి.

అవదాయము = కోయెట, అపచయము = ఆకర్షించుట.

గ — తస్మిన్ననమశరసమరసమయే, వంపాం సమయా పర్యటన్ పర్యాకుల హృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయన్ లక్షణమిత్త మభాషత.

అ — తస్మిన్ అనమశరసమరసమయే = ఆ వంశవాణరణ కాలము నందు, వంపాం సమయా = వంపానదికి దగ్గరగా, పర్యటన్ = తిరుగుచు పర్యాకులహృదయః = కలతనొందిన మనస్సుగలశ్రీరాముడు హృదయదయితాం = తన ప్రాణేశ్వరియగు సేతను హృది = హృదయములో, లక్షయన్ = చూచుచున్నవాడై, లక్షణం = లక్షణుని గూర్చి ఇత్తమభాషత = ఇట్లు వలికెను.

కా — అయ్యవసరంబున, వంపానదీతీరంబున శ్రీరాముడు పర్యటించుచు. తన ప్రేయురాలిని కలచుకొని, వ్యాకులిత చిత్తుడై లక్షణునితోనిట్లనెను.

చ — అథ సిద్ధోషధిరివహితా శిశికలేనయస్యా

వత్సీ త్రేతాయజనసమయే క్షత్రియాణ్యేన యుద్ధే

శిష్యా దేవద్విజ పితృసమారాధనే బంధురారై

సీతా సామే శిశిరితమహాకాననే కా న జాతాః 6

అ — యా = ఏ సీత, అథా = మనోవ్యథ కలిగినపుడు, సిద్ధౌ
షరివ = సంతీవనాద్యోపక్షధి విశేషము వలె, హితా = ఆరోగ్యమును
కలిగించునట్టిదో, కేశికాలే = కామ కీడాసమయము నందు, వయస్యా =
స్నేహితురాలై నట్టిదో, త్రేతాయజనసమయే = ముచ్చిచ్చులయొక్క
పూజాకాలమునందు వత్సీ = సహధర్మ చారిత్రయో, యుద్ధే = యుద్ధము
నందు క్షత్రియాజ్యేవ = క్షత్రియజాతికి చెందిన వీరాంగన అయి
యున్నదో, దేవ ద్విజ పితృ సమారాధనే = ఇష్టదేవతలకు, వసిష్ఠా
బ్రాహ్మణులకు — దశరథ కౌశల్యదులకు, పూజలొనరించు వపుడు,
శిష్యా = అంతేవాసినిగా నుండు నట్టిదియో, ఆరౌ = బాధకలిగినప్పుడు
బంధుః = అనుంగుచుట్టమైయున్నదో, సా సీతా = ఆసీత, శిశిరితమహా
కాననే = చల్లని అడవిలో మే = నాకు, కా = ఎవరు నజాతా = కాలేదు.

తా — సీత మనోవ్యథను మాన్పునట్టి సిద్ధౌషధి విశేషము వలె,
హితమును గూర్చునది కీడాసమయమున కిదివి వెళ్లనిస్నేహితురాలు
అగ్నిత్రయసాధ్యంబగు యజ్ఞంబున, సహధర్మచారిణి, రణరంగమున
నిలువనపుడు వీరాంగన. దేవతలకు, బ్రాహ్మణులకు; గరువులకు,
పితరులకు పూజలొనరించు నవనరంబున, శిష్యురాలు. బాధనను
భరించునపుడు, బాధనుబాపునట్టి ఆప్త బంధువు, అట్టి సీత, అడవిలో
జేను సుఖముగా కాలము గడుపుటకు అధికముగా నువయోగించినది.

వి — మందాక్రమైవృత్తము. ఇచ్చట అధికబ్ధము - మనో
వ్యథను బోధించినను, అధివీరిన కలుగు వ్యాధికికూడ సూచకము.
అధి జనగా మానసికబాధవ్యాధి అనగా శరీరమునకు కలుగు రోగము. అధి

వలన వ్యాధులు కలుగునని చికిత్సవలన నశించునని జ్ఞానవాసిష్టములో చెప్పబడినది.

తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠి-

అధినా వ్యాధయస్తత్ర ద్రవ్యమంత సభకృమైః

చికిత్సనాది కాస్త్రోక్తైః నశ్యంతి త్వం చ వే త్నివ

తేకాగుల్లనగా-అహవనీయాగ్ని-గార్తవత్యాగ్ని-దక్షిణాగ్ని పత్నియనగా భార్య. వత్సరనయా యజ్ఞస్సంపద్యత ఇతి విగ్రహః. భార్య, సహాయముతో భర్త యజ్ఞమును పూర్తి చేసికొనగలుగుచున్నాడు ఈ శ్లోకము "ఇయం గేహే లక్ష్మీః" అనుభవభూతిగా రి శ్లోకమును కొద్దిగా గుర్తుచేయుచున్నది.

ప — మలయగిరిచరః మన్మథాధోరవాజ్ఞా

మథితవథికవర్గః మారుత వ్యాళహస్తీ

విరచయతి మదీయే తైత్త్య సారభ్యమాంద్యైః

త్రివిధ మదనమృద్ధో మానసే వప్రలిలామ్ 7

అ — మలయగిరిచరః = మలయాది యందు తిరుగుచు న్నదియు మన్మథాధోరవాజ్ఞా = మన్మథుడనే మావలీవానియొక్క ఆజ్ఞా = ఆజ్ఞతో, మథితవథికవర్గః = మద్దించబడిన బొటసారులు గలదియును, అగు, అయం మారుతవ్యాళహస్తీ = ఈ మలయమారుతమనే మదపు బేసుగు, తైత్త్యసారభ్యమాంద్యైః = వల్లదనము, పరిమళము, జాడ్యము అనుత్రివిధమదనమృద్ధః = మూడురకములగు మదములతో కూడినదియై మదీయే మానసే = నామనస్సు నందు వప్రలిలామ్ = ఉతాతకేళిని

విరచయతి = చేయుచున్నది.

జా — మలయమారుతమును మదపుబేనుగు మల
కలయతిరుగుచు, మన్నుభుడను మావటి వానియాజ్ఞచే, బా
ఇచ్చవచ్చినట్లు త్రొక్కివేయుచున్నది. మతియుతైత్వము
మాంద్యమును ముమ్మదములతో నిరదీనదియై, నామనన
సరోవరము నందు వప్త్రక్రిడను జరుపుచున్నది.

వి — మాలినీవృత్తము ఇచ్చట “తైత్వ సౌరభ్య
లతో కూడిన మలయమారుతము (దక్షిణవనము) బా
బాధించుచునామనస్సును కలనరసరచుచున్నది” అని అతి
కని చెప్పియున్నాడు. మారుతము నందు మత్తగజత్వము
భునియందు హస్తివకత్వమును, తైత్వసౌరభ్యమాంద్యవ
మదత్వమును, ఆరోపించుట కవి యొక్క ప్రతిభను చా
దక్షిణవనము మలయగిరియందుద్భవించును. మత్తమ
కూడ మలయగిరి యందే యుద్భవించును. హిమవత్
వింధ్యవర్షతన్ము, మలయవర్షతన్ము వినుగులకు చాత్పత్తి
పెద్దలు చెప్పెదరు. తదుక్తం—“హిమవద్వింధ్యమలయాగ
వానగా ఇచ్చటవ్యాళ” శబ్దము మదపు బేనుగును భోధించు
హస్తి శబ్దమును కూడ ప్రయోగించుట పునరుక్తము
కరికలభము, కర్ణకుండలము అను వదముల వలె, వినుగు
శయమును ప్రకటించుటకట్లు ప్రయోగింపబడినది కనుక పు.

గి — వినం దుస్సహవిరహకృశాను (భావ) క,
భావనంధుక్షణ విచక్షణ లక్షణవచన ధార్యమాణ ధై

మృగత స్ఫుగ్గివో విలోక్య వాలి వ్రహ్మా, వ సర్పధియా సుదూరమ
వససర్ప 8

స తు సమ్మంత్య మంత్రిభిః, తయోరాశయ

మనజగమిషుః ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహతోత్ 9

అ — వివం = పైన చెప్పినప్రకారము గా, దుస్పహ = సహింస
శక్యముగాని, విరహాశ్పకాను = విరహాగ్ని యొక్క భ్రాతృ = వ్యాపా
రముచే = కృశ = కృశించిన అనుభావం = సామర్థ్యము గల
వాడును భావ సంధుక్షణ = స్వభావానుసంధానమునందు విచక్షణం =
నేర్పరియగు. అక్షుణ = అక్షుణుని యొక్క వచన = మాటలచేఃధార్య
మాణ = ధరింపజేయబడిన ధైర్యం — ధైర్యము గలవాడును, అగు,
రాఘవం = శ్రీరాముని, సుగ్రీవః = సుగ్రీవుడు. అగ్రతః = ముందు
భాగములో, విలోక్య = చూచి. వాలివ్రహ్మా = వాలిచే పంపబడిన
అవసర్పధియా = గూఢచారియనువ్రాంతికో సుదూరము, చాలదూరము
అవససర్ప = వెడలి పోయెడి.

స తు = ఆ సుగ్రీవుడై తే, మంత్రిభిః = మంత్రులతో, సమ్మంత్య =
ఆలోచించి, తయోః = ఆ రామ అక్షుణుల యొక్క అవజగమిషుః =
తెలిసికొనగోరినవాడై ప్రభంజనాత్మజం = వాయుదేవుని కుమారుడైన,
హనుమంతుని, ప్రాహతోత్ = పంపెను.

కా — శ్రీరాముడు విరహాగ్నిచే కృశి చియుండెను. అలోచనా
సామర్థ్యమును గోల్పోయెను కోల్పోయినసామర్థ్యమును తిరిగి కలిగింప
గల తనవచన రచనా పాటవముతో. అక్షుణుడు రామునకుఁ దైశ్మ్యమును
కలిగించుచుండెను అట్టి శ్రీరాముని సుగ్రీవుడు చూచి తనయన్నయగు
వాలి యొక్క గూఢచారియై యుండనోపుననియెంచి, కామన్న చోటును

విరచయతి = చేయుచున్నది.

తా — మలయమారుతమను మదపుటేనుగు మలయగిరిమీద కలయతిరుగుచు, మన్నధుడను మావది వానియాజ్ఞచే, బాటసారులను ఇచ్చవచ్చినట్లు తొక్కిచేయుచున్నది. మఱియు శైత్యము సౌరభ్యము మాంద్యములను ముమ్మడిమూలతో నీలదినదయ్యె; నామనస్సను మానస సరోవరము నందు వప్త క్రియను జరుపుచున్నది.

వి — మాలినివృత్తము ఇచ్చట “శైత్య సౌరభ్యమాంద్యము లతో కూడిన మలయమారుతము (దక్షిణవననము) బాటసారులను బాధించుచునామనస్సును కలవరపరచుచున్నది” అని అతిరమ్యముగా కవి చెప్పియున్నాడు. మారుతము నందు మత్తగజత్వమును, మన్య థునియందు హస్తీవకత్వమును, శైత్యసౌరభ్యమాంద్యములయందు మదత్వమును, ఆరోపించుట కవి యొక్క ప్రతిభను చాటుచున్నది. దక్షిణవననము మలయగిరియందుద్భవించును. మత్తమాతంగములు కూడ మలయగిరి యందే యుద్భవించును. హిమవత్ పర్వతము, వింధ్యపర్వతము, మలయపర్వతము ఏనుగులకు ఉత్పత్తిస్థానము అని నెద్దలు చెప్పెదరు. తదుక్తం—“హిమపద్మింధ్యమలయా గజానాంప్రభ వానగాః ఇచ్చటవ్యాక” శబ్దము మదపు టేనుగును భోధించు చున్నది. హస్తీ శబ్దమును కూడ ప్రయోగించుట పురరుక్తము అయినను, కరికలభము, కర్ణకుండలము అను పదముల వలె, ఏనుగు లోని మదాతి శయమును ప్రకటించుటకట్లు ప్రయోగింపబడినది కనుక పునరుక్తి లేదు.

గ — వినం దుస్సహవిరహకృశాను (భావ) కృశానుభావం భావనంధుక్షణ విచక్షణ లక్షణవచన ధార్యమాణ ధైర్యం రాఘవ

మగత స్సుగ్గీవో విలోక్య వాలి వ్రహతా, వ సర్పధియా సుదూరమ
వనసర్ప 8

స తు సమ్మంత్ర్య మంత్రీభిః, తయోరాశయ

మనజీగమిషుః ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహణోక్ 9

అ — వివం = వైన చెప్పినప్రకారముగా, దుష్పహ = సహింస
శక్యముగాని, విరహాశ్వుకాను = విరహాన్ని యొక్క భావ = ప్యాపా
రముచే = కృశ = కృశించిన అనుభావం = సామర్థ్యము గల
వాడునుభావ సంధుక్షణ = స్వభావానుసంధానమునందు వీచక్షణం =
నేర్పరియగు. లక్ష్యణ = లక్ష్యణుని యొక్క వచన = మాటలచే, ధార్య
మాణ = ధరింపజేయబడిన ధైర్యం = ధైర్యము గలవాడును, అగు,
రాఘవం = శ్రీరాముని, సుగ్రీవః = సుగ్రీవుడు. అగ్రతః = ముందు
భాగములో. విలోక్య = చూచి. వాలివ్రహత = వాలిచే సంపాదించిన
అవసర్పధియా = గూఢచారియనుత్రాంతో సుదూరము, చాలదూరము
అవసరసర్ప = వెడలి పోయెను.

స తు = అ సుగ్రీవుడై తే, మంత్రీభిః = మంత్రులతో, సమ్మంత్ర్య =
ఆలోచించి, తయోః = ఆ రామ లక్ష్యణుల యొక్క అవజగమిషుః =
తెలిసికొనగోరినవాడై ప్రభంజనాత్మజం = వాయుదేవుని కుమారుడైన,
హనుమంతుని. ప్రాహణోక్ = సంపెను.

తా — శ్రీరాముడు విరహాన్నిచే కృశించియుండెను. అలోచనా
సామర్థ్యమును కోల్పోయెను. కోల్పోయినసామర్థ్యమును తిరిగి కలిగింప
గల తనవచన రచనా పాటవముతో. లక్ష్యణుడు రామునకుధైర్యమును
కలిగించుచుండెను తట్టి శ్రీరాముని సుగ్రీవుడుచూచి తనయన్నయగు
వాలి యొక్క గూఢచారియై యుండనోపుననియెంచి. తానున్నచోటును

విడనాడి, క్రొత్త చోలునకు పారిపోయెను.

ఆ సుగ్రీవుడు తన మంత్రులతో కొంతసేపు మంతనములు రామునకు గావించి రామ-లక్ష్మణుల యశస్విపాయ మన తెలియగోరి, వాయు నందనుని వారి వద్దకు పంపెను.

వి — మనోవ్యథతోను, సువ్యథవ్యథతోను బాధపడుచున్న రామునకు లక్ష్మణుడు ధైర్యమును గలిగించెననుటలో శ్రీరామాయణ మిట్లు చెప్పుచున్నది—
 ఓరామా! దుఃఖమును దిగ్గమింగుము నీకు భద్రము గలుగుగాక, ఓ పురుషశ్రేష్ఠా! దుఃఖింపకుము, పాపరహితులైన నీబోధివారు బుద్ధి మాంద్యమును బొందరాదు, తదుక్తం శ్రీరామాయణే

“సంస్తంభా రామ భద్రంతే మాకువః పురుషర్షభః

నేదృశానాం మతిర్భందా, భవత్యకలుషాత్మనామ్.

న — తనన వననయోగ్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం

శతమఖకృతపాశిర్విద్యయా జన్మనా చ,

న కు దశముఖకీర్తిస్తోమ సోమస్య వక్ష

శ్రృరమ ఇవ తనూమాన్ ప్రాప్త రామం హనూమాన్ | 1

అ యః = ఏ హనుమంతుడు, తనన-వననయోగ్యః = సూర్యునియొక్క, యువాయువు యొక్క యు. పుత్రభావం = పుత్రత్వమును, విద్యయా = విద్యచేతను, జన్మనా చ = పుట్టుకచేతను, ప్రాప్తవాన్ = బొందినవాడా యెనో శతమఖకృతునిచే కృతపాశిః = జేయబడిన మచ్చగభాదును దశముఖ = రావణునియొక్క కీర్తిస్తోమసోమస్య = యశోమండలచంద్రునకు తనూమాన్ చశముః వక్షఇవ = రూపమును ధరించిన కృష్ణవక్షము వలె నున్నవాడును ఇగు న హనూమాంస్తు = ఆ హనుమంతుడు రామం = రాముని ప్రాప్త = బొందెను.

తా— హనుమంతుడు, పుట్టుకచేతను, చదువుచేతను, వాయుపు నకు, సూర్యునకును పుత్రుడాయెను. మహేంద్రుని వజ్రాయుధము వకు చిన్నతనములోనే గుఱియై, వామహనుభంగమును పొంది యుండెను. అతడు రావణుని కీర్తిచంద్రునకు, తనువునుదాల్చిన కృష్ణవక్షమైయుండెను. అట్టి హనుమంతుడు శ్రీరాముని సమీపమునకు వెళ్ళెను.

వి — హనుమంతుడు సూర్యపుత్రుడెట్లు : పూజ్యుడగు సూర్యుని వలన వరములను పొంది, వానివలన సకలకాస్త్రములను అధ్యయనము చేయుటచే — హనుమంతుడు సూర్యపుత్రుడైనాడు. ఈ విషయము, ఉత్తరకాండలో నిట్లు చెప్పబడియున్నది. “ పూజ్యుడగు సూర్యుడిట్ల నేను — వీనికొకట — నా తేజస్సుయొక్క శతాంశమును ఇవ్వగలను. ఇతనికి సకలకాస్త్రములు సద్యయనము చేయుశక్తి కలుగగలదు. ఇతడు సంభాషణసిపుడుడగు వాగ్వికాగలడు. ముల్లోకముల లోను వీనితో సమానమైన కాస్త్రవేత్త మఱియొకడుండజాలడు.

శిష్యుడు ఉపాధ్యాయపుత్రుడనుటలో వాలినిగూర్చి శ్రీరాముడిట్లు పలికెను — జ్యేష్ఠునిదరుడు, తండ్రి, చదువుచెప్పిన గురువు అను నీ మువ్వురు ధర్మమార్గవర్తులైనచో పితృపదవాచ్యు లగుచున్నారు. మఱియుకచోట, కన్నతండ్రి, ఉపనయనము చేసినవాడు, చదువు చెప్పినవాడు, భయమునుండి రక్షించినవాడు, అను నీ యైదుగురు తండ్రులుగా చెప్పబడుచున్నారు. తదుక్తం,

“ జనితా చోపనేతా చ, యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి,
అన్నదాతా, భయత్రాతా, పంచైతేపితరస్సృతాః.”

“ జ్యేష్ఠత్రాతా పితావాపి యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి
త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయాః ధర్మైశ్చ పథివర్తినః ”

శేసరియనువానికి అంజనయను భార్యగలదు. ఆమెయందు వాయుపు
తత్తముడైన పుత్రుని గనెను. కనుక హనుమంతుడు వాయుపుత్రుడు.
తదుక్తం - తత్ర రాజా ప్రశాన్త్యస్య శేసరీ నామ వై పితా,

యస్య భార్యా బభూవేష్టాహ్యంజనా నామ పుత్రతా.

జనయామాన తస్యాంవై వాయురాత్మజముత్తమమ్.

హనుమంతుడు మహేంద్రుని వజ్రభూతమును చిన్నతనము
లోనే భరింపగలిగెను. కనుక గొప్పశక్తిగలవాడు. హనుమంతుడు
పుట్టిన వెంటనే సూర్యఖింబమును జూచి, దీప్తున ఎగిరి వండను
ప్రాంతితో సూర్యఖింబమును మ్రింగజూచెను. రాహు వీచిషయమును
మహేంద్రునకు తెలియజేయగా మహేంద్రుడు తన వజ్రాయుధముతో
హనుమరుతుని గట్టిగా కొట్టెను. కొండమీదపడ్డ హనుమకు ఎడమబుగ్గ
దెబ్బ తగిలెను. నాదీనుండి హనుమంతుడని పేరు వచ్చెను. ఇతి
గోదములుగల వాడగుటవలన నీతడే దూతగానుండుట కర్హుడు.
కామందకుడు - దూతయొక్క లక్షణములన్నియు చెప్పియున్నాడు.
వండితుడు, జ్ఞానకశక్తిగలవాడు, యుక్తియుక్తముగ మాటలాడు
వాడు, శస్త్రాభ్యాసము, శాస్త్రాభ్యాసము గట్టిగా చేసినవాడును,
దూతగానుండుటకర్హుడు.

యథాహ కామందకః—

ప్రగల్భస్సృతిమాన్ వాగ్మీ శస్త్రీ శాస్త్రీ చ నిష్ఠితః

అభ్యస్త కర్మాన్వపతీర్ధూతో భవతుమర్హత

గ — సవిష స్వీకృతభిక్షువేషః సవినయ మేతా హ బభూషే 11
భవంతౌ కతరౌ? కాంతాకారౌ కాంతారం కథమిద మవాతరేతామ్ 12
విచిత్రజిష్ఠు కోదండమరదీతావపి దీవనస్యాస్య సుదీనత్వాత్ భవంతౌ
న జీమూతౌ 13 జటావల్కలయుతావపి జరంగమత్వాత్ భవంతౌ న
కల్పవృక్షౌ. తమోవహలోకకవితావపి యోగవద్యభాస్వర తేజస్విన్ని
త్వాత్ భవంతౌ న పుష్పవంతౌ. 15

అ — న విషయము = ఆ యీ హనుమంతుడు, స్వీకృత భిక్షువేషము = సన్న్యాసివేషమును ధరించినవాడై, ఏతా = ఈ రామలక్ష్మణులను గూర్చి, సవినయము = వినయముతో, అబఖాషే = వలికెను, కాంతాకారం = మనోహరములగు యౌవములుగల, భవంతౌ = మీరిద్దఱు కతరౌ = ఎవరు ఇదం = ఈ దుష్ప్రదేశమైన, కాంతారం = అరణ్యమును, కథం = ఎందు నిమిత్తము, అచాతరతాం = ప్రవేశించిరి? విచిత్రతర = మిక్కిలి అశ్చర్యకరములగు, జిష్టుకోదండ = జయశీలమైన ధనుస్సులతో, మండితావపి = అలంకరింపబడినవారైనను. అన్య దినస్య = ఈ పగలు (దుర్దినముగాక) సుదినత్వాత్ = సుదిన మగుటవలన భవంతౌ = మీరు, న జిమూతౌ = మేఘములు కానేరరు. జటావల్కల యుతావపి = జడలును, వల్కలములను ధరించినవారైనను, జంగమ త్వాత్ = సంచారశీలుడు గనుక, న కల్పద్రుమౌ = కల్పవృక్షములు కానేరరు, తమోపహలోకకవిశాఖపి = చీకటిని పోగొట్టునట్టి వెలుగుతో కూడినవారైనను, యౌగవద్య = ఒక్కసారి, భాస్వర = ప్రకాశించుచున్న, తేజస్సాన్నిధ్యాత్ = తేజస్సామీవ్యముండుటవలన, భవంతౌ = మీరిద్దఱు, న పుష్పవంతౌ = సూర్యచంద్రులు కానేరరు.

కా — భిక్షుకుని వేషమును ధరించి రామలక్ష్మణుల మ్రోల నిలిచి వినయముతో వారికట్లనియె. సుందరాకారులైన మీరెవరు? దుష్ప్రవేశంబగు నీ కాననంబునకు రా కతంబేమి? అశ్చర్యకరములై, ఇంద్రధనుస్సులవలె నున్న జయశీలంబులగు ధనుస్సులతో నలంకరింపబడిన మీరు, ఈ దినంబు సుదినంబగుటజేసి మీరు మేఘములు గారని నాకు తోచుచున్నది.

జటలను, వల్కలములను ధరించియున్నను మీరు సంచార శీలురగుటంజేసి కల్పవృక్షంబులు కారని తోచెడిని.

అజ్ఞాసాంధకారమును పోగొట్టు వెలుగుగలవారైనను, ఒక్కసారి

ఇద్దఱు వెలుగుచుండటం జేసి, పుష్పవంతులని పిలువబడు సూర్య చంద్రులుగా రని యనుపించుచున్నది.

వి — హనుమంతుడు భిక్షుకుని వేషమును ధరించి, రామలక్ష్మణులను సమీపించెను. దూతలు యథేచ్ఛముగ వేషములు మార్చుకొన పచ్చును. అది చారుణ ఆచారము గదా!

తదుక్తం శ్రీమద్రామాయణే —

“భిక్షురూపతతో భేజే శతబుద్ధితయా కపిః”

పుష్పవంతౌ అను నీ పదము సూర్యచంద్రులను చెప్పుచున్నది.

“ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకర నిశాకరౌ” ఇత్యామరః

ప — కుశస్తంభేపి సంభూతం సౌరభ్యమివ భావతే,

తపోవేషేఽపు సౌందర్యం యువయో ర్యువయోగినోః 16

ఆ — కుశస్తంభేపి = దర్శకాండమునందుకూడ, సంభూత = పుట్టిన, సౌరభ్యమివ = వరిమళమువలె, తపోవేషేఽపి = జటావల్కల ధారణరూపమైన ముని వేషమునందుకూడ యువయోగినోః = తరుణ తపోధనులగు, యువయోః = మీ యిద్దరియందు, సౌందర్యం = రామాడీయకము, భావతే = ప్రకాశించుచున్నది.

తా — దర్శకాండమునకు సౌరభ్యమబ్ధి నట్లు జాలయోగులగు మీ యిద్దఱుకు తావపవేషమలో మన్నను, సౌందర్యమబ్ధి నది.

ప — యుష్మద్వార్తా సుధాస్వాదబుద్ధయోక్తోత్రయోస్సుఖమ్,
శ్వయమేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వ ప్రహ్వప్రవర్తతే. 17

ఆ — యుష్మద్వార్తా = మీ వృత్తాంతమనే, సుధాస్వాద = అమృతాస్వాదమునందు, బుద్ధయోః = అనన్తగ్రల, త్రోత్రయోః = చెవులకు

సంబంధించిన సుఖం = సుఖమును, స్వయమేవ = స్వయముగా
 గ్రహీతుం = గ్రహించుటకు, మేజిహ్వా = వానాటక, ప్రహ్వా = బసముగల
 పర్యవర్తతే = పర్యవర్తించుచున్నది.

తా — భవద్వృత్తాంతాస్తుతాస్యాదము సందానక్తిగల నా
 చెవులకు, సుఖమును సంపాదించగోరి, నా నాటక, నంగుచున్నది,
 గి. 18. కశ్చిత్తస్తి వానరవతి. సుగ్రీవ ఇతి 18

తేన హృక్పృథయాదృశ్యమూకముపాశ్రితం యువాఖ్యాం
 సమం సఖ్యమిచ్చతా ప్రేషితం హనుమదభిదానంభిక్షురూపప్రతివృన్న
 మిమంజనం అంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి 18

తతస్తదీయం వచన మాకర్ణ్య, కర్ణయుగళసుధావర్షి దీవర్షివృత్తి
 మో దాశరథి ప్రముపాశ్రిప్య, తద్దర్శితేన సభా విరచిత భువనసౌఖ్యం,
 సఖ్యం తవనతనయేన సౌకం, అగ్నిసాక్షికమకరోత్. 28

తా — సుగ్రీవ ఇతినామ్నా = సుగ్రీవుడను పేరుతో, కశ్చిత్ =
 ఏకానొక, సమస్త వానరవతిః = సకలవానర ప్రభువులని, కథదు.

ప్రతాత్పథయాత్ = అన్నయగు వారి భయము వలన ఋశ్య
 మూకం = ఋశ్యమూక వర్వతమును, ఉపాశ్రితేన = ఆశ్రయించిన
 హనుమే, యువాఖ్యాం = మీ యిద్దరితో సఖ్యం = స్నేహమును,
 ఇచ్చతా = కోరుచున్న తేన = ఆ సుగ్రీవునిచే ప్రేషితం = పంపబడిన
 వాడును, హనుమ దభిదానం = హనుమంతుడను పేరు గలవాడును,
 భిక్షురూప వశిష్టవర్ణం = సోధువు వేషముతో, మన్న ఇమం
 వానరం = మర్కటవస్తూడగు మంజనం = పీరినిప్రభంజన =
 వాయువు వలన, జాతం = పుట్టిన వానిని గాము, అంజనేయం =
 అంజనాదేవి యొక్క బిడ్డగాము, జానీతం = తెలిసికొందు.

తతః = తరువాత, కర్ణయుగళ = శ్రోత్రద్వంద్వము నందు
 సుధావర్షి = అమృతమును వర్షించు నట్టిదియు, అనుతడియం వచనం =
 హనుమంతుని మాటను, అకర్ణ్య విని దేవర్షిప్రతిమః = దేవమునితో
 సమానుడైన సానుజో దాశరథిః = లక్ష్మణునితో కూడియున్న శ్రీరాముడు
 తముపొల్లివ్య = ఆహనుమంతుని కొగిలించుకొని, తద్దర్శితేన = ఆహను
 మంతునిచే చూపబడిన పథా = మార్గముతో గత్వా = వెళ్లి, తపనతనయేన
 సాకం = సూర్యసుతుడగు సుగ్రీవునితో కూడ, విరచిత భువన
 సౌఖ్యం = కలిగింపబడిన సకలలోక సౌఖ్యముగఱ, సఖ్యం = ప్రేమిని
 అగ్నిసాక్షికం = అగ్నిసాక్షికముగ అకరోత్ = చేసెను.

తా — వానరులందఱును వ్రేలువైన సుగ్రీవుడను వానరుడొకడు
 గలడు.

భాగ్యవంతులైన పారిపోయి ఋశ్యమూకముమీద తలదాచు
 కొన్న సుగ్రీవునిచే నేను పంపబడితిని. అతడు మీయిద్దరితో సఖ్యమును
 జేయగోరుచున్నాడు. నేను భిక్షువేషమును ధరించి మీ జాడ తెలియ
 గోరి వచ్చినాను. నా పేరు హనుమంతుడు. నా తల్లి దండ్రులు అంజనా
 వ్రేభంజనులు. ఇది నావృత్తాంతము.

అటు పిమ్మట, అమృత వర్షమును తురిపించు హనుమంతుని
 చూడలనువినిదేవర్షితుల్యుడగుదశరథునిదనుడు హనుమంతుని ఋజముల
 మీదకూర్చుకొని వానిచే చూపబడిన త్రోవలో నడచి ఋశ్యమూకమును
 జేరి ముల్లోకముల కావందమును కలిగించునట్టి సఖ్యమును సూర్య
 నందసునితో అగ్నిసాక్షికముగ విరూపా చేసికొనెను.

వి — హనుమంతుని ఋజముల మీదనెక్కి, రామలక్ష్మణులు
 సుగ్రీవుని సమీపమునకుజనిరి. ఈ విషయములో శ్రీరామాయణ మీట్లు
 చెప్పుచున్నది. తదుక్తం శ్రీరామాయణే

“ప్రపమారోవ్య తౌ వీరౌజగామ కపికుంజరః.”

నకలలోకకంటకుడు రావణుడు. రావణసంహారము వీరిస్నేహము వలన జరుగవలసి యున్నది కనుక వీరియిద్దరి స్నేహము సకలలోకానందదాయకము. వీరి స్నేహముగ్నిసాక్షికముగ జరిగినది. భగ భగ మందుచున్న అగ్నికి ప్రదక్షిణము గావించి, రాఘవమగ్గివులు మైత్రిని పెంపొందించుకొనిరి.

తథా చ శ్రీరామాయణమ్.

“కతోగ్నిం దీప్యమానం తౌ చక్రభక్ష్మ ప్రదక్షిణమ్.

సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవ నయన్యత్యముపాగతౌ.”

స — యోగః వితన్వతి హనుమతి రాఘవన్య

వైవన్వతేన హరిణా నమవర్తనా చ,

మేనే విధర్షణయికుం హరి మింద్రపుత్రం

వైవన్వతేన హరిణా నమవర్తనా చ. 21

● హనుమతి = అంజనేయుడు, రాఘవన్య = శ్రీరామునకు వైన వైవన్వతేన = సూర్యపుత్రుడును, నమవర్తనా = ఎల్లవృత్తుల సామ్యముతో నుండునాడైన, హరిణా = వానరుడగు సుగ్రీవునితో, యోగం = కలయికను, వితన్వతినతి = చేసినవాడుకగా, విధిః = దైవము ఇంద్రపుత్రం = ఇంద్రుని యొక్క కుమారుడును, హరిం = వానరుడునగు వారిని, వైవన్వతేన = సూర్యుని యొక్క కుమారుడును, నమవర్తనా = అన్ని ప్రాణుల యందునఘటనముతో నుండు వాడును అగు, హరిణా = యమునితోఁబుటయికుం = కూర్చుంటు మేనే = కలచెను.

కా — హనుమంతుడు శ్రీరామునకు, సూర్య సందనుడును వానరుడును, మిక్కిల యరిదు, క్రతువుల యందు నమానమగు దండ నమునుకలిగియుండు వాడునగు సుగ్రీవునితో సంబంధమునుకూర్చెను, అప్పుడు బ్రహ్మదేవుడు ఇంద్రసందనుడును వానరుడునగు వారిని

సూర్యనందనుడను. పొంగుకు కర్మానురుప దండవర్తక
యమునతో సరిబంధమును కూర్చడలచేసు. శ్రీరాము సుగ్రీవమును
వాలిమరఃపునకుకారణమయ్యెనని భావము.

వివరము తిలకావృత్తము.

“వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినావ

వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా వ” అనునీరెందునా
పాదములు, సమముగా నుండుటచేతను అర్థభేదము కలిగియుం
చేతను పాదయమకము

గతతత్త్వక్షణసంఘాతవిసంఖాయప్రతిభూతవాలివదా
కథితనిజమన్నధదశాయ, దాశధయేసుగ్రివ, దశగ్రివనియమాన
పాతితాని కానిచిదాభరణాని న్యదర్శయత్ 22

అతః = తరువాత, తత్తడ = వెంటనే, సంఘాత విసంఖాయ
కలిగిన నమ్మకము గల్గివాడును, ప్రతిభూత వాలివదాయ = ఎప్పుడూ
ఉచిత వాలియొక్క వధ గలి వాడును, కనికని నిజమన్నధదశాయ =
చెప్పబడిన తనయొక్క మన్మథావస్థలవాడును, అగు, దాశధయే =
శ్రీరాముని లోకము సుగ్రీవ = సుగ్రీవుడు, దశగ్రివ = రావణుని
నియమాన = తీసికొనివచ్చి, సీత = సీతచే పాతితాని నదర్శయ
చిన, కానిచిదాభరణాని = కొన్ని నగలను న్యదర్శయత్ = ముప్పాదమున

విత్తరువాత సుగ్రీవుడు శ్రీరాముని నమ్మెను శ్రీరాముడువాలి
చంపగలనని ప్రతిజ్ఞ చేసెను. తన సీతావియోగ వృత్తాంతమును వా
కెఱిగించెను. అప్పుడు సుగ్రీవుడు — రావణాపహృతయగు సీత
కొండమీద పడవేయబడిన నగలనుకొన్నింటిని శ్రీరామునకు ఊపించెన

న — ప్రత్యర్థితానాం కవిపుష్టినేన

రామస్వకాంతాధృతభూషణానామ్,

సంస్కారహైన్యాత్పురిధూనరాణాం

ప్రజ్ఞాశనం వాష్పజలైశ్చకార 23

అ — రాముః = శ్రీరాముడు, కపిపుంగవేన = వానరశ్రేష్ఠుడైన
సుగ్రీవునిచే, ప్రత్యర్థికానాం = తిరిగి యివ్వబడిన, స్వకాంతా =
తన ప్రయురాలగు సీతచే ధృత = ధరింపబడిన భూషణావాం = నగల
సంస్కారమైనాత్మకదుగుటకుదుమటమునంస్కారములేకబొపుటవలన
వరిధూనరాజాం = మిక్కిలి దుమ్ము కొట్టుకొనిపోయి యున్నందున
బాష్పజలైః = కన్నీటితో, ప్రక్షాళనం = కడుగుటను, చకార = చేసెను.

కా — తనప్రియురాలిచే ధరింపబడి, సుగ్రీవునిచే తన కివ్వబడి
నగలు సంస్కారము లేనందున, దుమ్ము కొట్టుకొనియుండెను. వాదిన
శ్రీరాముడు తన కన్నీటితో కడిగెను.

గ — తకస్పృమితివడితి నిర్బంధనంధుక్షిత ధైర్యేణ రామే
భాసుయుక్తో వాలివైరకారణం భాసునూమరితమ కథయత్.

పురా ఖలు నిఖిలరిపుకుల తిమిర నివయ మరీచి మాలినం వాలి
నం మాయావీనామదానవః కశ్చన దుందుభేర్భ్రాతా యుద్ధాయుధద్వా
కద్బంధలిత ధృతి రురగనగరకుహరమగాహత.

అ — తతః = తరువాత, సామితి = అక్షుణ్ణనియొక్క
చడితి = కూటలవల్లనైన, నిర్బంధ = నిర్బంధము, సంధుక్షిత =
ప్రోత్సహింపబడిన, ధైర్యేణ = చిత్తస్థైర్యముగల, రామేణ = శ్రీరామునిచే
అనుయుక్తః = ప్రశ్నింపబడినవాడై, భాసునూమః = సూర్యనందను
డగు, సుగ్రీపుడు వాలివైరకారణం = వాలితో విరోధమునకు కారణ
మును, ఇత్థం = చెప్పబోవు విధముగ, అకథయత్ = చెప్పెను, పురా
ఖలు = పూర్వకాలమునందు, నిఖిలరిపుకుల = నమస్త శత్రు నము
దాయమనే, తిమిరనివయ = గాఢాంధకారమునకు, మరీచిమాలినం =
నూర్మ్యుడగు, వాలినం = వాలిని, దుందుభేర్భ్రాతా = దుందుభియును
దానపునియొక్క సోదరుడును, మాయావీనామ = మాయావి యను

కశ్చిత్ = ఒకానొక, దానవః = రాక్షసుడు, యుద్ధాయ = యుద్ధము
కొఱకు, రుద్ధ్యా = అడ్డగించి; తద్బలవలితధృతిః = ఆ వాలియొక్క
బలమువలన పోయిన ధైర్యముగలవాడై, ఉరగనగరకుహరం =
పాతాళగుహను, అగాహత = ప్రవేశించెను.

తా — నగలను జూచి శ్రీరాముడు శోకవిహ్వలుడైన తరువాత
మహాత్ముడవు, మహానుభావుడవునైన నీవీ విధంబుగ శోకించుట తగిన
పనికాదని ఉపలాభనవాక్యములతో లక్ష్మణుడు శ్రీరామునకు ధైర్యమును
కలిగించెను. నీకును, బాలికిని పైరం చలుగుటకు కారణంబేమి
యని శ్రీరాముడు ప్రశ్నించగా ను గ్రహించి చెప్పబోదనెను.

రాక్షసకులమును కడికటికి జూర్యుడును, మాయన్నయు
నగు వాలిని దుండుట ప్రాణయగు మాయావియును దానవుడొకడు
యుద్ధముసేయు కోరికతో, త్రోవలో వానిని అడ్డగించి వాని మ్రోల
నిలబడుటకు ధైర్యము చాలక, పాతాళగహలో ప్రవేశించెను.

గ — కదను గుహం గాహమానేనమాన కాలినా, హేమమాలినా
వాలినా బలముఖపాలనాయ, నిహితః, తస్యోత్థానవేశాం పరిపాలయన్
సన్, చిరకాలే ప్రతీతే ఫేనస్త్యాన మాంస విస్తృతమస్కక్పూరమవేక్ష్య
క్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. 2]

కదను విపులోవల ఫలక పితబలిలముఖః,
తస్మై దత్త్వా స్యయము దత్ర రుదకం తై వాప
మవాపం శోకాంధః కిష్కింధామ్. 2]

అథ విదితవృత్తాంతై రమాత్యై రభిషేచితేమయి, సవాలి మాయా

వినం. నిహత్య ఖరశరభుజపరిఘబిలవదనపిధానః, తరసా రసాత
లాన్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవరుష్టః, ప్రభ్రష్టాశం బహుశః ప్రణివ

మూయబడిన బిలముఖః = గుహద్వారముగలవాడనై, ఉదత్రుః =
 కన్నీరు కావ్యచున్నవాడనై. తస్మై = మా అన్నయగు వానికిఁబడు,
 నైవాపముదకం = తర్పణశలీలమును, దత్త్వా = ఇచ్చి, శోకాంధః =
 బ్రాత్యవధజనితదుఃఖముతో విమియ తోచనివాడనై, కిష్కింధాం =
 కిష్కింధా నగరమును. అవాపమ్ = చేరితిని, అథ = తరువాత, విదితి
 వృత్తాంతైః అమాత్యైః = తెలిసికొనబడిన వృత్తాంతముగల మంత్రుల
 చేత, మయి = నేను, అభిషేచితే = వానరరాజ్యమునందభిషిక్తుడను
 కాగా, సః వాలీ = మా యన్నయగు నా వాలి, మాయావినం =
 మోసగాడగు మాయావియగు నా దానవుని, నిహత్య = చంపి, ఖర
 తర = మిక్కిలి కఠినములైన, భుజపరిఘ = అరదండా కట్టలవంటి
 చేతులతో, విఘటిత = బద్ధలు కొట్టబడిన, బిలముఖ పిదానః = బిల
 ద్వారముయొక్క అచ్చాదన శిలాఫలకముగలవాడై, తరసా = వేగ
 ముతో, రసాతలాత్ = పాతాళలోకము నుండి, నిర్గత్య = బయటకు
 వచ్చి, పురం = కిష్కింధాపురమును, ప్రవిష్టః = ప్రవేశించినవాడై,
 అతీవ రుష్టః = మిక్కిలి కోపించినవాడై, ప్రభ్రష్టాశయం = ఏమి
 తోచనివాడనై యున్నవాడను, బహుకః = పలుమారులు, ప్రణీవతం
 తం = కాశ్యపిద వదుచున్నవాడను, ప్రతిపాదితయథాతథ్యం =
 చెప్పబడిన నిజముగలవాడను, అయిన ఇమం జనం = నన్ను,
 నిరాగనం = నిరవరాధి నను, నగరాత్ = కిష్కింధానగరము నుండి,
 నిరకానయత్ = వెడలగొట్టెను.

తదను = వెడలగొట్టిన తరువాత, తదనుధావనాత్ = వాలిపెంబడిం
 చుటవలన, కాందిశీకన్య = భయపడి పారిపోవుచున్న, మమ = నాకు,
 అన్యై వర్వతే = ఈ వర్వతమునందు, అకుతో భయం సంచారకారణం =
 ఎవరివలనను, ఏవిధమైన భయము లేకుండగా తిరుగుటకు కారణము,
 అకర్వతాం = వినబడుగాక.

పురా = పూర్వము, ఏకదా = ఒకనొకప్పుడు, అతను = తక్కువగాని, భుజబలం = బాహుబలము గలవాడును, ఫలకులావల = సమస్తకుల పర్వతములను, చాలన = కదలించుటయందు, నిపుడం = నేర్పరియును, చతురర్థవ = నాలుగు సముద్రములను, లంఘన = దాటుటయందు, జంఘాలం = పిక్కబలము గలవాడును అగు, వాలినం = వాలిసి, దుండుభిన్నము = దుండుభి అనే బులాయ కాయః = ఎనుబోకు రూపముగల, బృందారకారిః = సురవైరియగు, రాక్షసుడు, పరిభూయ = తిరస్కరించి, నమరే = యుద్ధమునందు, నమతిస్తత = మరణించెను.

తదను = తరువాత, నిహతస్య, తస్య = చరపబడిన దుండుభి యొక్క, శరీరం = శరీరమును. వాలీ = వాలి, బలావలేపేన = బల గర్వముతో, సకలలోకవిలయ = జగత్ప్రళయమునందు, విలోల = కదలుచున్న. లలిత = వ్యాపనశీలమై అక్షుంబల = సాటిలేనిబలముగల పవన = గాలిచే, చలిత = కదల్చబడిన, లఘుకూలలిలయా = తేలిక యైన పత్తిపింఛ రీతిగా, క్షిప్రం = వేగముగా, మతంగాశ్రమక్షితౌ = మతజ్ఞాశ్రమసమీప భూమియందు, అక్షిపత్ = పడవేసెను.

తా — తరువాత, మానకాల్కి, హేమమాలియగు వాలి, బిల ద్వారమును కాపాడుటకు నమ్ములచి, గుహలో ప్రవేశించెను. మా అన్నయగు వాటిరాకపై, చిరకాలము వేచియుండిరి. మరుగుతో మాంసమును తాదిన రక్తప్రవాహము అవిచ్చిన్నముగ గుహనుండి వెలువడ జొచ్చెను, దానిని జూచి మా యన్న మరణించెనని నీళ్ళ యించుకొండిని.

తరువాత, పెద్దపెద్ద శిలాఫలకములతో బిలద్వారమును మూయ గట్టితిని. మరణించిన బాహుబలకాలియగు వాలికొడుకు, కన్నీటితో పాటు ప్రాంజలిపై, నివాసాంజలిని భక్తిశ్రద్ధలతో సమర్పించి, కిష్కింధానగరమునకు చేరుకొండిని.

వివరముగా, విషయమునంతయు విన్న నుండుటలు విషయాంతర విషయములై కిష్కింధా విషయమునకుగా వరిపాలకుని నొనరించి, వట్టాభిషిక్తుని గావించిరి.

పిమ్మట భాహుబలశాలియగు వారి మాయావియగు మాయాని చంపి, తన పీఠాధ్యక్షులతో బిలద్వారమునందలి, మిక్కిలి పొడవు, వెడల్పుగల రాతిబండలను తొలగించి, పాతాళగుహనుండి బయటవడి, కిష్కింధానగరమునకు చేరుకొనెను. బిలమధ్యములో దానవుని చంప బడకుండుకా యేమి అని యెంచి బిలద్వారమును గట్టిగా మూసివేసి ఏమియు నెఱుగని వానివలెవచ్చి యీ ద్రోహ రాజ్యసుఖముల ననుభవించుచున్నాడని, తలచి, నిజమును చెప్పినను, వినక, విమిచేయవలెనో తెలియక, తిక్మకవదుమిన్న నమ్ము, నిరవరాధినని యెంత చెప్పినను వినక, చావగొట్టి కిష్కింధాపురమునుండి తరిమివేసినాడు.

తరువాత మాయన్న నన్నునునరించి వచ్చుటనుగాంచి, కాందితీకుడనై, యీ వర్వతమునకు చేరుకొన్నది. ఈ వర్వతముమీద నా కెవ్వరివలన, ఎట్టిభయములేదు. అట్లు జరుగుటకు కారణమొందుగలదు దానిని వినిపించెదను సానధానముగ వినుడు.

మా యన్న భుజబలమింతటిదని చెప్పుట కెవ్వరినలవి కాదు. అతడు కులాచలములనన్నిటిని పెకలించి వేయగలడు. నమస్త సాగరములనొక వరి చాటగలడు. ఇట్టి మహావీరుని దున్నునొకరువములతో మన్న దుండుభియను రాక్షసుడొకడు వరిభవించెను. దానికి కినుక వహించిన మా యన్న వానిని యుద్ధభూమిలో చంపివేసెను.

వాని మృతకశేరమును బలగర్వముతో మహావ్రతయమారుతము దూదిపింజను ఎగురగొట్టిన భంగి మతంగమహర్షి గారి యాశ్రమ భూమిలో పారవై చెను.

వి — మహేంద్రము, మలయము సహ్యాము శక్తిమంతయు
ఋక్షపర్వతము, వింధ్యము పారియాత్ర అని ఏడు కులాచలముములు.
తదుక్తమ్ —

“మహేంద్రో మలయస్సహ్యా శక్తిమాన్ ఋక్షపర్వతః
వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతాః”

చ — తత్ర వాలికరసున్న నిష్పత
ద్దుందుభివ్రథవ రక్తబిందుభిః
పాటలం తదభవన్ననేర్యనం
తస్య వక్త్రముపి రోషరూషితమ్. ౩౭

అ — తత్ర = అస మయమునందు, వాలికరసున్న = వాలి
యొక్కచేతి ప్రేరితమై, నిష్పతచేత్ = వదుచున్న, దుందుభి = దుందుభి
శరీరమునుండి, వ్రథవ = పుట్టిన, రక్తబిందుభిః = నెత్తురుచుక్కలతో,
ముసే = మునీశ్వరునియొక్క, తద్యనం = ఆయ్యరణ్యము, తస్య =
ఆ మునియొక్క రోషరూషితం = కోపముతో పూయబడిన, వక్త్రముపి =
ముఖమును, పాటలం = ఎఱ్ఱనై నది, అనుత్ = ఆయెను.

తా — వాలిచేతులతో నలిపివేయబడినదుందుభి శరీరము
నుండి కారిన నెత్తురుచుక్కలతో ఆశ్పర్యమమలతయు ఎఱ్ఱబారెను.
క్రోధముతో మహాముని ముఖముకూడ నెఱ్ఱబారెను.

వి — రథోద్ధతావృత్తము.

గ — తతో మతంగశాపబలాత్, అవాభివశ్యమృశ్యమూకం
విమృశ్యాస్మిన్ విస్మృతపురనివాససుఖేమయి, సుచిరం నివసతి శతి. ౩౮

తతః = తరువాత, మతంగశాపబలాత్ = మతంగమహర్షియొక్క
శాపబలమువలన, ఋశ్యమూకం = ఋశ్యమూక వర్ణతమును, అవాభి

వశ్యం = వాలియొక్క వశముగాని దానినిగా, విమృశ్య = ఆలోచించి,
అస్మిన్ = ఈ ఋశ్యమూకమునందు, విస్మృతపురనివాససుఖే = మఱచి
పోయిన పట్టణ నివాససుఖము కలవాడనై, మయి = నేను, సుచిరం =
చాలకాలము, నివసతిసతి = నివసించుచున్నవాడను కాగా.

తా — తరువాత, మతంగమహాముని శావనశంకున, వాలి
ఋశ్యమూకంబును ప్రవేశింపనేరడని యెంచితిని. నిజపురంబుకంటె,
నధికసుఖంబులనిచ్చటనే అనుభవించుచు, చాలకాలము గడిపితిని.

వి — వాలి ఇచ్చట ప్రవేశింపరాదు. ప్రవేశించినచో, వచ్చిపో
గలడనునది మతంగశాపము. తదుక్తం శ్రీరామాయణే—

“ఇహనేవాప్రవేశ్యవన్ధం — ప్రవిష్టస్య వధో భవేత్”

వ — అయమసుఖయ దేవం దేవ ధీమాన్ హమానూన్
రిపురితి భవతోపి త్రస్తం మస్మాకం మూమై,
దవహుతవహధూమస్తోమ ఇత్యంబువాహోత్,
చకితమివ మయూరం మూధతో వారిశీతః, 34

అ — హే దేవ = ఓ ప్రహు ధీమాన్ = ఇహపోహకులుడైన,
అయం హమాన్ = ఈ హనుమంతుడు, భవతోఽపి = మీ వలనకూడ,
రిపురితి = శత్రువు అని, త్రస్తం = భయపడినవాడను, అస్త్రాజనం =
సప్తతేజస్కుడను అయిన, మాం = నన్నుగూర్చి, వారిశీతః = నీడిచే
చల్లనైన, మూరుతః = గాలి, దవహుతవహధూమి = దావాగ్నియొక్క,
(కార్పిచుయొక్క) ధూమస్తోమ ఇతి = పొగయని, అంబువాహోత్ = నీల
మేఘమునుండి, చరితం = భయపడిన, మయూరమివ = నెమిలివలె,
అసుఖయత్ = సుఖ పెట్టెను.

తా—ఓప్రహు! ఇప్పుడు ధీమంతుడగు నీ హనుమంతుడు మిమ్ము
లను జూచి మాయన్న వంపిన గూఢచారియనిభయపడి, తెలివి తప్పి

పాటిపోవుచుండిని, కార్పిచ్చు నుండి వచ్చుపొగయని, కాటుమబ్బును జూచి పాటిపోవుచున్న నెమిలిని మొయిలు నుండి వచ్చిన చల్లగాలి సంతోషపరచినట్లు సంతోషపరచినాడు.

గ — శ్రీశ్రీ తురామశ్శోకోదగ్ధాం సుగ్రీవగిం మథయద్వేదం మహాభాగః మాత్రైషీః మమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్యోనూన్ కాలక్షేపమపాస్య పాస్యతీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరిత దుందుభికశేఖరః, తత్కర్మణా వ్యతృప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా. సప్తభువనస్తంభసంభావనయా కిం సప్తభావప్రవర్త్య మాన పరిణాహారోహన్ సప్త సాలాన్ అవిధేయ యాతుథాన కలవధ పిథాయకేన సాయకేన వివ్యాధ కిం

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటకమపి పాటయామాస. కిం

అ — అథ = తరువాత, రామః = శ్రీరాముడు శోకోదగ్ధాం = శోకబహుళమైన సుగ్రీవగిరం = సుగ్రీవుని మాటను, శ్రీశ్రీ = విని, హే మహాభాగః = ప్లవంగ మండలసార్వభౌమాః మాత్రైషీః = భయ వడకుము, మమ శిలీముఖ ఏవ = నాబాణమే, తస్య వలీముఖస్య = అవాలి యొక్క అనూన్ = ప్రాణములను కాలక్షేపమపాస్య = ఆలస్యము చేయక, (త్వరతో) పాస్యతి = హరింపగలదు. ఇత్యుక్త్వా = అనివలికి త్రప్రత్యయార్థం = ఆ సుగ్రీవుని నమ్మకము కొలుకు పాదాంగుష్ఠేన = కాని బొటనివేలితో, ప్రేరిత = పదియోజనముల దూరము-విసిరి వేయుటచే దుందుభికశేఖరః = దుందుభి యొక్క మృతదేహము గలవాడై, తత్కర్మణాపి = కాలిబొటని వేలితో దుందుభిమృతదేహమును దూరముగా విసిరి వేయుట చేతనుగూడ అతృప్తస్య = తృప్తిని పొంద నటువంటి. తస్య = ఆ సుగ్రీవుని యొక్క ప్రార్థనయా = కోరికతో, సప్తభువన = విడులోకములకు పలయు, స్తంభ సంభావనయా =

స్తంభములను తయారు చేయవలెను కోరికతో, సప్తథా = ఏడురకములుగా, ధాత్యా = బ్రహ్మచే, ప్రవర్ధ్యమాన = వృద్ధిపొందించబడుచున్న పొడవు వెడల్పు గల సప్తసాలాస్ = ఏడుమద్ది చెట్లను, అపిధేయ - యాతుధానకులవధ-విధాయకేన = దుర్వినితులగు రాక్షసుల వశములను నాశనము చేయునట్టి, సాయకేన = బాణముతో వివ్యాధ = భేదించెను

సోయం సాయకః = ఆ యీ బాణము, గిరికటకమపి = దగ్గఱనున్న పర్వతనితంబమును కూడ, పాటయామాన = బ్రద్దల కొట్టెను.

కా — సుగ్రీవవృత్తాంతమును విన్నపిడవ, ఓయీ! భయపడకుము. నాబాణమే జాగుసేయక వాలి ప్రాణముల నుబలిగొనగలదు! అని చెప్పి శ్రీరాముడు సుగ్రీవునకు నమ్మికను కలిగించుటకై, ఎడమ కాలిటొని ప్రేలితో దుందుభి కశే బరమును దూరముగా పారవైచెను. సుగ్రీవుడం తదీతో సంతృప్తిని చెందనేరడయ్యెను. అంతట సుగ్రీవుని కోరికపై, సప్తభువనములకు స్తంభములను తయారు చేయుటకై, బ్రహ్మచే ఏడు రకములుగా పోషించబడుచున్నవియు, మిక్కిలి పొడవువెడల్పు కలిగినవియు, నగు ఏడుమద్ది చెట్లను సకల రాక్షసుల వధ విధాయకమగు సాయకములో నరికివేసెను,

ఆ సాయకముదరిదాపులోనున్న కొండను బ్రద్దలు కొట్టి, భూమిలో ప్రవేశించెను.

ఏ — సుగ్రీవుడు శ్రీరాముని ప్రభావమును, తెలిసికొనగోరి దుందుభికాయమును జూపెను, దానిని శ్రీరాముడు పాదాంగుష్ఠముతో, యముతూలలిలగా వినరివేసెను, దానితో సంత సంత సంతని సుగ్రీవుడు, కపిసప్తభావముతో సప్తసాలములను భేదింపుమనికోరగా, శ్రీరాముడు, నిజకపి స్వాభావ్యముచేరితడు నా యొక్క ప్రభావమును తెలిసికొననేరక, సప్తసాల భేదనమును కోరినాడు, దానిని మాత్రమే చేసినచో నాప్రభావమితనికి తెలియుటెట్లని తలచిన

శ్రీరాముడున ప్రసాద భేదనము, దగ్గఱలోనున్న గిరికటకభేదనమును తన హస్తలాఘవమును చూపించుచు, నొక్కటాడముతో జరిపెను. ఈ విషయములో శ్రీమద్రామాయణము—బలాఘ్యుడగు శ్రీరామునిచే విడిచి పెట్ట బడినబాణము సప్తసాలములను భేదించి, గిరికట్టకమును కూడ భేదించి ఖూమిలో పరివేశించెను.

తథా చ శ్రీరామాయణమ్—

“స విస్పృష్టో బలవతా బాణ స్స్వర్ణ పరిష్కృతః,
భిత్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థం సప్తఖూమిం వివేశహ”

ప — నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్మి యథా తథాత్వం

పాలస్త్యసాలకం యుధి పాటయేతి

ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ సూనం

తస్మై వలీముఖన రాయ శలీముఖస్యః 37

అ - యథా ఏవిధముగ, అహం = నేను నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్మి = బద్ధింబుకొట్టబడిన మద్దిచెట్టునర్వకని తంబము గలవాడ నైతి నో, తథా = అవిధముగ, త్వం = ఓ సుగ్రీవుడా? నీవును పాలస్త్య సాలకటకం = రావణునియొక్క ప్రాకారనితంబమును, యుధి = యుద్ధములో పాటయి = బద్ధింబ గొట్టుము, ఇతి = అని, శిలాశకల = రాతిముక్కల సుండిజాత = పుట్టిన రవేణ = ధ్వనితోనశలీముఖః = ఆ రామబాణము వలీముఖనరాయ = వానరశ్రేణుడగు సుగ్రీవుని కొలుకు ఊచే = పలికెను.

తా ఓ సుగ్రీవా? నేనెట్లు సాలకటకమును భేదించితి నో అట్లే నీవును పాలస్త్య సాలకటకమును భేదింపుమని పాపా విచారణధ్వనితో రామబాణము సుగ్రీవునితోపలికెను.

వి — వనంతతిలకావృత్తము.

అట్టిరామబాణ సామర్థ్యమును కనులార గాంచిన సుగ్రీవునకు సుగ్రీవుడు పరమానోన్ములి హేమ మాలియునగు వానిని చంపగలడని నమ్మిక గలిగెను.

గ — తతస్తత్ప్రకృత్యయాదాహూతేన పురుషాతతనయేన సార్థం, తస్య తలాతలియుధే ప్రవృత్తే, సుజనదుర్జనయోర్భేదం దూపతో వివేక్షు మక్షమతయా నదసి వాపం యమతాముపేతఇవ వాగ్మి తయోరవిశేష కర్మణో ర్భేదమనవ గచ్ఛన్న ముక్తశరోఽఘా ద్దాశరధి 38 .

సుగ్రీవస్తు వాలిబలానహ తయా లబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవ రామ మార్గణాపాత మార్గేవక్షుర్విక్షివన్నవగత ధృతిస్సు దూరమ పాసరత్ 39

తమేవమృశ్యమూకే మూకవత్ప్రకయా. నిషణ్ణం విషణ్ణ హృదయం దయాశురలోక్య తైలోక్త్యైకధన్వి రామస్తద్భేదమవగ్రస్తు కామః కామవ్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవ గ్రీవాయాం. బాణనివారణ నిపుణాం సిద్ధౌషధీమివ బద్ధ్వా, ఘాయోఽపివాలినమాహవాఘూ హ్వయేతి తమాదిదేశ 40

పునరవ్యవ్యాప తిక్లిష్కింధాం పర్జన్య ఇవగర్జతి తస్మిన్సుతాగ్రముపత్యైస్త్రాభిహితాం హితోక్తి మతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతే స్వమా రబ్ధసమరో దాశరధినిశితతర శరశకలిత వక్షఃస్థలః క్షితితలేపనిపాత 41

అథ విదితవృత్తాంతా, సంకతాశ్రు నివృష్ట కలుషతర తారా తారా నగరాన్నిర్గత్య, వారి వారితమివ వారణయూధవతిం, నిర్భయ నిరీక్ష మాణ సుగ్రీవ ముగ్ధత గ్రీవముజ్ఞాతు మక్షమం క్షమాతలార్పితకూర్పర యుగళం దళ దస్పక్ప్ర నరకారశరీరం శరాపనశిఖ న్యస్తహస్తేన

సన్నికర్షణతేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లావం, అపేక్షాదంబరమివాంబునిధిం
అస్త్రాన్ముఖమివ మయూఖమాలినం వాలిన మాలింగ్య స్వాంకోత్తం సిత
తదుత్తమాంగా రఘునాథ మిత్రమకథయత్.

అ తతః = మద్దిచెల్లను భేదించిన తరువాత, తత్ప్రత్యయాత్ =
అనమ్మిక వలన, అహుతేన = పిలువబడిన పురుషుడైన తనయైన
సార్థం = ఇంద్ర పుత్రునితోకూడ, తస్య = అనుగ్రీవునకు తలాకరి,
యుద్ధే = ముష్టియుద్ధము. ప్రవృత్తే = జరుగగా, మజన దుర్జనయోర్భే
దం = మంచివాని యొక్కయు చెడ్డవానియొక్క తేడాను, రూపతః =
ఆకారము వలనవివేక్షం = తెలిసికొనుటకు అక్షమతయా = వీలుకుదురక
పోవుటచే, సదసి = నిండునభలో, వాచంయమశాం = మానమును,
ఉపేతః = పొందిన వాగ్మీవ = వక్త వలె దాశరథిః = శ్రీరాముడు
అవిశేషవేషకర్మణః = మార్పులేని వేషము చేష్టితము కలిగిన, తయోః =
ఆవాలి సుగ్రీవుల యొక్క భేదం = తేడాను. ఆనవగచ్ఛన్ = తెలిసికొన
లేని వాడై, ఆముక్తశరః = విడిచి పెట్టబడని ప్రాణము గల వాడాయెను

సుగ్రీవస్తు = సుగ్రీవుడయితే, వాలిబలాసహిష్టుతయా = వాలి
యొక్కబలమును సహింపలేనివాడగుటచే. రద్ధదైన్యః = దైన్యమును
పొందిన వాడై, వదాన్య ఇవ = దాతవలె, రామమార్గవాపాతమార్గే =
రామబణము పడుమార్గము నందు చక్షుః = కంటిని విక్షిప్తం = ప్రసరింప
జేయుచు, అవగతధృతిః = పోయిన దైర్యముగల వాడై, సుదూరం =
చాలా దూరము అపాసరత్ = పరుగెత్తెను.

తృప్తయా = సిగ్గుతో, ఋశ్యమూకే = ఋశ్యమూక పర్వతము
నందు మూకవత్ = మూగవానితో సమానముగ, నిషణ్ణం = కూర్చొని
యున్నవాడును, విషణ్ణహృదయం = విషాదాకాంతచిత్తుడును
అగు తమేనం = అ ఈ సుగ్రీవుని దయాళుః = పరమ కారుణికుడును

త్రైలోక్యధన్వీ = జగదేకదామృదును, అయిన, రావ్య = త్రీరాముడు
 తయోః = వారిద్దరియొక్క భేదం = తేదామ, అవగన్తుకామః = తెలిసి
 కొనగోరిన వాడై. కామపి = ఒక నొక అభిజ్ఞానమాలాం = తేదామ తెలియ
 జేయుపూలదండను సుగ్రీవాగ్రీవాయాం = సుగ్రీవునియొక్క మెడయందు
 బాణ నివారణని పుణాం = రామబాణము ను వారిండుటయందు నేర్పుగల.
 సిద్ధాపథిమివ = రక్షా కరండకమును వలె బద్ధా = కట్టి, భూయోపి =
 తిరిగి, వాలినం = వాలిని ఆహవాయ = యద్ధముకొఱకు. అహ్వయేతి =
 పిలుపునిమ్మని, తం = ఆసుగ్రీవుని, ఆదిదేశ = అజ్ఞాపించెను.

తస్మిన్ సుగ్రీవే = ఆ సుగ్రీవుడు, కిష్కింధాం = కిష్కింధా
 వట్టుమును గూర్చి, పునరన్యవాప్య = తిరిగి వెళ్లి, వర్జన్య ఇవ =
 మేఘునివలెగర్జితనతిగర్జించుచున్న సువాడుకాగా, తామపుత్రః = ఇంద్ర
 పుత్రుడగు నాలి తారాభిషేతాం = తారయను తన భార్యచే చెప్పబడిన
 హితోక్తిం = మంచిమాటను, అతికృమ్య = లెక్క సేయక, నియతేః =
 దైవయోగము దురతికృమతయా = ఉల్లంఘింపరానిదగుటచే సమా
 రంభనమరః = ప్రారంభింపబడిన యుద్ధము గలవాడై దాశరథిని
 తతర, కరకకలితవక్షః స్థలః = త్రీరామునియొక్క మిక్కిలి వాడియైన
 బాణముచే ముక్కలుగా జేయబడిన తొమ్ముగలవాడై, క్షితితలే =
 నేలమీద, నివసాత = వడెను.

అథ = వారి నేలమీదకూర్చిన తరువాత, విదితవృత్తాంతాం = తెలిసికొన
 బడిన వృత్తాంతముగలదియు వృంతకాపునివ్యర్థం = తీవచ్చిన్నముగ
 కన్నీరు కారుటచే కలుషతర = మిక్కిలి దూషితములైన, తారా = కను
 గుర్లుగల, తారా = వాలి భార్యయగు తార. సగరాత్ = కిష్కింధా
 పురము నుండి నిర్గత్య = బయటకు వచ్చి, వారి = కట్టు కల్లయందు
 వారతతం = కట్టబడిన, వారణయూధపతిమివ = గోబయూధ నాథునివలె
 మున్నువాడును, నిర్భయః = భయరహితముగ నిలిచుమాట = చూచు

చున్న సుగ్రీవర = సుగ్రీవుడు గలవాడున్ను, ఉత్థాతగ్రీవం =
 పైకి ఎత్తిన కంఠముగల వాడును, ఉత్థాతుం = పైకిలేచుటకు
 అక్షమం = శక్తిలేని వాడును, క్షమాతలే = నేలమీద అర్చిత = ఉంచ
 బడిన భూర్పరయుగళం = మోచేతులుగలవాడును, గళదస్పృక్సర =
 కారుచున్ననెత్తురుధారతో శరశరీరం = కృష్ణరక్తనిత వర్ణముగల
 శరీరము గలవాడును. శరాసన శిఖర = ధనుష్కాదీయందు. న్యస్తహ
 స్తేన = ఉంచబడిన చెయ్యిగల వాడును, నన్నికర్షస్థితేన = దగ్గరలో
 నున్నకాకుత్స్థేన కక్షత్వ వంశోత్పన్నుడగుశ్రీరామునితో కృతసల్లాసం =
 చేయుబడిన స్థంభాషణముగల వాడును. అపేతాదంబరం = నిస్తరంగ
 నీరధివోలెనున్నవాడును, అస్త్ర మ్ముఖం మయాఖమాళినమివ = అస్త్ర
 మింపనున్న సూర్యుని వలెనున్నవాడును. అగు. వాలినం = వాలిని.
 ఆపింద్య = కొగలించుకొని స్వాంకోత్తంసిత తదుత్తమాంగా = తన
 తొడయందుంచుకొనబడిన వాలి యొక్క తల కలదియై. రఘునాథం =
 రఘునాయకుడగు శ్రీరాముని గూర్చి ఇత్తం ఈ చెప్పబోవు ప్రకారముగ
 అకథయిం = నలికెను.

కా — సౌమిహరణా సంతరము, దృఢవిశ్వాసముతో పిలువ
 బడిన, సునాసీర సూనునితో సూర్య సూనునకు-ముష్టి యుద్ధము
 ఘోరముగా జరిగెను. అకారమునుబట్టి “వీడు సజ్జనుడు వీడుధర్మనుడు
 అని తెలిసికొనుట కవకాశముండదు గనుక, సమాన వేషభూషా చేష్టిత
 ములుగల ఆయన్నదమ్ములలోని తేడాను రాముడు కనుగొన జాలడా
 యెను. కనుక వాలిమీద బాణమును విడిచి పెట్టడా యెను.

సుగ్రీవుడును బలశాలియగు వాలిబలమును సహింపజలని వాడై
 దీనుడై దాతకొఱకువదురుచూ చుచున్నాడనివలె, రామబాణమార్గములో
 దృష్టిని ప్రసరేంపుచు, ధైర్యమును కోల్పోయి చాల దూరము పాతి
 పోయెను.

ఋశ్యమూకపర్వతము నందు మూగవాని వలె, విషణ్ణ హృదయుడై నిషణ్ణుడైయున్న సుగ్రీవుని, హృదయాశువు దయాశువునుజగదేకధనుర్దరుడునైన శ్రీరాముడు కాంచెనుకాంచి, వాలిసుగ్రీవులలోభేదమును తెలియగోరిన వాడై గుర్తింపు మాలినొక దానిని సుగ్రీవుని మెడలో వేసెను అది రామబాణనివా రణమునై చూచిన సిద్ధాశ్చధివలె భాసిల్లుచుండెను తిరిగివాలినియుద్ధమున కాహ్వానింపుమని సుగ్రీవునకాదేశించెను

కిష్కింధా పురమునకేగి, సుగ్రీవుడు “వాలిగిరిగి యుద్ధమునకు రమ్మ” ని వర్ణమ్యునివలె గర్జించెను. “ఇందులో ఏదో కుట్రయున్నది వెళ్లవద్దు నామాట నాలకింపుడ” ని తాం తారస్వరముతో మహితమగు హితమును బోధించెను. దైవయోగమెవ్వరికిని దాటరానిదిగాన, ఆమోమాటలను పెడచెవిన బెట్టి, సూర్య వందనునితో సురేంద్రనందనుడు పోరాటమునకు దిగెను. దశరథనందనుడు వాలి వక్షః స్థలము నందు వాడి బాణమును నాటగా, బాహుబలకాలి వాలి నేలగూలెను,

వాలి నేలగూలిన తరువాత, వాలిమరణోదంతమును తెలిసికొని కన్నీరు మున్నీరుగా కార్చుచు కిష్కింధ నుండి రణరంగమునకు చెచ్చెర విచ్చేసి అచ్చట నచ్చెరువుతో బాహుబలకాలియగు వాలిని జూచెను. అప్పుడతడు కట్టు కట్టు కట్టుబడిన గజయూధనాథుని వలె గానవచ్చుచుండెనుఎంతవనిచేసితివనినిర్భయముగతలయొత్తిసుగ్రీవుని వైపుచూచుచుండెను. గట్టిదెబ్బలు తగిలి ఇంద్రియములు పనిచేయక పోవుట వలన, ఎంత ప్రయత్నించినను, లేవ లేకుండెడు; మోచేతుల మీద లేచుటకు ప్రియత్నించుచుండెను. రక్తసిక్తగాత్రముతో కృష్ణ రక్తసిక్త వర్ణుడై తోచుచుండెను. ధనుష్కోటిపైహస్తము నుంచినెలబడిన శ్రీరామునితో చూడ్చుచుండెను. నిస్తరంగ నీరధివోలె అత్ముఖుడగు నంశుమాలి దోరె తోచుచుండెను అట్టి వాలిని కౌగిలించుకొని తనతొడ

మీద వాని తలనుంచుకొనితార శ్రీరామునితో నిట్లనియె

వి — విషణ్ణ-నిషణ్ణ—, ఆలోక్య-త్రైలోక్య, అవగంతుకామః
కామ(వ్య) (సు, గీర్వా గీర్వా (యా.) అనుజంటలను వ్రాచారముగాను
వయోగించి కవి శబ్దవమత్కృతిని సహృదయుల కందింపగలిగెను.

శ్రీరాముడు గుర్తుకొనితై సుగ్రీవుని మెడలో గజపుష్పిలకను
లక్ష్మణునిచే ధరింపజేసెను. ఈఅంశములో రామాయణములోనిట్లున్నది
“కొండమీద మొలిచిన పూలతో కూడిన గజపుష్పిలకను సుగ్రీవుని
మెడలో నుంచెను. తదుక్తం శ్రీరామాయణే—

“తతో గిరితటే జాతాం శత్రాట్య క్షనుమాయితామ్
లక్ష్మణో గజపుష్పిం కాం, తన్య కంఠే వ్యసరయత్.”

వ — కారుణ్యం నిరవధి యత్తవ ప్రసిద్ధం
శీతాంకో స్సజమివార్తి హరితైత్యమ్
తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తి
మత్పాపాత్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్. 42

అ — హే మనుకులనాథః ఓ మనువంశవ్రాతాః రమ్యకీర్తే =
ఓ రమణీయకీర్తి సంపన్నుడా? ఓ శ్రీరామా! శీతాంకోః = చల్లని
కిరణములుగల చంద్రునికు, సహజం = నై సర్గిక మైనదియు
అర్తిహరి = వదుల సంకాపమును పరిహరించునట్టి తైత్యమివ = చల్ల
దనమువలె, తవ = నీకు సహజం = నై సర్గిక మైనదియు, అర్తిహరి =
ఏరుల సంకాపమును పరిహరించు నట్టిదియు, నిరవధి = పరిమాణ
శూన్యమైనట్టిదియునగు, యత్కారుణ్యం = ఏ దయకలదో, తత్సర్వం =
ఆ దయయంపము మత్పాపాత్ = నేనొనరించిన దుష్కృతము వలన
త్వయా = నీచేత, కథం = ఏ వ్రాచారముగ, (ఎట్లు) నిరస్తం = విడిచి
వెట్టబడినదో, కథయ = చెప్పుము

తా — ఓ మను వంశనాయకాః కీర్తిసాందాః రామచంద్రాః
చంద్రునకు సంతాపమును పొగొట్టు నహజమైన చల్లదనమువలె, సంతా
మును పొగొట్టు నహజమైన ఏ నీడయాదనమున్నదో అది ఇంకిపోయిం
నదా; అదియు నామహాపాపఫలమే. | సహర్షిణీప్రతము

ఏ — ఏవంపిధే ప్రేయతమే వ్యనపేతజీవాం

మాం రాక్షసీతి మునిపుంగవ సాధుబుద్ధ్యాః

బాణం విముంచమయి సంవ్రతి తాటకారే

శ్రేయో మహా ద్దయిత సంగమకారిణస్తే. 44

అ — హే తాటకారే = తాటకయను రాక్షసిని చంపిన ఓ ఘన
ముఖుడా; రఘుపుంగవః = ఓ రఘుశ్రేష్ఠుడా; ఏయతమే = నా
ప్రాణేశ్వరుడు. ఏవంపిధేనతి = ఇటు వందివాడుకాగా, (పాణరహిత
దైనను) అనపేతజీవాం = ప్రాణములతో మన్నమాం = నన్ను రాక్ష
సీతి = రాక్షసినని సాధు = బాగుగా బుద్ధ్యా = తెలిసికొని, మయి = నా
యందు సంవ్రతి = ఇచ్చాడు, బాణం = బాణమును, విముంచ =
విడిచి పెట్టుము దయితసంగమా కారిణస్తే = ప్రియునితో సమాగమమును
కలిగించిననీకు, మహత్ శ్రేయః = గొప్పదియగు అభ్యుదయము లేక
పుణ్యము భవిష్యతి = కలుగగలదు.

తా ఓ తాటకారీ, నా ప్రియతముడు మరణించినను, నేను
మరణింపకయే ఉన్నాను నేను ధయా దాక్షిణ్యములు లేని
రాక్షసిని. రాక్షసిని గాన నీవు నామీద నీ బాణమును విడిపెట్టుము.
నాప్రియునితో నన్ను చేర్చిన నీకు గొప్ప పుణ్యము కలుగగలదు

వ — సాధారణీ క్షితిభృతాం మృగయేత పూర్వం

ఉత్తంత్వయైవ జనసంపది వత్సవాదినో

కాఖామ్మగిం తదిహ మారయ మాశరేణ

కో నామ రామమ్మగయు ర్దయతే మ్మగీదామ్,

అ — హేసత్యవాదీన్ = ఓనిత్యసత్యవ్రతుడా? రామా? క్షితి
భృతాం = రాజులకు, మ్మగయా = వేట, సాధారణీ = సకలసమ్మత
మయినది పూర్వం = పూర్వము, త్వయైసన్ = నీచేతనే, జనసంసది = జనావరి
వస్తులో ఉత్తం = ఎలుకబడినది, తత్ = అందువలన, ఇహ = ఇప్పుడు
కాఖామ్మగిం = కాఖామ్మగమునగునమ్మ శరేణ = బాటముతో, మారయ =
చంపివేయుము. కో నామ మ్మగయుః = ఏ వేటగాడు మ్మగీదాం =
అడవింతువుల మీద దయచేయచూపున.

తా — ఓసత్యవాదీ? రాజులందఱకు మ్మగయ, ముఖ్యమనియు
దోషావహము కాదనియు, నీవేనిండు సభలో చెప్పియున్నావు. కనుక
కాఖామ్మగినగు నమ్మ నీకలికుటమ్ముతో కడలేర్చుము. లోకములో
మ్మగముల మీద దయచూపు వేటగాడుండడుగదా?

వ — సంతృప్త్య పూర్వమముతస్త్వ వబంధురేషః

భేజీ యథాద్రిమకు తోబయమ్మశ్యమూకమ్,

భర్తా మమా యమపి రామశరై రభేద్యం

ప్రాప్తో మదీయ హృదయచ్చలమద్రి దుర్గమ్. 48

అ — రామ ? = ఓరామా, ఏప్రోయం తవ బంధుః = నీ బంధువగు
నీ సుగ్రీవుడు. పూర్వం = పూర్వము, అముతః = వీని వలనవాలివలన
సంతృప్త్య = భయపడి. అకుతోభయం = ఎవరి వలనభయములేనట్టి
ఋశ్యమూకం అద్రిం = ఋశ్యమూక వర్షతమును, యథా = అవిధముగ
భేజీ = పొందెనో, తథా = అవిధముగ, మమభర్తా ఆయమపి = నా

భర్తయగు వాలికూడా, శరైరభేద్యం = బాణములతో భేదింపశక్యముగాని, అనగా ఎవరి వలన భయములేనట్టి, మదియం = నాకు నఁబఁధించిన హృదయచ్ఛవం = మనస్సును నెఱముగల, ఆదిర్గుర్గం = కొండమీది కోటను పొ్రవ్తః = పొందెను. నన్ను చంపినచో నామనోదుర్గములో నున్న వానిని (వాలిని) కూడ చంపిన బాధపుకాగలవు.

ప — నాహం సుకేతుతనయా న చ నప్తసాలీ

వాలీ న చ త్రిభువనవృథితవ్రభోవః

తారాస్మి వజ్రిహృదయా విశే శైరభేద్యా

ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మామపిద్వా 47

అ — అహం = నేను సుకేతుతనయా = సుకేతునియొక్కకుమార్తెనగు తాటకను, న = కాదు నప్తసాలీ = ఎదు మద్దిచెట్ల గుంపును న చ = కాదు. త్రిభువన = ముల్లోకములయందు వ్రథిత = వ్రభాతమైన, వ్రభావః = సామర్థ్యముగల, వాలీ = వాలిని, న చ = కాదు విశే శైః = బాణములతో అభేద్యా = భేదింప శక్యముగాని, వజ్రిహృదయా = వజ్రిమువలె కఠినహృదయముగల తారాస్మి = తారనయి యున్నాను. రాఘవః = ఓరామాః మామపిద్వా నన్ను సంహరింపక, కథం = ఎట్లు ధన్వీ భవసిః = ధనుర్ధారివి కాగలవు?

కా. — అమోఘసాయకః ఓరఘునాయకః నేను, బాణములకు భేద్యముగాని వజ్రిహృదయముగల తారను. నన్ను నిబాణమునకు గుఱిచేయలేని నీవుకూడా నా కథానుష్కృతవేనా? నన్ను నీవుసామాన్యురాలినిగా భావించుచున్నావేమో! నేను సామాన్యురాలనుగాను. నేను సుకేతు తనయయగు తాటకనుకాను. నిబాణమునకు భేద్యమగు మద్దుల గుంపుగా భావించుచున్నావేమో! ఆ మద్దుల గుంపును గాను, ముల్లోకములలో బాహుబలముతో వ్రభాతుడైన వాలిని కాదు.

వ — క్షితివతితనయావాం హస్తగర్భేశ్వరాణాం

కిము నిరవధిమౌగ్యం శౌర్యవజ్రన్మసిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపింద్రే
రఘువర యదముష్మై తిష్ఠసే చావపాడిః 48

అ — గర్భేశ్వరాణాం = ఆగర్భ శ్రీమంతులగు, క్షితివతి తన
యానాం = రాచబీడ్డలకు, శౌర్యవత్ = ప్రతాపముతో కుల్యముగ, నిర
వధి = హద్దులేని, మౌగ్యమపి = మూఢత్వముకూడ, జన్మసిద్ధంకిము;
సహజమో యేమి; హంత = అయ్యో! యతః = ఎందువల్లనైతే,
రఘువరః = ఓ రఘునాయకాః నిరపాయే మమ హృద = ఎట్టి
అపాయములేని నా హృదయములో, కపింద్రే = కపిశ్వరుడగు
వాలి, వర్తమానే = ఉంటున్నవాడు కాగా, అముష్మై = ఈ కపిశ్వరుని
కొలకు, చావపాడిః = ధనుర్ధారివై, తిష్ఠసే = ఉంటున్నావేల :

కా — ధనుర్ధరా, రఘువరా! ఆగర్భ శ్రీమంతులగు రాజకుమారు
లందఱకు శౌర్యమువలె, మౌఢ్యముకూడ సహజమని నాయభిప్రాయం.
ఎందువలననగా, వాలి నా హృదయములో ఏ విధమైన అపాయము
లేనివాడై యుండగా కోదండమును జేబూని, వానిని కొట్టుటకు ప్రయ
త్నించుచున్నావు. నీవు మూఢుడవుగాక ధీమంతుడ వేలయగుదువు.

గ — ఏవం విలవంత్యా హరాయితాశ్రుధారాయా స్త్రారాయాః
వరిదేవన-రవైః, బాష్పాంబుకదాభ్యుక్షయైః అక్షిజైర్నిశ్వాసానిలైశ్చ
కృతాశ్వాస ఇవలబ్ధసంజ్ఞోవాలీ నిజనందనం రఘునందనే సమర్ప్యంగ
దం, అంగసంగినిం కాంచనప్రసం, శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ
దత్త్వా నిజభుజబలప్రకాంతా మురోఽయం ప్రకాంతాసురభూత్. 49

తత్ర హాసకలభువన బహుమత బాహుబలశాలినీ గోభగంధర్వ
గంధసింధుర వంచతాకరణ వంచానన దశముఖభుజభుజంగభోగనిరోధా
హితుండికాయితవాలవలయవాలినీ కథం విలయంగీతోఽసీతి బాష్ప

విలముఖా వలిముఖాః తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం
సర్వం నిర్వర్తయామాసుః.

(తతో జాఽబవత్ప్రముఖావలిముఖగణాః దాశరథి నిదేశాత్సుగ్రీవం
కాంచన కలశోదత్తై రభ్యషింవన్.)

ఆ — ఏవం = ఈ ప్రకారముగ, విలవంశ్యాః = దుంభించు
చున్నదియును, హరాయితాత్రుధారాయాః = ముత్యాలహారమువలె జవ
రించుచున్న కన్నీటిధారగలిగిన, తారాయాః = తారయొక్క పరిదేవన
రవైః = రోదనధ్వనిచేతను, బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణైః = కన్నీటితుంపరల
యొక్క తడుపుబలచేతను, అక్షిణైః = శ్వాసానిలైశ్చ = అవిచ్ఛిన్నము
లగు నిశ్వాసవనములచేతను కృతాశ్వాస ఇవ = ఓదార్పబడినవానివలె
లబ్ధవైతన్యః = పొందబడిన తెలివిగలవాడై, నిజనందనమంగదం =
తనకుమారుడగు నంగదుని, రఘునందనే = శ్రీరాముని కొఱకు, సమ
ర్ప్యః = ఉప్పగించి, అంగనంగినీం = తన మెడలోనున్న కాంచన కాం
చనస్రజం = ఒక బంగారపుగొలుసును, శోకావనతగ్రీవాయ = దుఃఖముతో
వంగిన మెడగల సుగ్రీవాయ = సుగ్రీవుని కొఱకు, దత్త్వా = ఇచ్చి,
నిజభుజబల = తన బాహువిక్రమముతో, ప్రశాంతాసురః = చంపబడిన
రాక్షసులుగల ఆయం = సుహృదుడగు వాలి ప్రశాంతాసుః అభూత్ =
పోయిన ప్రాణములుగలవాడయ్యెను.

తత్ర = వాలి మరణశయమునందు, హో = అయ్యో! సకల
భువన = సమస్తమైన లోకములకు, బహుమతః = ఇష్టమైన బాహుబలం
భుజబలముతో, శాలిన్ = ఉన్నచున్నవాడా? గోలభ గంధర్వ =
గోలభ గంధర్వుడనే గంధసింధుర = మదపుబేసుగును, వంచతాకరణం =
చంపుటలో వంచానన = సింహమైనవాడా? దశముఖభుజభుజంగభోగ =
రావణాసురుని చేతులనే పొమువడగలను, నిరోధం = అపుటలో ఆసాకుండి

కాయిత = పొములవానిగా = పరిణమించిన, వాలవలయ = కోక
 చుట్టగలవాటా? వాలిన్ = ఓ వాలీ! విలయంగతోపి = చనిపోయి
 తివా? ఇతి = అని బాష్పవిలమ భా: = కన్నీటితో కలుషితములైన
 ముఖములుగల వలీమ భా: = వానరులు, రామాయా = శ్రీరాముని
 యాజ్ఞతో, తస్య = ఆ వాలికి, యదేప్పికం = యథేచ్ఛముగ, సర్వం
 ప్రేతకృత్యం = దహనాద్విసేత సంస్కారమువంతయు, నిర్వర్తయా
 మాసు: = కావించిరి.

(తతః = తరువాత, శాంబవత్ప్రముఖాః = శాంబవంతుడుమున్నుగా
 గల, వలీముఖగణాః = వానర సంఘములు, దాశరథి నిదేశాత్ =
 శ్రీరాముని యాదేశమువలన, ముగ్రీవం = ముగ్రీవుని కాంచన కంకోద
 కై: = కనక కలశ నవిలములతో, అభ్యషింపన్ = అభిషిక్తుని జేసి.)

కా — ముత్యాలహారమువలెనున్న అశ్రుదారతో కార, కార
 స్వరముతో పెక్కుకాలము విలపించెను. అయి రోదనధ్వనితోను, కన్నీటి
 తుంపరలతోను, నిట్టూర్పులతోను. ఓదార్పు జెందిన వానివలె, వాలి
 మూర్ఛనుండి తెప్పరిల్లెను, నిజవందనుడగు వంగదుని రఘునందను
 నకు ఒప్పజెప్పెను. తన మెడలోనున్న బంగారపుగొలుసును శోకముతో
 తలవంచుకొనియున్న ముగ్రీవున కిచ్చెను. తన బాహుబలముతో
 మ్రుక్కడి రక్కసులవెందటివో చంపిన బలశాలియగు వాలి ప్రాణము
 లను విడిచెను.

అయ్యో! అన్నిలోకములలో ప్రసిద్ధిగాంచిన బాహుబలము నీ
 కున్నది గదా! గోలభుడను గంధర్వుని మృగేంద్రము గజేంద్రమును
 చంపిన మాడ్కి చంపితివిగదా! రావణుని భుజములను భోగభోగములను
 బంధించుటలో పాములవానివలె నీ వాలము వయోగించినది గదా! అట్టి
 ఓ వాలీ! వీర్యవంతుడవైన నీవుకూడ కాలగర్భములో కలిసిపోతివా?

అని వానరులందఱు చిరకాలము విలపించిరి. శ్రీరాముని యానతి ననుసరించి యథార్థముగ దహనాదిప్రేత సంస్కారములనొనరించిరి.

తరువాత, జాలవదాది వలీముఖగణములు దశరథ నందనుని యాజ్ఞానుసారము, కవకకలశవలిలములతో సుగ్రీవునకు పట్టాభిషేకము నొనరించిరి.

ప — అభిషిక్తై తు సుగ్రీవే రామ క్యామ వయోముదా,
అభిషేక్తుంస్థితా మేఘాస్తన్నహిం మహిషీమివ 52

ఆర్యార్యాన్వేషణాకార్యా శరదీత్యుక్త సరవిదా,
కపింద్రేవార్థితో రామః కిష్కింధావర్తనం ప్రతి 53

నయోగ్యానగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతి రాఘవే
సుగ్రీవప్రార్థనా ప్యాసీద్భరతప్రార్థనాసమా. 54

దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రాన్నిరవ్యతా,
తేన జీమూతకాలేన దేవకినందనాయితమ్. 55

అ — రామక్యామవయోముదా = శ్రీరాముడనే నల్లనిమేఘముచే సుగ్రీవేతు = సుగ్రీవుడు మాత్రమే, అభిషిక్తై = అభిషేకింపబడగా, తన్నహిం = సుగ్రీవునియొక్క నేలను, మహిషీమివ = పట్టపురాడని వలె, అభిషేక్తుం = అభిషేకించుటకు (తడుపుటకు) మేఘాః = మేఘములు స్థితాః = ప్రారంభించినవి.

ఆర్యః = ఓ ప్రభూ! శ్రీరామా! శరది = శరత్కాలమునందు, అభ్యాసాః = పూజ్యురాలైన సీతాదేవియొక్క, అన్వేషణా = వెదకుట కార్యా = చేయదగినది, ఇతి = ఈప్రకారముగ, ఉక్త సంఖితాః = చేయ

దగినది, ఇతి = ప్రకారముగ, ఉత్తసంవిదా = చేయబడిన, ప్రతిజ్ఞ
గల కపింద్రుని = సుగ్రీవునిచే, కిష్కింధావర్తనం ప్రతికిష్కింధలో
ఉండుటను గురించి, అర్థిః = కోరికచేసినవాడై, నగరప్రాప్తిః =
పట్టణప్రవేశమునయోగ్యా = ఉచితమైనదికాదు, ఇతి = అని, రాఘవే =
శ్రీరాముడు, ఉత్తవశిసతి = పలికినవాడుకాగా, సుగ్రీవప్రార్థనాపి =
సుగ్రీవునియొక్క కోరికకూడా. భరతప్రార్థనాసమా = భరతునియొక్క
కోరికతో సమానమైనదిగా, అసీత్ = ఆయెను.

దత్తార్జునవికాసేన = కలిగింపబడిన, కుటజపుష్పముల వికాసము
గలదియు, ధార్తరాష్ట్రాన్ = మల్లికార్జునులను హంసలను, నిరస్యతా =
వెడలగొట్టుచున్నదియు, అగు తేన జీమూతకాలేన = ఆ వర్షకాలముచే,
దత్తార్జునవికాసేన = ఇవ్వబడిన. అర్జునుడను పార్థునకు మానసోల్లాసము
గలవాడును, ధార్తరాష్ట్రాన్ = ధృతరాష్ట్రుని కుమారులగు దుర్యోధనా
దులను, నిరస్యతా = నిరాకరించుచున్నవాడును, అగు దేవకీనంద
నాయితం = శ్రీకృష్ణునిచేతనువలె, ఆచరింపబడెను.

శ్రీరాముడను నీతిమేధుము, సుగ్రీవునకు వట్టాల్లిపేకము నొన
రించెను. అప్పుడు సుగ్రీవుని అధికారములోనున్న భూమిని, సుగ్రీవుని
పట్టపురాణినివలె, అభిషేకించుటకు మేధుములు మొదలిడినవి.

అర్జ్యశ్రతార్కాలమునీతాన్వేషణమునకు, యోగ్యమైనపమయ
నుని సుగ్రీవుడు నిశ్చయించి, కిష్కింధానగరమునకు దయచేయ
వలసినదిగా శ్రీరాముని కోరెను. వదునాల్గు పంచత్వరములలో నేను
పట్టణములో ప్రవేశింపనని శ్రీరాముడు నొక్కి వక్కాణింపగా, సుగ్రీవుని
కోరికయు భరతుని కోరికతో సమానమైనది ఆయెను.

నల్లనిముక్కులు నల్లని కాళ్లు కలిగియున్న ధార్తరాష్ట్రములను

నామాంతరముగల మల్లికార్జునులను హంసలు మానససరోవరమునకు వెడలిపోయినవి. మద్దిపువ్వులు వికసించినవి. అర్జునునకు మానసోల్లాసమును కలిగించి, కౌరవులను నిరసించిన శ్రీకృష్ణునివలె పద్మాకాలము ప్రారంభమాయెను.

వ — అస్మాకం రూపలక్ష్మీమనకృదవహసత్యాత్మకాంత్యా తదాస్తాం భర్తారం న స్ఫురేంద్రం కిమపి నగణయన్వాలినం ద్రాగ్భూన ఇత్థం మత్త్యైవ వైరం యుపిడితి ఘనఘటా రాఘవస్యాహవోత్థా మాకామాకాశ్చ రుద్ధ్వా స్తనితమిష మహాసింహనాదాన్వితేనుః.

అ — అస్మాకం = మాయొక్క, రూపలక్ష్మీం = ఆకారశోభను ఆత్మకాంత్యా = తన కాంతితో అనగా ఇంద్రనీలసచ్చాయమగు తన దేహచ్ఛాయతో, అనన్యత్ = పరిమారులు, అవహసతి = ఎక్కించుచున్నాడు. తదాస్తాం = అది దూరముగా ముందుగాక, కింతు = మరియు నః = మాయొక్క, భర్తారం = ప్రభువగు, స్ఫురేంద్రం = దేవేంద్రుని కూడ, న గణయన్ = లెక్కింపక, వాలినం = దేవేంద్రుని కుమారుడగు వాలిని, ద్రాగ్ = తొందరపడి, జఘాన = చంపెను, ఇత్థం = ఈ ప్రకారముగ, వైరం = విరోధమును, మత్త్యైవ = తలచినదివలె యుడితి = తొందరగా, ఘనఘటాః = మేఘబృందములు, అహవోత్థాం = యుద్ధముకొఱకు బయలుదేరిన, అశాం = కోరికను, అశాశ్చ = నిష్కలము కూడ, రుద్ధ్వా = అడ్డగించి, స్తనితమిష = గర్జితములను నెవముగల మహాసింహనాదాన్ = గొప్ప సింహనాదములను, వితేనుః = చేసినవి తత్ర = ఆ సమయమునందు.

తా — ఇతడు తన శరీరకాంతితో మా రూపశోభన వహరించి

హాడు. అది అటుండనిమ్ము. మా ప్రభువగు మహేంద్రునికూడ, లెక్క
సేయక, వాని కుమారుడగు వాలినిగూడ సంహరించినాడు. ఇట్లు
వైరమును తలచినవివలె, వాని యాశను, దిక్కులనుగూడ వడ్డగించి
మేఘములు, ఉరుములను నెపముతో సింహనాదముల నొనరించినవి.
ఇచ్చట స్రగ్ధరావృత్తము.

వ — ఉపచిత జీవనధారాః

సత్పథభాజో నిరస్త సంతాపాః,

భూపాశవ నవమేఘాః.

పౌరస్త్వమహబలాకులితాః. 57

అ — ఉపచిత = వృద్ధి నొందిన, జీవనధారాః = నీటిధారలు
కలవియు, సత్పథభాజః = ఆకాశమార్గమును పొందినవియు, నిరస్త
సంతాపాః = ఎండవలన బాధింపబడినవియు, అగు, నవమేఘాః = నూతన
మేఘములు ఉపచిత = ధర్మాచరణవలన వృద్ధి నొందినవి, జీవనాధారాః = దీర్ఘాయుష్యము కలవారును, సత్పథభాజః = సత్ప్రవర్త
నము గలవారును, నిరస్త సంతాపాః = పోగొట్టబడిన ఆశ్రితజనమున
స్పృహపము గలవారును, అగు భూపాశవ = రాజులవలె, పౌరస్త్వ =
తూర్పుదిక్కునందు పుట్టిన మహబల = గాలిచే, ఆకులితాః = ఎగరకొట్టి
బడినవి. పౌరస్త్వ = పులిస్త్వ బ్రహ్మయొక్క కుమారుడగు రావణుని
యొక్క, మహబల = ప్రతాపాతిశయముచే, ఆకులితాః = కలవరవరచ
బడిరి. (రాజులు)

భా — నిరంతర దూనకీలుడును, సన్నార్గములును, ఆశ్రితజన
మనస్పృహపమును పోగొట్టువారును, అగు రాజకుమారులు, రావణుని
పై న్యములచే కలవరవరచడినట్లు, ప్రవృద్ధనలిలధారాసంపాతములుగల

వియు, గగనమార్గనందాదులును ఇతరుల సంతాపమును పోగొట్టు
నవియు నగు మేఘములు తూర్పుగాలిచే విహ్వలీకృతములయ్యెను.

అర్థావృందస్సు.

గ—తేన కిల రఘుపతి రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః, శతమన్యు
శరాసన శారతారావధాం ఘనరవముఖరిత హరిస్సుఖాభోగాం కదమ్బ
వన వననాకమ్పనిరాడమ్బర కాదంబకదంబా మమృద్కదమ్బ కబళి
తామ్బరాం శిలీంధ్ర సంబంధ బంధురవసుంధరాం వికచకుటజ నివయ
కవచిత మహారణ్యాం ప్రివృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్మణ
మిదమథాశత. 58

● — తేనకిల = అ వర్షాకాలముచే, రఘుపతిః = శ్రీరాముడు
అతిమాత్ర = మిక్కిలి, ప్రవృద్ధ = వృద్ధి నొందిన, మన్యుః = కోధము
గలవాడై, శతమన్యుశరాసన = ఇంద్రధనుస్సుచే, శారతర = మిక్కిలి
చిత్రవర్ణముగల, శారవధాం = అకాశముగలదియు, ఘనరవ = ఛారు
ములచే, ముఖరిత = ప్రతిధ్వనించుచున్న హరిస్సుఖాభోగాం = దిబ్బుఖ
విస్తారము గలదియు, కదమ్బవనవన = కదిమిచెట్ల గాలిచే, నిరాండ
బర కాదంబర కదమ్బం = కదలిని రాయంచ పిండులుగలదియు,
అమృద్ కదంబ కబళితాంబరాం = కారుమట్టులచే నాకరిమింపబడిన
అకాశముగలదియు, శిలీంధ్ర సంబంధ బంధుర వసుంధరాం = నీలతాడి
పువ్వులపొత్తుచే సుందరమైన నేలగలదియు, వికచకుటజనివయ =
వికసించిన కొండమల్లెపూలతో, కవచిత మహారణ్యాం = కప్పబడిన
అడవిగలదియు, అగు ప్రివృషేణ్యాం = వర్షాకాలమునకు సంబంధించిన
ప్రక్రియాం = విధానమును (రీతిని) ప్రేక్షమాణః = చూచుచున్నవాడై
లక్ష్మణం = లక్ష్మణునిగూర్చి, ఇద్దం = ఈ చెన్నబోవు దానిని అర్థా
వత = వలికెను.

తా — అకసమంతయు హరిఃక్షతో మిక్కిలి చిత్రవర్ణము కలిగియుండెను. దిక్పక్వనాశము భయంకరములగునులుములతో మాటుమోగుచుండెను. కడిమిచెట్లగాలకు కదలికలేక కలహంసలు కూతలుమాని మౌనముద్రను వహించెను. అంజరమంతయు అంబుదములతో నిండియుండెను.

నేల యంతయు నేలకాడి చెట్లతో నీరంధ్రమైయుండెను వికసించిన కొండమల్లెలతో అడవి యంతయు నాచ్ఛాదితమైయుండెను ఇద్దివర్షాకాలపు రమణీయరీతిని జూచి మిక్కిలి కుపితుడైన రఘువతి తన శమ్మునితో నిట్లనియె.

ప — అయం కాలః కాలవ్రమధనగళాభై రభినవై :

అహం యూనాం యూనామపహరతి ధైర్యం జలధరైః

స్మరాధారా ధారా వరిచయ జడా వాన్తి సహసా

సభస్వంత స్వంతః కథమివ వియోగః పరిణమేత్ 50

అ — అయం కాలః = ఈ వర్షాకాలము, కాలవ్రమధనగళాభైః = మృత్యుంజయుని కంఠచ్ఛాయ వండిచ్చాయగల, అభినవైః జలధరైః = కాటుమల్పులతో అహం యూనాం = నవయౌవన మదోద్ధతులైన, యూనాం = యువకుల యొక్క ధైర్యం = ధైర్యమును, అపహరతి = పోగొట్టుచున్నది.

స్మరాధారాః = మన్నభోద్ధివకములును, ధారావరిచయజడాః = వర్షధారల యొక్క సంవర్కముచే అతి శీతలములగు సభస్వంతః = గాలులు, సహసా = అతిపేగముతో వాంతి = వీచుచున్నవి. స్వంతః = శుభావసానమైన వియోగః = విరహదుఃఖము, కథమివ = ఎట్లు, పరిణమేత్ = మాటునో.

తా కాలకంఠుని కంఠచ్ఛాయగల కాలమేఘములతో నిండినయీ

వర్షాకాలము, నవయావనోద్ధతులగు యువకుల ధైర్యమున వహరించుచున్నది.

మన్నభోద్ధీవకములును, నవిలదారానంవర్కశీతలములునగు చల్లనిగాలులు వేగముగా వీచుచున్నవి. కథావసానమగు నీ వియోగ మెట్లు పరిణమింపనున్నదో తెలియకున్నది.

వి — శిఖరిణీ పృతము, మనస్సునకు-ఎట్టినికారము లేకపోవుట యే ధైర్యమని చెప్పబడును తదుక్తమ్—

“మననో నిర్వికారత్వం ధైర్యమిత్యభిధీయతే”

కాలః కాల, యూనా యూనా, ధారా ధారా, స్వస్తస్వస్తః — అను భేకానుప్రాస నాడుగు పాదములలో ఎంత గొప్పగానో నిర్వహింపబడినది దీనిచే కవిగారి శబ్దవమత్కృతి తేటతెల్లమగుచున్నది.

స — మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో

మయూరగళ కాకలీ కల కల సస్సుజ్జ్వంభతే,

వయోదమలినే దినే పరుష వివయోగవృథాం

నరేషు వనితాసు వా దధతి కే కా కలి. ౧౪

అ — ప్రతిదిశం = అన్నిదిక్కుల యందు, మనోజన్మ = మన్న భమహావీరుని యొక్క మహాసమర సూచకః = ఘోరయుద్ధమును తెలియజేయునట్టి, వయోదగళ = నైమిశ యొక్క కంఠములనే కాహళి కల కలః = వాద్య విశేషముల యొక్క ధ్వనిః సముజ్జ్వంభతే = మిక్కిలి పెలుగుచున్నది.

వయోదమలినే దినే = వర్షాకాలపు వగళ్లయెల్ల పరుషవృత్తయోగద్యథాం = కఠినమైన విరహావధము నరేషు = పురుషుల యందుకే = ఎవరు, దధతి = కలిగియున్నారు వనితాసు = స్త్రీలయందు కా = ఎవరు

దధతి = కలిగియున్నారు. ఇతి = అని, హంత = అయ్యెను!

కా — అన్ని దిక్కులయందునున్న ధ మహావీరుని మహాసమర సూచకమగు మయూరగళకాహళ కోలాహలము విజృంభించుచున్నది. ఈ వర్షాకాలపు వగళ్లలో కఠినవిరహవ్యధను పురుషులలో (కే) ఎవరను భవించుచున్నారు స్త్రీలలో (కా) ఎవరనుభవించుచున్నారని.

వృద్ధీవృత్తము.

వ — ఆమ్నోదరోదర వినిర్గత వారిధారా

సంమర్ద మాంసల సమీర సమీర్యమాత్రైః,

ఆమోదవీచిదయైః కుటజవృన్దానైః

రాకాశ మేతదవకాశవిహీన మాసీత్ ౮1

అ — అంభోధర = మేఘములయొక్క ఉదరముధ్య భాగము నుండి, వినిర్గత = బయలుదేరిన, వారిధారా = జలధారలతో సమ్యర్థముచేయుటలో మాంసల = బలిన, సమీర = మారుతములచే సమీర్యమాత్రైః = వంపబడుచున్న, ఆమోదవీచిదయైః = వరిమళ వరంపరల యొక్క సముదాయములు గలిగినట్టి, కుటజవృన్దానైః = కొండనుల్లెఱువలతో ఏకదాకాకం = ఈ ఆకాశము, ఆవకాశవిహీనం = దట్టమైన, ఆసీత్ = అయ్యెను.

కా — మేఘములనుండి అవిచ్ఛిన్న వారిధారలు వడుచుండెను చానితో పోరాటమును సలిపి వాయువు వృద్ధిపొందుచుండెను. అనాయువుచే ప్రీత్యమాణములై అవిచ్ఛిన్న గంధ వరంపరలు బయలుదేరుచుండెను. వానిని కలిగియున్న కొండ మల్లెలతో ఆకనమంతయునిండి యుండెను.

వి — వసంతతిలకా వృత్తము.

వ — ఘనశ్యామలవత్సస్య వ్యోమ న్యగోధశాఖిః,
వ్యరోహ ఇవ లక్ష్మ్యనే వారిధరా ధరాం గతాః. 82

అ — ధరాంగతాః = నేలమీద వడిన, వారిధరాః = నీటిధారలు
ఘనశ్యామలవత్సస్య = మేఘములనే నల్లని ఆకులుగల వ్యోమన్యగోధ
ధశాఖిః = ఆకాశమునే మఱ్ఱిచెట్టు యొక్క వ్యరోహ ఇవ = ఉడలవలె
లక్ష్మ్యంతే = కనుగొనబడుచున్నవి.

తా — భూనభోమధ్యభాగములో డండాయమానములైయున్న
సలిలధారలు, మేఘములనే ఆకులుగల ఆకాశమును మఱ్ఱిచెట్టు యొక్క
ఉడల వలె కన్పట్టున్నవి.

వ — అంభఃపూర సుసంపూర్ణా తటస్థతరుపుష్పిణీః
నదీః వశ్యేహ సౌమత్రే వ్యవృద్ధాశ్చ దినే దినే. 83

అ — హేసౌమిత్రే = ఓ లక్ష్మణా? ఇహ = ఇప్పుడు, అంభఃపూర
= జలప్రవాహముతో సుసంపూర్ణాః = బాగుగా నిండిన తటస్థతరుపుష్పిణీః =
ఒడ్డున నున్న చెట్లు యొక్క పువ్వులు కలిగినవియు, దినే దినే = ప్రతి
రోజు వ్యవృద్ధాః = వృద్ధి నొందుచున్న నదీః = నదులను, వశ్యే =
చూడుము.

తా జల ప్రవాహములతో నిండినవియు, ఒడ్డున నున్న చెట్లతో
ప్రకాశించుచున్నవియునై పొంగి పొద్లుచున్న నదులను ఓ లక్ష్మణా?
చూడుము,

వ — అమౌఘిపానే సలితేన పాకం
అపీత మౌర్వాగ్ని శిఖాకలాపమ్,
తప్తౌదరా వారిధరా వమన్తి
విద్యుల్లతోన్నేషమిషేఽనునమ్.

అ — అమౌఢిపానే = సముద్రసవిలిలములను త్రాగు సమయము నందు, సలిలేనసాకం = నీటితోపాటు, అపీతం = త్రాగబడిన, ఔర్య శిఖాకలాపం = బడబాగ్ని జ్వాలా సముదాయమును, తప్తోదరాః = కాలి పోవుచున్న కడుపులుగలవియై, వారిధరాః = మేఘములు, విద్యుల్లాతో న్నేషమిషేఢ = మెలుపుతీగెల యొక్క కాంతులను నెవముతో, వమంతి = వెడలగ్రక్కుచున్నవి.

తా — మేఘములు సముద్రమునుండి నీటిని త్రాగు సమయములో, బడబాగ్నినికూడ మ్రింగివేసినవి. భగభగ మందుచున్న ఆ మేఘములు మెలుపుతీగెలను నెవముతో బడబాగ్నిని గ్రక్కుచున్నవి సుమా.

గ — ఇత్థం వ్రవృత్తేషు ఘనదివసేషు దాశరాధినా కథమపి నీతేషు, తదాకార కాంతిం గమితమివ శనై శృనై ర్మేఘమండలం పాండు రమభూత్. తస్యవాపవ్యాపారపేళాయాం న నన్నిదాతవ్య మిత్యంత రిజ్ఞాదంతర్హితం కిలపాక్షశాసన శరావనమ్. 68

అ — ఇత్థం = ఈ వ్రకారముగ వ్రవృత్తేషు = జరుగుచున్న ఘనదివసేషు = వర్షాకాలపురోజులు, దాశరాధినా = శ్రీరామునిచే, నీతేషు = గడవబడినవికాగా, తదాకార కాంతిం = విరహముతో కృశించిపాలిపోయిన శ్రీరాముని శరీరకాంతిని, గమితమివ = పొందించదినదివలె, శనై శృనైః = నెమ్మది నెమ్మదిగా, మేఘమండలం = మేఘమండలము, పాండు రమభూత్ = తెల్లబారెను,

తా — వానకాలపురోజులను శ్రీరాముడతికష్టముమీద గడిపెను. విరహితుడైన శ్రీరాముని యాకారకాంతిని, తామకూడ పొందగోరినది వలె మేఘమండలము పాండురవర్ణముగలది అయెను. విరహితులు పాలిపోవుదురని కవి సమయవ్రసిద్ధి.

శ్రీరాముడు తన ధనుస్సును, ఉపయోగించుకాలములో, కాని చ్చటనుండుట న ముచితముకాదని, యెంచి ఇంద్రధనుస్సంతర్జిత మాయెను.

వ — రఘువతి చావఘోష మయో భవితేతి కిల

పుష్కరతముద్భవం ఘనఘటా జనితం స్త నితమ్,
శ్వసితమరుద్ధిరన్య విజితః కిల శాంతిమగాత్
పరిచిత కేకీ కుటజ నివవనః పవనః. 87

అ — రఘువతి = శ్రీరామునియొక్క, చావఘోషసమయః = ధనుష్టంకారకాలము, భవితేతికిల = రాగలదన్నట్లుగ, ఘనఘటాజనితం = కాటుమట్టులవలన కలిగిన, ఉద్భవం స్త నితం = విజృంభించిన ఈ టములు, ఉపరతం = వెనుకబడినవి, పరిచిత = పరిశీలించబడిన, కేకీ = మొగిలిచెట్ల యొక్కయు, కుటజ = మల్లీ చెట్ల యొక్కయు, నివ = కడమిచెట్ల యొక్కయు, పవనః = వనములుగల, పవనః = వాయువు అన్యః = ఈ శ్రీరామునియొక్కయు, శ్వసితమరుద్ధిః = నిశ్వాసవాయువులతో విజితః = ఓడింపబడినదియే, శాంతిమగాత్మిల = ఆగిపోయినదియేమో

తా — రఘువతి ధనుష్టంకారమును జేయుచున్నాడని తలచి మేఘమండలము తన గర్జనములను మానివేసెను. శ్రీరాముని నిట్టూర్పులతో ఓడింపబడినదివలె, మొగలిపువ్వుల నుండి, కొండమల్లెల నుండి కడమి పువ్వులనుండి వచ్చు గాలి ఉపశమించెను.

వ — తాపోవశాంతి నష్టవాత్కృతలోకహర్షా

వర్షానటి గగనరంగతలాత్ప్రయాతా,

అమౌఘదపాద్యమచిరేణ శశామ సర్వం

నిర్వాసితాశ్చ సహసైవ దతత్పదీపాః. 88

అ — వర్ణానటి = వర్ణాకాలమును నర్తకి, తాపోవశాంతినటనాట = సంతాపోవశమును నాట్యమువలన, కృతలోకవానా = జన్మలకు సంతోషమును కలిగించినదియై, గగనరంగతలాత్ = ఆకాశమును రంగస్థలమునుండి, ప్రయాతా = నిష్క్రమించెను, సర్వం = సమస్తమైన అమృతవాద్యమపి = వీణా వేణు మృదగాది మేఘకృతవాద్యముకూడ, అచిరేణ = త్వరలో శశామ = ఆగిపోయెను, సహస్రైవ = వెంటనే, తదిత్ర్యదీపాశ్చ = మెలుపులను దీపములుకూడ, నిర్వాపితాః = అర్పివేయబడినవి.

తా — వర్ణానర్తకి తపోవశమును నాట్యమును నెఱపి ప్రేక్షకులకు హర్షప్రకర్షమునుగలిగించి గగనమునురంగస్థలమునుండి ప్రక్కకు తప్పకొనెను. వీణావేణు మృదగాది సమస్తవాద్యములనే మేఘగర్జితములువశమించెను. వెంటనే మెలుపులనే దీపములార్పివేయబడెను.

గ — క్రమేణ వాహినీతం సకలం భావినీం వానర వాహినీ పూర్తిమసహమానమివ, తనిమాన మభజత, 69

(తథా) దుర్దినాపాయే లంకాయామపి, రాజహంసనిశ్చంక సంచారో భవిష్యతీతిమత్త్వా కిల భూమ్యామపి సమజగి రాజహంస నిశ్చంక సంచారః 70

ఏవం బ్రోషితాయామపి బ్రోషితజనశేముషీముషిప్రావృషి 71

అ — క్రమేణ = క్రమముగ సకలం వాహినీజాతం = నదులన్నియు, భావినీ = రానున్న వానరవాహినీ పూర్తిం = వానరసేనలయొక్క పూరణమును, అసహమానమివ = సహించలేనిదివలె, తనిమానమభజత = కృశించిపోయెను, (తథా = అదే ప్రకారముగ) దుర్దినాపాయే = వర్ణాకాలము గడచిపోగా, లంకాయామపి = లంకాపట్టణము

నందుకూడ, రాజహంస నిశ్శంకసంచారః=చంద్రసూర్యులయొక్కయు
రామలక్ష్మణులను రాజశ్రేష్ఠులయొక్కయు, నిశ్శంకసంచారః=నిర్భయ
సంచారమున్ను, భవిష్యతీతి = కలుగగలదని, మత్వా = తలచివలె,
భూమ్యామపి = నేలమీదకూడ, రాజహంస = రాజహంసం యొక్క,
నిశ్శంక సంచారః= నిర్భయ సంచారము, సమజని = జరిగెను,
వివం=ఈవ్రకారముగ, ప్రోషితజన = దేశాంతరగతులైన, విరహిజనుల
యొక్క శ్రేముషీముషి= ధైర్యమును పోగొట్టుకొని, ప్రావృషి = వర్షా
కాలము, ప్రోషితాయామపి = జరిగిపోయినను.

కా — వానరహాని త్వరలో తయారుకాగలదనియెంచి వాహి
నులన్నియు (నదులన్నియు) ఎండిపోయెను.

ద్వీపములు జరిగిపోయిన పిదప లంకా వట్టణములో, రాజశ్రేష్ఠు
లగు రామలక్ష్మణుల యొక్కయు, సూర్యచంద్రుల యొక్కయు,
నిశ్శంకసంచారము కలుగగలదను బుద్ధితో, భూమిమీదకూడ రాజ
హంసల నిశ్శంక సంచారము జరిగెను. విరహిజన వ్యథా జనకమగు
వానాకాలము గడచిన పిదప.

వి — రాజహంస నిశ్శంక సంచారశబ్ద వ్రయోగము సచమ
త్కారముగ జేయబడినది. ఆకసమునుండి మేఘములు వెడలిపోగా,
సూర్యచంద్రులయొక్క నిర్భయసంచారము జరిగెనని ఒక యర్థము.

వానకాలము గడచిన పిదప, రాజశ్రేష్ఠులు జైత్రయాత్రకై నిశ్శంక
సంచారము జరుపగలరని మఱియొక యర్థము.

రావణునిచేతాధిపతిని సూర్యచంద్రులు త్వరలో, లంకరాముని
హస్త గతమగుటవలన లంకలో నిర్భయసంచారము జరుపగలరని

ఇంకొక యర్థము. వర్షాకాలము సమాప్తమగుటవలన మానససరో వరములోనుండు రాజహంసలు భూలోకములో ప్రవేశించుచున్నవి యని ఒక యర్థము.

రాజహంసలు వర్షాకాలములో మానస సరోవరమునకు వెదలి పోవును. దుమ్ముతోకూడిన వాననీరు హంసలకు రోగమును కలిగించు వర్షాకాలము వెళ్ళిన పిదప శరత్కాలములో హంసలు పూవనసరో వరమును విడిచి భూలోకమునకు వచ్చునని ప్రసిద్ధి.

వ — కామక్షిప్తవృషత్కళిన్న హృదయచిద్రవణాశీగళ
మైత్రీసారలఘౌ ప్రతికవళరం నిర్వోధుమవ్యక్తమే
సుగ్రీవేచిరసంస్థితాం శమయితుం రాగాంధతాంతాదృశీం
కిష్కింధాం ద్రుత మావ కోపకలుషో రామాజ్ఞయాలక్ష్మణః

అ — కామ = మన్నఘనిచే, క్షిప్త = విడిచిపెట్టబడిన, వృషత్క =
బాణములచే, కళిన్న = విచారితమైన, హృదయ = వక్షస్థలమునందలి
చిద్రవణాశీ = నిర్గమమార్గమునుండి, గళత్ = జారిన, మైత్రీసార =
స్నేహముగలవాడగుటచే, లఘౌ = నిస్సారమైనవాడును, (నీచుడును)
అగు సుగ్రీవుడు, ప్రతికవళరం = సీతను వెదకుట యను ఒడం
బడికను, నిర్వోధుం = నిర్వహించుటకు, అక్షమే = అసమర్థుడైన
సుగ్రీవుని యందు, చిరాసంస్థితాం = చాలకాలమునుండి యున్న,
తాదృశీం = అనిర్వాచ్యమైన, రాగాంధతాం = ప్రి సంతోగాపక్తిని
శమయితుం = పోగొట్టుటకు, రామాజ్ఞయా = రాముని యానతిచే, కోప
కలుషః = కోపాక్రాంతాస్వాంతుడైన, లక్ష్మణః = లక్ష్మణుడు, కిష్కిం
ధాం = కిష్కింధనుగూర్చి, ద్రుతం = తొందరగా, ఆవ = వచ్చెను.

కా — మన్నఘని బాణములచే, సుగ్రీవుని హృదయము

చిల్లులువడెను. ఆ చిల్లులనుండి స్నేహసారము జారిపోయెను. సీతను నేను వెదకితెత్తును- అను నొదంబడిక కూడ సుగ్రీవుని నుండి దూరమాయెను. సుగ్రీవుని రాగాంధతనుపారద్రోలగోరిన లక్ష్మణుడు కోపించి శ్రీరాముని యానతిని శిరసావహించి, వెంటనే కిష్కింధకు చేరుకొనెను.

వ — (కావకంధ్రాతరం వా త్వం మామకం వాసుగచ్ఛసి,
కిం వా వానర మే తూర్థం దీయతా ముత్తరం వచః.

అ — త్వం = నీవు కావకంధ్రాతరం = మీ అన్నగారగు వాతీని అనుసరించదలచుకున్నావా? మామకం వా = లేకా మా అన్న గారీని అనుసరించదలచుకున్నావా? హే వానర = ఓ సుగ్రీవా! మే = నాకు, తూర్థం = శీఘ్రముగా, ఉత్తరం వచః = జవాబు దీయతాం = ఇవ్వబడుగాక.

కా — ఓ వానరుడా! నీవు మీ అన్నను అనుసరించదలచినావా, లేక మా అన్నను అనుసరించదలచినావా? అను నా సూచిచక్కుకు సమాధానము సత్వరము కోరబడుచున్నది.)

గ — తతస్సౌమిత్రి రతీవరుష్టః ప్రవిష్టః ఉత్థంగదేన విజ్ఞాపితోపి. అనంగ సంగర సంగత పరిశ్రమా దజాత జాగరః సుగ్రీవః తద్దర్శన ప్రాప్త సంచలిత సకంప్లవగబల కింకిలాయితేన ప్రబుద్ధ స్ఫుచివయోః ప్లక్షప్రభావసామ్నోం ప్రభావేన హృల్లూతః పృషేదే.

అ — తతః = తరువాత, సౌమిత్రిః = లక్ష్మణుడు, రతీవరుష్టః = మిక్కిలి కోపించినవాడై, ప్రవిష్టః = కిష్కింధాపుతముతో పృషేశించినాడు, ఇతి = అని, అంగదేన = వాలికుమారుడైన అంగదునిచే, విజ్ఞాపితోపి = తెలియజేయబడిన వాడైనను, అనంగ సంగర పరిశ్రమాత్ = రతిశీలజనితభేదమువలన, అజాతజాగరః = మెళకువలేని

వాడై, సుగ్రీవః = సుగ్రీవుడు, తద్దర్శన = లక్ష్మణుని చూచుటవల్ల
 లై న, త్రాన = భయముతో, సంవలీత = సంభ్రాంతులై న, సకల =
 సమస్తమైన, ప్ల వంగమణి = వానరసేనలయొక్క, కిలకిలాయితేన =
 కిలకిలధ్వనితో, ప్రబుద్ధః = మేల్కొంచినవాడై, ప్లక్షప్రభావనా మోక్షః =
 ప్లక్షుడు, ప్రభావుడు అను ఫేర్లుగల, సచివయోః = మంత్రిలయొక్క,
 ప్రభావేన = సామర్థ్యముతో, ప్రకృతిం = పూర్వావస్థను, ప్రసేదీ =
 పొందిన. (మేల్కొనెను).

వి — సుగ్రీవుడు ప్లక్ష-ప్రభావులను మంత్రిల హితోక్తులతో,
 భీతులై న ప్ల వంగముల కిలకిల ధ్వనులతోను నిద్రామండి మేల్కొనెను.
 ఈ అంశములో రామాయణములో గొట్టున్నదే. “ఓ వానరరాజా! కోప
 ముతో ఎఱ్ఱబొందిన కన్నులు గలవాడు, మహావీరుడునగు శ్రీరాముడు
 కంటితో కోతులనన్నిటిని తగులబెట్టుచున్న వానివలె ద్వారమునందు
 న్నాడు. బంధుపుత్రులతో వానికి నమస్కరించి వాని కోపమును పోగొ
 ట్టుము” తథా చ శ్రీరామాయణమ్—

“ సోయం దోషవరీతాక్షః ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్,
 వానరాన్ వానరసతే చక్షుషా ప్రదహన్నివ,
 తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం న పుత్రతస్సహ బంధుభిః,
 గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ, రోషోహ్యస్య నివర్త్యతామ్. ”

గ— తతస్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి
 సతి, సద్య ఏవ ముఖరి తదిజ్ఞుభోఽభూల్లక్షణస్య జ్ఞాపాపః 74

అ — తతః = తరువాత, తస్మిన్ సుగ్రీవే = ఆ సుగ్రీవుడు
 రాఘవరోషస్య = శ్రీరాముని రోషమునకు కారణం = హేతువును, నిరూప

యతిసతి = ఆలోచించుచున్న వాడు కాగా, సద్యసేవ = వెంటనే
లక్ష్యజన్య = లక్ష్యమునియొక్క, జ్యాఘ్రాషః = వింటినారి సవ్వడి,
ముఖరిత దిబ్బుఖః = వ్రతిధ్వనించిన డిక్కులుగలది, అభూత్ =
ఆయెను,

కా — తరువాత సుగ్రీవుడు రావణుని కోపమునకు కారణమేమి
యని ఆలోచించునయ్యవసరమున డిక్కులు పెక్కుటిల్లునట్లు లక్ష్యముని
వింటినారిసవ్వడి సుగ్రీవునకు శ్రవణగోచరమయ్యెను.

ప — తత్కౌననం ద్దుగ్ధమపాస్య పతిః కపీనాం

తత్కౌన నమగ్రవదనో ఘనదావఘోషాత్

సంతోషమోక్షమివ భూరి భజన్ భుజంగః

సంతాపనాశపిశునాత్తరుజాభ్రగోషాత్ 5

అ — తత్కౌ = అ సమయమునందు, సంతోషమోక్షం భజన్ =
సంతోషము లేనివాడై, కపీనాం పతిః = కపిశ్వుడుగను సుగ్రీవుడు
దుగ్ధతం = హడావిడిగా, అననం = సింహాసనమును, అపాస్య = విడిచి
పెట్టి, ఘనదావగోషాత్ = మహాకర్షకముయొక్క ధ్వనివలన, సమా
ననః = ఒంచుకొనబడినతలగలవాడై, సంతాపనాశపిశునాత్ = సంతాపము
యొక్క నాశనమును సూచించునట్టి తరుజాభ్రగోషాత్ = సూతనమేఘ
గర్జితమువలన, భూరి = అధికముగ, సంతోషమోక్షం = ఆనందవిఘ్న
తమును, భజన్ = పొందుచున్న, భుజంగః = నొర్రమువలె తత్కౌ
న = భయపడెను.

కా — అప్పుడక్కప్పినాయకుడు ధనుష్ఠంకరమును విని సింహా
సనమునుండి చివాలున లేచి, తలవంచుకొని, గడగడవణుకుచుండెను
సంతాపమును పోగొట్టునట్టి కాటుమొయలు గర్జితమును విని పాము
కూడ సంతసమును వీడి, భీతిని పొందును గదా!

గ — తత్ర ప్రతిభృత కార్యపోతాహనాయ కుపితేన భ్రాత్రా
ప్రేషిత ఇతిమారుతినా ధార్యమాణ ధైర్యః, సుగ్రీవ స్సామిత్రిం సాన్త్య
యితుం తారాం ప్రేషితవాన్. 78

అ తత్ర = భయపడినప్పుడు, ప్రతిభృతకార్య ప్రోతాహనాయ =
అంగీకరింపబడిన సీతాన్వేషణ కార్యమును పోత్సహించుటకు, కుపి
తేన = కోపగించిన భ్రాత్రా = సోదరునిచే, ప్రేషిత ఇతి = పంపబడిన
వాడని, మారుతినా = మారుతాత్మ జడగుహనుమంతునిచే, ధార్య
మాణధైర్యః = ధరింపజేయబడిన ధైర్యము గల వాడై సుగ్రీవః =
సుగ్రీవుడు సామిత్రిం = లక్ష్యుని, సాంత్యయితుం = బ్రతిమాలుటకు
తారాం = తారను ప్రేషితవాన్ = పంపెను.

తా — ఒప్పుకొన్న సీతాన్వేషణ కార్యమును నలుపుటకై అన్న
గారిచే పంపబడి లక్ష్యుడు వచ్చినాడని, అంజనేయుడు సుగ్రీవునకు
ధైర్యము గలిగించెను. అప్పుడప్పుడమి టేనిని బ్రతిమాలుటకు, అక్కో
తులటేడు తారను బంపెను.

వి — సుగ్రీవుడు లక్ష్యునియొడుటకు తాను వెళ్లుటకు భయపడి
మారుతి ధైర్యమును గలిగించగా, లక్ష్యుని కోపమును తగ్గించుటకు
తారను బంపెను. ఆనందరథములో శ్రీరామాయణములో నిల్లున్నది.

ఓ ప్రేయసీ నిన్ను జూచిన లక్ష్యుడు ధైర్యమును విడికోపించ
నేటడు. మహాత్ములు స్త్రీల విషయములో నెన్నడు చారుణమును చేయ
జాలరు.

తథా చ శ్రీరామాయణమ్ —

“త్వద్ధర్మన విముక్తాత్మా న స్మకోపం కరిష్యతి
న హిస్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వన్తి చారుణమ్” ఇతి

వ — ద్రాగ్వారుడీ భజననిహ్నుత రాజతేజో

నిష్కాంత తారము పశాంత తమోవికారము,

పూర్వాశయా వికలి సత్కథలాజిమిత్రే

సత్వం నిశాంత సమ మన్య నిశాంతమాసీ

అ — ద్రాగ్ = తొందలాగా, వారుడీభజన = సురా
నిహ్నుత = కప్పబడిన, రాజతేజః = ప్రభువగు సుగ్రీవుని
వ్రతావము గలదియు, ఉపశాంత తమోవికారం = నిష్కాంత
వీక్రియ గలదియు, అగు. అన్య = ఈ సుగ్రీవుని యొక్క
ఇంటిని, మిత్రే = స్నేహితుడును సత్కథలాజి = సన్నా
లక్ష్మణుడు వికలిసతి = ప్రవేశించిన వాడుకాగా.

ద్రాగ్ = తొందలాగా వారుడీభజన = వరుడపొలిత
మది దిక్కును సేవింపబడె నిహ్నుత = కప్పబడిన రాజతే
వ్రతావముగలదియు, నిష్కాంత తారం = పోయిన నక్షత్రము
ఉపశాంత తమోవికారం = నశించిన అంధకారము గలదియ
లాజి = అకాశమార్గ నందరియగు మిత్రే = సూర్యుడు పూ
ర్వార్పు దిక్కుమనభిప్రాయముతో వికలి సతి = ప్రవేశ
కాగా. నిశా = రాత్రియొక్క అంత = చివరతో సమం = స
అసీత్ = ఆయెను

తా. సురాపానముచే సుగ్రీవుని వ్రతావము ప్రచ్ఛాదిత మారె
బయటకు వచ్చెను. సుగ్రీవుని మోహవికారము కగ్గిపోయెన
చేసిన వ్రతిజ్ఞును నెఱవేర్చుమని సన్మార్గగామియు జ
లక్ష్మణుడు-సుగ్రీవుని యింటికి చేరెను. సుగ్రీవుని గృహవ
తెల్లవారుటకూడ జరిగెను. సూర్యుడు వడమది దిక్కునకు
వందుగని తేజస్సు ప్రచ్ఛాదిత మాయెను. నక్షత్రము తా

కనబడకుండగ పోయెను. కటిక చీకటి మాయమయ్యెను. తూర్పు దిక్కు నందు మిత్రవదనాచ్యుతును, అకాశ మార్గ సంచారియునగు ప్రవేశించుచుండెను. కాన సుగ్రీవుని గృహము నిశాంత (నిశాంతము) కుల్యమాయెను.

గ — సో తు రామా రామానుజ మసాద్య చైవ మచోచత.

అ సో తు రామా = తావయను నానుందరి, రామానుజం = రాముని యొక్క తమ్ముడగు లక్ష్మణుని, అసాద్య = పొంది, ఏవం = చెప్పబోవు విధముగ, అచోచత = చలికెను.

కా — అంతటాకాద లక్ష్మణుని చెంతకుచేరివా నితో నిట్లనియె
చ - ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయా జ్ఞాతంవనేభ్రామ్యతః
సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపో ర్పాదేన సాలచ్చిదా
అవ్యాప్య వ్యసనం తుపంచవిశిఖా దాసీదుపిన్ద్రాత్మజా
త్సామిత్రే తదపి ప్రకాశమభవ జ్ఞానోపమాత్రేణ తే 79

అ — సురేంద్రతనయాత్ = వారి వలన జాతం = కలిగిన వనే
భ్రామ్యతః = అడవిలో తిరుగుచున్న - సుగ్రీవస్య = సుగ్రీవునియొక్క
ప్రాచీనం వ్యసనం = పురాతనమైన విషయ, సాలచ్చిదా = ఏడుమద్ది
చెట్లను ఒక్కసారిగ చేపించిన, ఖరరిపోర్పాదేన = శ్రీరాముని యొక్క
బాణముచే నిరాకృతం = పోగొట్టుబడినది

అద్యతుఃప్రవృద్ధయితే, ఉపేంద్రాత్మజాత్ = ఇంద్రునితమ్ముడొడడు కైన,
పంచవిశిఖాత్ మన్మథునివలనవ్యసనం = వ్యసనము (స్త్రీ వ్యసనము)
అసీత్ = కలిగెను, హేసామిత్రే = ఓ లక్ష్మణుడా? తదపి = అస్త్రీవ్య
సనమున్ను, తే = నీయొక్క, జ్ఞానోపమాత్రేణ = విందినారిసవ్యదిచేతనే
ప్రకాంతమభవత్ = సమసిపోయెను.

కా — సుగ్రీవునకు రెండు విషయములు వాటిల్లినవిఅందు మొదటి

విపత్తు ఇందుగ్రిని కుమారుడగు వారి వలన కలిగినది. ఆ విపత్తు విడు
మద్ది చెట్లను ఒక్కసారిగ కూల్చిన రాముని బాణముచే పోగొట్టబడినది

అందు రెండవ విపత్తి ఉపేందుగ్రిని కుమారుడగు మారునిచే
కలిగినది. అది రాముని తమ్ముడగు నీ యొక్క వింటిసారిచే పోగొట్ట
బడినది. కాదూల విక్రేడిత వృత్తము.

గ — తదనస్తరం తారాసాంధ్యవచనప్రకాతకోపేన సొమిత్రిణా
సొకం తవనతనయః సవినయమాశ్రిత్య ప్రాంజలిర్వ్యజ్ఞపత్ 80

దేవః కపిబలి మఖిలకులాచలనిలయమనితన యేనాహూతం
పురహూత ఇవ పులోమజావహారిణమన్యుదం రావణం రణే నిహనిష్ఠ
సీరి 81

అ — తదనంతరం = పిమ్మట, తారాసాంధ్యవచన ప్రకాత
కోపేన = తారయొక్క సాంధ్యన వచనములచే శమించిన కోపముగల
సొమిత్రిణా సొకం = ఒక్కఁనితో కూడ, తవనతనయః = సుగ్రీవుడు
సవినయం = వినయ పూర్వకముగ, దాశరథిః = శ్రీరాముని, అశ్రిత్య
ప్రాంజలిః = అంజలిని ఘటించిన వాడై, వ్యజ్ఞపత్ = (ఇట్లు) విన్న
వించెను.

దేవః = ప్రభూః శ్రీరామాః అఖిలకులాచలనిలయం = సమస్త
కులాచలములు నెలపుగా గల కపిబలం = వానర సైన్యము, అనితన
యేన = వాయు నందనుడగు, అంజనేయునిచే, అపహూతం = పిలువ
బడినదియై, పులోమజావహారిణం = శచీదేవిని అపహరించివ, అను
న్యుదం = అనున్యుడుడను రాక్షసుని పురుహూత ఇవ = ఇందుగ్రిడు వలె
రావణం = రావణునిత్వం నీపురణే = యుద్ధము నందు, నిహనిష్ఠసీ = చంప
గలవు, ఇతి = అని

తా — తారావచనశ్రవణా సంకరము, ఆమెసౌత్వవచనములతో లక్ష్మణుని కోపము నన్నగిల్లెను. అప్పుడు సూర్య నందనుడు, దశరథ నందనుని సమీపించి అంజలి ఘటించి వినయావలముగ్ధై, వానితో నిట్లనియె.

వృథా! నమస్త్రకులా చలముల మీద నివాసము చేయుచున్న కపిల మంతయు అంజనేయునిచే పిలువబడినది.

శచి దేవిని అపహరించిన అనుష్ఠాదుడను

రాక్షసుని మహేంద్రుడు రజరంగములో చంపి నట్లు, నీవును సీతాదేవిని అపహరించిన రావణుడను రాక్షసుని రజరంగములో చంప గలవు.

వ — క కుభికులిక పాణ్డైర్నైలిం తాం విచేతుం

వినతమథ దికాయాం మారుతిం ప్రీతవథర్తుః,

వరుణదిశి సుషేణం యక్షరాజాంచితాయాం

హరితి శతవచించ ప్రిహణోధ్వానరేన్ద్రః 82

అ — తతః = తరువాత, వానరేంద్రః = సుగ్రీవుడు, తాం = తానెనుచే అపహరింపబడిన సీతాం = సీతను విచేతుం = వెదకుటకు

కులికపాణ్డేః కకుభి = ఇంద్రునియొక్క దిక్కునకు అనగా తూర్పు దిక్కునకు, వినతం = వినకుడను వానర సేనాధిపతిని

అథ = తరువాత, ప్రీతవథర్తుః దికాయాం = యముని యొక్క దిక్కునకు, అనగా దక్షిణ దిక్కునకు మారుతిం = వాయు నందనుడగు హనుమంతునిస్సీ,

వరుణదిశి = వరుణుని యొక్క దిక్కునకు అనగా పడమట దిక్కునకు, తనమామయగు-సుషేషణః = కుషేణుడను సేనాధి పతిని

యక్షరాజాంచి తాయాం హరిత = కుబేరుని దిక్కునకు అనగా ఉత్తరదిక్కునకు, శతవలింశ = శతవలియను వానర నాయకునిన్ని ప్రాహ్ణిణీకే = పంపెను.

తా - అంతటనుగోవుడు సీతాదేవిని వెదకుటకు, తూర్పుదిక్కునకు వినతుడను సేనాపతిని, దక్షిణ దిక్కునకు తనమామయగు సుషేణుని ఉత్తర దిక్కునకు శతవలియనునొక సేనానాయకునిన్ని పంపెను.

మాలినీ వృత్తము.

గ — తదను దివసేషు కేషుద్దిష్టతేషు, మాసాతి పాతనానహాని యతముదగ్గ దండ స్ఫుగ్గీవ ఇతి సత్వర మితరదిగంతర ప్రేషితేషుచ స్లవంగ బతేషు ప్రతి నివృత్తేషు, పితృ పతి హరిత ప్రేషితా మారుతి జాంబవ దంగ దశలనీల వ్రభృతయోఽవ్యలబ్ధ సీతో వరిజ్ఞయః, తనయ వినాశకుపిత కండుశావ నిశ్శేషిత చరావరం, అవరిచిత చారప్రాంతరం కొంతారం కొంతావ్యః కన్మింశ్చిత్కాంతారే అమరమేకం నిరీక్ష్య రక్షః పతిరితి బుద్ధ్యా యుద్ధసన్నద్ధా బహువుః

అ — తదను = తరువాత, కేషుద్దిష్ట సేషుగతేషు = కోన్ని రోజులు గడచినవికాగా, మాసాతిపాతానహః = నెల రోజులు దాటుటను సుగోవుడు సహింపజాలదనియు, ఉదగ్గరంద స్ఫుగ్గీవ ఇతి = చండ శాసనుడనియూ, సత్వరం = వెంటనే ఇతరదిగంతర = దక్షిణదిక్కును, మినహాయించి మిగతా దిక్కులకు ప్రేషితేషు = పంపబడన స్లవంగబతేషు =

వానర సైన్యములు ప్రతిని వృత్తి = తిరిగి వచ్చివచ్చుకాగా, పితృ
పతిహరితి = దక్షిణదిక్కునకు ప్రేషితాః = వంశబడిన, మారుతి-జాంబ
వత్ అంగద నల నీల ప్రభృతయః = హనుమంతుడు, జాంబవంతుడు
అంగదుడు నలుడు నీలుడు మున్నుగా గల వాడుకూడ అలబ్ధ సీతోప
అబ్ధయః = పొందబడవి సీతా సాక్షాత్కారము గల వారై తనయ =
కుమారుని యొక్క నాశ = మరణముచే కుపిత = కోపించిన కండు =
కండుమహర్షి యొక్క శాప = శాపముచే నిశ్శేషిత = పూర్తిగా నశింప
జేయబడిన, చరాచరం = చెట్లు పిట్టలు పుట్టులుగల వియునగు, అవరి
చిత చార ప్రాంతరం = ప్రాణిసంచార రహితమైన, నికట ప్రదేశము
గల, కాంతారం = అడవిని, క్రాంత్యా = దాడి కాన్పించిపోతూంటారే =
మతియొక అడవిలో ఏకమసుకం = ఒకనొక రాక్షసుని, నిరీక్ష్య = చూచి
రక్షన పరిరిటుద్వా = రాక్షస రాజగు రావణునిగా తలచి, (వానితో)
యుద్ధసన్నద్ధః బభూవుః = పోరాడుటకు సియత్నించిరి.

తా — కొన్ని రోజులు గడచినవి. నెలరోజులలో సీతోదరకమును
తెలియ జేయనిచో సుగ్రీవుడు శిక్షదండమును విధింపగలదనితెలిసియు
అన్ని దిక్కులకు వెళ్లి వ్రవంగ బలములన్నియు తిరిగి కిష్కింధకు
చేరుకొన్నవి దక్షణ దిక్కునకు వెళ్లిన హనుమ జ్ఞాంబవదంగదనల నీల
ప్రముఖులు కూడ సీతాదేవి జాడను కనుగొనుటలో విఫలమనోరథు
లైరి. తన తనయుని ఎవరో చంపినారను కోపముతో కండు వనునొక
మహాముని అడవిలోని స్థావర జంగమముల నన్నీంటిని తనశాపముతో
నశింపజేసెను. దానికి చుట్టు ప్రక్కలకూడ ప్రాణిసంచారము లేకుండెను
అట్టియశరణ్యమైన యరణ్యమునతిక్రమించి మతియొక అరణ్యమునకు
చేరుకొనితిహవ్యులవారొకరాక్షసునిజూచిరి అతడేతక్షః పతియగురావణుని

యొంది, వానితో యుద్ధమునకు సన్నద్ధులైరి.

వి — పుష్పితాగ్రా వృత్తము. కండుమహర్షికావమును గూర్చి శ్రీరామాయణములో నిట్లున్నది. “వత్యవాది, తపోధనుడు, కోధనుడు నియమవంతుడు, నగుకండు మహర్షి యొందు గలడు పదివత్సరము లవయః పరిమితిగలఅమ్మహర్షికుమారుడొకడు—అడవిలో కనబడదయ్యెను కోపించినయమ్ముని అయ్యరణ్యమును పొడి సంచార శూన్యమగు నట్లు శపించెను. నాటి నుండి నయ్యరణ్యమశరణ్యము. మృగవక్షి వర్జితము సమీపింపరానిదియునాయెను. తథాచ శ్రీరామాయణమ్—

కండుర్నామ మహాభాగ సత్యవాదీ తపోధనః

మహర్షిః పరమామర్షీ నియమై ర్దుష్పథర్షణః

తస్య తస్మిన్వనే పుత్రోబాలకో దశవార్షికః,

ప్రజన్తో జీవితాంతాయ కుర్ధస్తత్ర మహమునిః

తేనధర్మాత్మనా శస్త్రంకృతం తత్ర మహద్వనమ్.

అశరణ్యం దురాధర్షం మృగవక్షి వివర్జితమ్.

గ — తతస్థైర్యేన వచనాత్తత ఇతోవిచిత్యనికటగిరిసానుశయా సానుశయా స్పృహితశయా, జలచద పతన్గ వచనోత్పతసానుమీయ మాన పల్వలో వశయం, కిమపి కుహరమవగాహ్య, తత్ర కంచన కాంచనమయం మయా మాయా నిర్మితం, విహితపో భంగాయై, సురాంగనాయై హేమాయై దుగ్ధహితేన వితీర్ణం మేరు పావర్ణిదు హితా స్వయం ప్రభయా కృతావనం వనోద్దేశమవిశన్. ౪౪

తతః కృతాతిథ్యా యో స్వయంప్రభా యాః, ప్రభావేన బిలా
దుత్తిర్జ్ఞానాం సమయాతిపాతా దావతిష్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతి
ముప్యేత సంగత మనోగదేనాంగవేన వవనతనయవచన ప్రత్యయ
ప్రత్యాగీత ప్రకృతి నా సహస్రాయోపవీశము పేయుషాం ప్ల వంగ
పుంగవానాం పరిదేవన-కథాప్రసక్త జటాయుషో నిధనం నిశమ్యవింధ్య
రంధ్రా ర్విహిత సంపాతస్సంపాతిర్నామ గృధ్రరాజస్తానేవమవాదీత్ ౪౪

తా — తతః = తరువాత, తారేయవచనాత్ = తారా నందను
దగు సంగదుని యాజ్ఞానుసారము, తతః = అటునిటు, విచిత్ర్య,
నికటగిరి సాను-శయాః = దగ్గఱలోనున్న కొండనెత్తములమీద పరున్న
వారై, సానుశయాః = సంతోషముతో కూడిన వారై, సువిలాశయా =
నీటియందు ఆశతో, (పిపాసతో) జలచర = నీటిలో తిరుగునట్టి పతంగ =
పక్షులయొక్క, పతనోత్పతన = ఎగురుట, వాయుట మున్నగు గమన
విశేషములతో, అను మీయమాన = ఉపాసించబడుచున్న, పల్వల =
చిన్న నరస్సుయొక్క, ఉపశయం = ఆశ్రయముగల, తిమపి = ఒక
నొక కుహరం = కొండ గుహను, అపగాహ్యం = ప్రవేశించి,

తతః = అగుహలో, కాంచనమయం = బంగారముతో తయారుచేయ
బడినదియు, మయ మామూమయం = మయుడమరాక్షసశిల్పియొక్క
మాయా ప్రాభవమువలన తయారు చేయబడినదియు, విహిత తపో
భంగాయై = చేయబడిన తపోభంగముగల, సురాంగనాయై = అప్ప
రోంగనయగు, హేమాయై = హేమకొఱకు, దుఃపితేన = బ్రహ్మచే,
నితీర్థం = ఇవ్వబడినదియు, మేరుసావర్ణేః = మేరుసావర్ణియను వాని,
దుహితా = కుమార్తెయగు, స్వయంప్రభయాః = స్వయంప్రభ
యను నామెచే, కృతావనం = చేయబడుచున్న రక్షణగల, వనోద్దేశం =
వనప్రదేశమును, అవిశన్ = ప్రవేశించి.

తతః = తరువాత, కృతాతిథ్యాః = చేయబడిన అతిథిపూజ
 గల స్వయంవ్రభాయః = స్వయంవ్రభయొక్క, ప్రభావేన = సామ
 ర్థ్యముచే, బిలాదుత్తిర్థానాం = కొండగుహ నుండి బయటకు వచ్చిన
 ఆ వానరులకు, నమయాతిపాతాత్ = గడువుకాల ముతిక్రమించుటవలన
 సుగ్రీవదండః = సుగ్రీవునివలన శిక్ష (దండనము) కలుగగలదని ఇతి
 మత్వా = తలచి, వికృతిం = ప్రకృతివైకల్యమును, ఉపేత్య = పొగ
 దిన వారును, వచనతనయ = హనుమంతునియొక్క, వచనప్రత్య
 యాత్ = మాటయందలి విశ్వాసముచే ప్రత్యానీత = తీసికొనిరాబడిన,
 ప్రకృతినాంసాకం = నిత్యస్థితిగలవాడును, సంగీత = కలిగిన, మనోగ
 దేన = మానసికవ్యాధి గల, అంగదేనసాకం = వారి పుత్రుడగు అంగ
 దునితోకూడ, ప్రాయోపవేశం = ఆమరణ నిరశన ప్రకరీక్షను, ఉపే
 యుషాం = పొందినటువంటి, ప్లవంగమపుంగవానాం = వానర శ్రేష్ఠుల
 యొక్క పరిదేవన కథావ్యవంగే = విలాపగోష్ఠి ప్రస్తావములో, జటా
 యుషః = జటాయువుయొక్క, నిధనం = మరణమును, నిశ్చమ్య =
 విని, వింధరంధ్రాత్ = వింధ్యాద్రిగుహ నుండి, సిహిత స్ఫుపాతః =
 బయటకు వచ్చిన, సంపాతిర్నామ = సంపాతి యను, గృధ్రరాజః =
 గర్జభక్షేడు త్యా = ఆ వానరులను గూర్చి, వివం = ఈ చెప్పబోవు
 విధముగ అవాదీత్ = వలెకెను.

తా - అరగదుని యాజ్ఞామసారము హనులందఱు నిటునటు
 వెదకిరి. కొంతవరి కొండలమీద వరుండిరి. వంతాతమును జిందిరి
 మంచినిరు తాగవలెనను కోరిక పారిక కలిగినది. హంసలు మున్నగు
 గల నీటిలో తిరుగు వక్షుల వత్సోత్పత్తనములను పారు చూచిరి. దగ్గఱ
 లోనే చెలువొకటి యుండి యుండవచ్చువని వారుహించిరి. అచ్చె
 రువుతో అచ్చెరువుగల గుహను వాడు ప్రవేశించిరి. అచ్చట మయుని

మాయాబలముచే నిర్మించబడిన బంగారుమేడను గాంచిరే. తపోభంగముల తపోభంగమును గావించిన హేమయను నప్పరంగనకు, ఆ మేడను బ్రహ్మకానుకగా నిచ్చెను. హేమ ఆ మేడను మేరుసావర్తి కూతురగు స్వయంవ్రభకు నిచ్చెను. దానిని స్వయంవ్రభ కాపాడుచున్నది, వానరులందఱు నచ్చటకు జేరిరి.

వానరులందఱు స్వయంవ్రభ మనోహరము రుచిరమైన అతిథ్యము నొసంగెను. తరువాత వారిని అమె గుహ బహిః ప్రదేశము నకు చేర్చెను. గడుపు దాటుటవలన సుగ్రీవదండము ననుభవించక తప్పదని వారు మనోవృథను పొందుచుండిరి. సుగ్రీవుని దండమను భవించుటకంటె ప్రాయోపవేశము సేయుటమేలని అంజనేయుడుగుర్తు చేయగా వారి పుత్రుడగు నంగదునితోకూడ వానరులందఱు ప్రాయోపవేశము నొనరించుటకు సంసిద్ధులైరి. ప్రాయోపవిష్టలైన వానరులలో జటాయువు చనిపోయెనన్న వార్త విన్న సంపాదియను గద్దలతేడు మిథ్యగుహనుండి బయటకువచ్చి, వారితో నిట్లనియె.

వి — వానరుల్లో గుహనొకదానిని ప్రవేశించి, దానిలో మయ మాయానిర్మితంబై, క్షణచనమయంబైన భవనంబును గాంచిరి. మయుని తపోభంగమును గావించిన నృత్యగీతవిహారయుగు హేమ యను నప్పరంగనకు ఆభవనంబు బ్రహ్మకానుకగా నిచ్చెను. హేమ ఆ భవనంబును తన ప్రియసఖియు, మేరుసావర్తి తొమరితెయునగు స్వయంవ్రభకు నిచ్చెను. దానిని స్వయంవ్రభ కాపాడుచుండెను.

అక్షరచ శ్రీరామాయణే—

“దుహితా మేరుసావర్తి రహంతస్యాస్వయంవ్రభా

ఇదం రక్షామిభవనం హేమాయా వానరోత్తమ
మమప్రియసఖీహేమన్మత్తగీతవిశారద,
తయోదత్తవరా చాస్మిరక్షామిభవనోత్తమమ్.

స్వయంప్రభా ప్రభావముచే వానరులందఱు బిలమునుండి బయట
వడిరి. సుగ్రీవునిచే నిర్ణయింపబడిన సమయ మతిక్రమించుటచే,
కపివరులందఱు, చండశాసనుడగు సుగ్రీవుని దండము తప్పదని నిశ్చ
యించికొని, పోయోపవేశము చేయుట ప్రారంభించిరి. పోయోప
వేశమనగా దక్షిణాగ్రములగు దర్భలోగల నేలమీద వరుండి చనిపోవు
టకు సంకల్పించుకొనుట.

అచమనం టానరించి దక్షిణాగ్రంబులగు దర్భలమీద, మరణింప
గోరినవారై వానరులు - సముద్రపుటుత్తరపువై పున కూర్చొనిరి. అని
రామాయణములోనున్నది. ఈ క్తంచ శ్రీరామాయణే—

ఈసస్పృశ్యోదకం వింధ్యే ప్రాజ్ఞాభాస్పముపాదిశన్,
దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు - ఉదక్తిరంశమాశ్రితాః
ముమూర్షవో హరిశేష్ఠా ఏతత్కమమితః స్మహా, ఇతి
రామస్య వనవాసంచ క్షయం దశరథస్య చ
జనస్థానవధంచైవ వధంచైవ జటాయుషః
విలాపగోష్ఠి ప్రసంగేన

తథాచ శ్రీరామాయణమ్—

“ సంప్రాతిర్నామ నామ్నాకు చీరంజీవీ విహంగ్గముః
ప్రథాతాజటాయుష శ్రీమాన్ప్రఖ్యాతబల పౌరుషః

కందరాదభి నిష్క్రమ్య సవింధ్యస్య మహాగిరే,
ఉవవిష్టాన్ హరిన్దృష్ట్వా హృష్టాత్కాగిర మబ్రవీత్.

స — కేయూయ మక్షత జలేవ్యభిధాయపాపం,
పతే జటాయుషి మమశ్రవసీద హస్తః
కస్మాత్పురా కిరణదాహిత వక్షయుగ్మం,
తిగ్మంతు మష్టవచసాశి శిరీకురుధ్వే.

అ — అక్షతబలేపి = అవ్రతిహత పరాక్రముడైన వత్సే =
నా తమ్ముడగు జటాయువు నందు పాపం = నిధనమును, అభిధాయ =
చెప్పి, మమ — నా యొక్క శ్రవసీ = చెవులను దహంతః = తగలబెట్టు
చున్న యూయం = మీరు, కే = ఎవరు? కస్మాత్ = ఎందువల్లనైతే
పురా = పూర్వము, అనగా సూర్య మండలము వఱకు ఎగురు నట్టి
సమయములో, కిరణ = కిరణములచే, దాహిత = తగల బెట్టబడిన,
వక్షయుగ్మం = రెండు రెక్కలుగల తిగ్మంతుం = తీక్షణమైన కిరణములు
గల సూర్యుని ఉష్ణవచసా = అతి తీక్షణమైన వాక్కులతో శిరీకురుధ్వే =
చల్లబరుచుచున్నారో (మీరెవరు?)

తా — ఓయీ మీరెవరు? అవ్రతిహత పరాక్రముడగునాతమ్ముని
మరణ వార్తను వినిపించి నా చెవులను తగల బెట్టుచున్న మీరెవరు?
మఱియు తనతీక్షణ కిరణములతో నాదెక్కలను తగలబెట్టిన ఉష్ణకిరణుని
కూడ మీరు మీ వెచ్చని మాటలతో చల్లబరుచుచున్నారు మీరెవరు?

గ — తతస్తైః ప్రస్తావిత ప్రవృత్తిస్సంపాతిః బ్రోషితాయుషే
జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురాకదాచిదామి షాన్వేషణాయ
ప్రేషితేన నిజ సుతేన సుపాత్స్వ నామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్ర
మహీధ్రరంధ్ర నిర్గత దశవదన నియమాన జానకీ పరిణివనం జానాన

సూక్ష్మచక్షుః పునరవ్యవోచక.

అలంకారరేఖ ఇతి భిదానాం రాజధానిమధివసతి సీతాదశవదన
నీతా,

తతః గచ్ఛన్తు భవంతః ౪౪

అ - తతః = తరువాత, తైః = అవాసరులచేనృప్తివికర్యవృత్తిః = మొదటి
నుంచి చివరవఱకు చెప్పబడినవృత్తా. తముగలవాడై సంపాతిః = జటా
యుపుయొక్కయున్న యగుసంపాతిప్రోషితాయుషే = వనిపోయిన, జటా
యుషే = జటాయువుకొఱకునివాపొంజలింగిర్వర్త్య = తర్పణాంజలిదానము
పేసి. పురా = పూర్వము అమిషాస్వేషణాయ = ఆహారముగు మాంసమును
వెదకుటకై ప్రేషితేన = పంపబడిన సుపాద్య నామ్నా = సుపార్కుడను
పేరుగల నిజతనయేన = తనకుమారునిచే, నమా మ్నాతం = చెప్పబడిన
మహేంద్ర, మహీధ్ర = మహేంద్ర వర్మతము యొక్క రంగధృనిర్గత =
గుహనుండి వెలువడిన వాడైన దశవదన = రావణునిచే నీయమాన =
తీసికొని పోబడుచున్న, జానకి = సీత యొక్క, వదిదేవనం = విలాస
మును జానానః = తెలిసి కొన్న వాడై. సూక్ష్మచక్షుః = ముందువెనకల
నాలోచించు దృష్టిగల సంపాతి, పునరవ్యవోచక = తిరిగియిట్లనెను.

అలంకారరేఖ = భయవేడకుడు దశవదన నీతా సీతా = రావణునిచే
తీసికొని పోబడిన సీతాదేవి అంకాభిదానాం = లంకయును పేరుగల,
యాత్రధాన రాజధానీం = రాక్షస రాజధానిలో అధివసతి = ఉంటున్నది
భవంతః = మీరు తతః = ఆలంకారవృత్తిమునకు గచ్ఛన్తు = పయనింపుడు.

తా — వానరుల వలన వృత్తాంతము నంతయు సంపాతి తెలు
సుకొనెను. మరణించిన జటాయువునకు నివాపొంజలి నిచ్చెను,

పూర్వమొకప్పుడు మాంసాన్వేషణకై సుపాయ్యుడను తనతనయు
పంపెను మహేంద్ర వర్మతగుహ నుండి వెల్వడిన దశవదనుడు
సీత నవహరించి వెళ్లుచున్నట్లు సీత విలపించుచున్నట్లు తన తనయుడు
చెప్పిన వృత్తాంతము గుర్తుకురాగా వారికి తెలియజేసెను. మఱియు
సూక్ష్మ దృష్టియగు సంపాతి తిరిగి వారితో నిట్లనియె. భయపడకుడు
దశవదనునిచే తీసికొనిపోబడిన సీత రాక్షసరాజధానియగులంకాపట్టణము
లోనున్నది మీరవృత్తుకు వెంటనే పయనింపుడు.

ప — కించ —

దివాకరస్తోషభవాం మమార్తిం

నిశాకరో నామమునిర్నిరస్యన్

జగదవః కార్యమహరధైర్యాః

క్షణేన తాంద్రీక్ష్యథ రామపత్నిమ్, 90

అ — కించ = మఱియు, దివాకరస్తోషభవాం = సూర్యుని
యొక్క దాహముచే కలిగిన మమార్తిం = నా యొక్క బాధను, నిర
స్యన్ = పోగొట్టుచున్న నిశాకరో నామమునిః = నిశాకరుడను అతిథానా
గత దర్శియగుముని,

హేమహర్య ధైర్యాః = ఓ అపరిహర్య ధైర్య సంపన్నులారా;
వః = మీ యొక్క కార్యం = కరణీయుమును, జగద = పలికెను. తత్ =
అందు వలన క్షణేన = త్వరలో రామపత్నిం = ప్రేరామునిభార్యయగు
సీతను ద్రక్ష్యథ = చూడగలదు.

కా — మఱియు సూర్యుని కాష్ఠోగ్రతకు నా తిక్కలుకాలిపోగా
నాబాధను పోగోట్టదలచిన నిశాకరుడను మునిశ్వరుడిట్లు పలికెను? ఓ
యీబాధ పడకుము. రామదూతలు సీతాన్వేషణార్థము నీ దగ్గరకు

రాగలరు అప్పుడు నీ రెండు తెక్కలు యథాతథముగ నుండ కలవు”
కనుక రామ దూతతో ధైర్యమును వీడకుడు త్వరలోనే మీరు శ్రీరామ
వచ్చిని చూడగలరు. మునుల మాటలెన్నడును వ్యర్థము కాజాలవు

వి — దివాకరుని వలన నాతెక్కలు కలి పోవుటనెఱింగిననికా
కరుడనుముని నాయార్చిని పోగొట్టుచు నిట్లనెను రామదూతలగు వాన
రులు రాగలరు వారితో రామమహిషి లంకలో నున్నది అనిచెప్పము.
అప్పుడు నీ తెక్కలు నీకు యథాస్థితిలోనుండ గలవు. తదనుగుణముగ
మీరును వచ్చినారు నా తెక్కలును నాకు వచ్చినవి, అని రామాయణ
ములోనున్నది. కథా వ శ్రీరామాయణమ్—

“విష్యంతి పేషితాస్తత్త్ర రామ దూతాఃప్లవంగమాః

అష్టేయ రామ మహిషీత్వయాతేభ్యో విహంగమః”

సూర్యుని వలన కలిగిన సంతాపము, చంద్రుని వలన తీరుట
నముచితమే కదా: త్వరలో మీరు రామవచ్చినిచూడ గలరు. ముని
వచన మసత్యము కానేరదు.

ఇవజాతి వృత్తము.

ప — ఇతి బుగ్గివాణం కృత సాహృదం తం

సంపాతి మావృచ్ఛ్య పరావరజ్ఞయే,

ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథిత ప్రళానిః

ప్రకస్థిరే వానరయూథనాథాః ॥

● — ఇతి = ఈప్రకారముగ, బుగ్గివాణం = చెప్పచున్నవాడును

కృత సౌహృదం = చేయ బడిన మైత్రిగలవాడును, పరావరజ్ఞం = ముందు
వెనుకలు తెలిసిన వాడును అగు తం = అపంపాతిని అవృత్య = అడిగి
(వానివద్ద పెరిచుగైకొని) ప్రవృహర్షాః = (నీత జాడ తెలియుటవలన)
వృద్ధి నొందిన సంతోషముగల వారై ప్రధిత ప్రభావాః = ప్రఖ్యాతబల
పౌరుషములుగల వానర యూధవాః = అంగదాది వానరయూధ
పతులు ప్రతస్థిరే = బయలుదేరిరి

కా — ఇట్లు చెప్పినపాతి వారితోసఖ్యమునుకూర్చుకొనెను. ముందు
వెనుకలు తెలిసిన సంపాతి వద్ద పెరిచు గైకొని ప్రఖ్యాత బలపౌరుష
సంపన్నులగు నా వానరవీరులు సంతసించుచు, అట మండి పయన
నుయిరి.

ప — పర్యాప్త వ్రమదము పేయుషాం కపీనాం

పంథానం దశముఖ మార్గ మార్గజాయ

పాథేయాకృతవపి రాజ శాసనానాం

పాథోధిర్మయన పథాతిధిర్మభూవ. 92

అ — పర్యాప్త వ్రమదం = పరిపూర్ణానందముచు కలిగించు
పంథానం = మార్గమును ౨ పేయుషాం = బోందిన వారును దశముఖ
మార్గ మార్గజాయ = రావణుని యొక్క తోవను వెదకుట పాథేయీ
కృత = వారిబత్తెముగ జేసికొన బడిన, కపిరాజ = ముగ్ధిపునియొక్క
శాసనానాం = అజ్ఞకలవారునగుకపీనాం = వానరులకుపాథోధిః = సముద్రము
నయనపథాతిధిః బహువ = దృగ్గోచరమాయెను.

కా — అ వానరులు, మార్గసంపాదకమగు సంపాతి చెప్పిన మార్గ

నమసరించిరి. సుగ్రీవాజ్ఞయను దాంబతైమును గైకొని రావణుని మార్గమును వెదకగోరిన యాకపివీరులకు నముద్రము కన్నులవండుగ నొనరించెను.

వ — సుత్రామ పుత్రారి శిలీముఖానాం
 స్ఫుత్వాగణస్త్రత వలీముఖానాం,
 అపానుపారస్య నిధేశ్వ వశ్పాత్
 అవాఙ్ముఖోవక్తు మవాఙ్ముఖోఽభూత్. 93

అ — వలీముఖానాంగణః = వానరయూథము, సుత్రామపుత్రారి శిలీముఖానాం = వారికి శత్రువగు రామునియొక్క, అమోఘములగు బాణములను, స్ఫుత్వా = గుర్తు తెచ్చుకొని, అపారస్య = అంటులేని, అపానిధేశ్వ = నముద్రమునును, స్ఫుత్వా = గుర్తు తెచ్చుకొని, వశ్పాత్ = గుర్తు తెచ్చుకొన తరువాత, అవాఙ్ముఖః = అధోదృష్టిగల దియై, వక్తుం = చెప్పుటకు, అవాఙ్ముఖః = మూగవోయినది. అభూత్ అయెను.

తా — వారినే నేలగూలవేసిన రాముని బాణములను, అపార పారావారమును గుర్తుకు తెచ్చుకొన్న యా వానరవీరులుతలలు వంచు కొని ఏమి చెయుటకు తోచనివారైరి.

వి — ఉపజాత వృత్తము : శిలీముఖానాంవలీ ముఖానాం, అపానుపారస్య, అవాఙ్ముఖః = అవాఙ్ముఖః, అనుద్వికములతో కవి ఈ శ్లోకముతో శబ్దపై చిత్రమును సాధించి తన ప్రతిభను వెల్లడించాడు.

గ — తదను వానరసేనామే నామవార్య మాణతర్యా మిత్థ వద మదజ్జదః. 94

అ — తదను = తరువాత, అవార్యమాణ = పారించబడని, కాతా

ద్యాం = భయముగల, ఏనాం వానరసేనాం = ఈ వానరసైన్యమును
గూర్చి, ఇత్థం = ఈ చెప్పబోవు విధముగ, అంగదః = అంగదుడు, అవ
దత్ = పలికెను.

తా — అతిభీతిని పొందిన వానరసైన్యమును జూచి యువ
రాజగు సంగదుడీట్లనియె.

ప — కిమితిభజథమానం వానరమౌనహినాః

సగరరచితకుల్లోల్లంఘనే కుంతితాళాః,

అకల శభవలేహ్యం దుశ్శమం బాడబాద్యైః

అనవధి మయశోభిం కిం సమర్థాస్తరీతుమ్. ౪౩

అ — మానహినాః = అభిమానశూన్యులైన ఓ వానరవీరులారా!
సగరరచితకుల్లోల్లంఘనే = సగరునిచే తయారుచేయబడిన చిన్న
కాలువనుదాటుటయందు, కుంతితాళాః = భగ్నోత్సాహములై కిమితి = ఎందు
కొఱకు, మేనం = మౌనమును, భజథ = వహించుచున్నారు? అకలశ
భవలేహ్యం = కుంభసంభవునిచే, ఆస్వాదనీయము కానిదియు, బాడ
బాద్యైః = బడబాగ్ని మున్నగు వానిచే దుశ్శమం = శమింపకకష్టము
గానిదియు, అనవధింప = హద్దులులేనట్టిదియు, అగు అయశోభిం =
అవకీర్తి సాగరమును, తరీతుం = దాటుటకు, సమర్థాః, కిం = సమ
ర్థులు కాగలరా?

తా — అభిమానశూన్యులగు వో వానరవీరులారా! సగరునిచే
త్రవ్వబడిన ఈ చిన్నకాలువనే మీరు దాటలేరా? అగస్తమహర్షిచే త్రాగ
బడినిది బడబాగ్ని కి లొంగనిది, హద్దులులేనిదియునగు అవకీర్తి మహా
సాగరమును నెట్లు మీరు దాటగలరు?

వి — మాలిని వృత్తము. “మానహానికలై ప్రాణహని మేలు

అను నానుడిని మానధనులగు వానరులకు అభిమానధనుడగు నంగ
దుడు గుర్తుచేయుచు పగరపుత్రులచే తవ్వబడిన యీ చిన్నకాలువనే
దాటలేని మీరు బడబాగ్నిచే పరిభూతము కానిదియు, అగస్త్యుడను
పొట్టివానిచే త్రాగబడనిదియునగునవకీర్తి నముద్రమునెట్లు దాటగలరని
నూదీప్రశ్న వేసెను. గౌరవము గలవానికి అవకీర్తి, మరణముకంటె
నెక్కువ హానికరమని ప్రబోధించెను. తథావ గీతాయాం—

“సంభావితస్యచాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే.”

గ — తతః పారావారస్య పారిణికాయాం, అత్మశక్తిరియంత్రాం
ప్రత్యేకం కథయత్పు (వానర) యూధపేషు నిర్దిశ్యాంజనేయంప్రభం
జనసంజాతం జాంబవానిత్య మభిహితవాన్.

అ — తతః = తరువాత, వానరయూధపేషు = గజగవయ
గవాక్షాది వానరయూధనాయకులు, పారావారస్య=సముద్రముయొక్క
పారిణికాయా పాతగమనమునందు, అత్మశక్తిః = నిజసామర్థ్యము
యొక్క, ఇయంత్రాం = పరిమాణమును ప్రత్యేకం ఒక్కొక్కరు, కథ
యత్పు = చెప్పుచున్నవారుకాగా, ప్రభంజన సంజాతంఅంజనేయం=
అంజనాప్రభంజనులపుత్రుడగు హనుమంతునిగూర్చి, నిర్దిశ్య=చూపించి
జాంబవాన్ = జాంబవంతుడగు, ఇత్యం = ఈ ప్రకారముగ, అభిహిత
వాన్ = చెప్పినవాడాయెను.

కా — ప్రిమ్మట, గజగవయగవాక్షాదియూధ నాయకులు
సముద్రతరణములో నిజసామర్థ్యమును నిరూపించిరి. అంతటపూర్వజ్ఞాన
సలవన్నుడగు జాంబవంతుడు, అంజనా ప్రభంజనుల నందనుడగు
హనుమంతుని జూపి ఇట్లనియె.

వి — వానరులలో గట్టడమబాదు, వేడియోజనములు దాటగల

నని చెప్పెనని రామా యుజములో నున్నది తథాచ రామాయణము—

“అబఖాషే గజస్తత్ర ప్ల వేయం దశయోజనమ్.”

వ — హే వీరాయూధనాథాః పరిణతిపరుషః కార్యఆసీద్విషాదః

కస్మాదస్మాక మేతజ్జలనిధితరణే శక్తిరేకావతీతి.

స్మృత్వా రాజః ప్రతిజ్ఞామయమనిలసుతో లంఘనాయోమ్ముఖశ్చేత్
భేదః ప్రాదుంభవేత్కిం కథయత పయసామాస్పదేగోష్పదేవా 97

అ — హే వీరాః = ఓ వానరవీరులారా! యూధనాథాః = యూధ
శ్రేష్ఠులారా! అస్మాకం = మనకు, ఏతజ్జలనిధితరణే = ఈ వముద్రమును
దాటుటలో, శక్తిః = సామర్థ్యము, ఏకావతీతి = ఇంతమాత్రమే అని
పరిణతి పరుషః = ఫలకాలవిరసమైన, విషాదః = చేతోభంగము, తస్మాత్ =
ఎందువలన, కార్యః = పొందవలసియన్నది, అయం అనిలసుతః =
ఈ వాయునందనుడు, రాజః = సుగ్రీవునియొక్క, పృతిజ్ఞాం = పృతిజ్ఞను
స్మృత్వా = స్మరించిన వాడైనచో, లంఘనాయ = దాటుటకు, ఉమ్ముఖ
శ్చేత్ = ప్రారంభించినవాడయినచో, పయసామాస్పదేవా = శముద్రము
నందుకానీ, గోష్పదేవా = అవుయొక్క అడుగునందు, గానీభేదః = భేదము
ప్రాదుంభవేత్కిం = కలుగునాయేమి?

కా — ఓ వానరవీరులారా! యూధనాథులారా! సముద్రోల్లం
ఘనములో నా శక్తియింత, నా శక్తియింత అని ఫలముఖగౌరవమును
చూపనేల: ఈ వాయునందనుడు, సుగ్రీవుని పృతిజ్ఞను స్మరించి, సము
ద్రోల్లంఘనము చేయనెంచినచో, శతయోజన విస్తీర్ణమైన ఈ సము
ద్రము, వానికి గోష్పదము మాత్రమే కాగలదు. గోష్పలంఘనమువలె
సముద్రలంఘనము వానికి చాల సుకరము.

ప — ఉదవతదువభోక్తుం మండలం చండభానోః

పరిణత ఫలబుద్ధ్యా బాలభావేఽఫిసోఽయమ్

తదను కులిశపాక్షుణ్ణగందాయతస్మై

వరమదిశదమేయం వాయుతృప్త్యై విధాతా

ఆ — సోఽయం = వ్రసిద్ధుడైన హనుంతుడు, బాలభావేఽపి = చిన్నతనమునందే, పరిణతఫలబుద్ధ్యా = మగ్గినవండు అనుభ్రాంతితో చండభానోః మండలం = సూర్యమండలమును, ఉపభోక్తుం = తినుటకు ఉదవతత్ = గగనమునకు ఎగిరినవాడాయెను, తదను = ఎగిరినతరువాత, కులిశపాత = ఇందుగ్రిచే వ్రయోగింపబడిన వజ్రాయుధముయొక్క దెబ్బతో, క్షుణ్ణగందాయ = నలిగినబుగ్గ కలిగిన, తస్మై = ఆ హను మంతునికొఱకు, విధాతా = చతుర్ముఖబ్రహ్మ, వాయుతృప్త్యై = వాయు దేవుని తృప్తికొఱకు, అమేయం = అనదృశ్యమైన, వరం = కాంక్షితమును, అదిశత్ = ఇచ్చెను.

తా — హనుమంతుడు చిన్నతనమునందే, ఎఱ్ఱనివండనుభ్రాంతితో సూర్యమండలమును మ్రింగుటకు మింటికెగిరెను. ఇందుగ్గు వజ్రాయుధముతో వాని బుగ్గమీదకొట్టగా, బుగ్గకొద్దిగా నలిగెను. దీనిని జూచి వాయువు కోపింపగా, వానిని తృప్తివరచుటకు చతుర్ముఖబ్రహ్మ హను మంతునకు చాల వరముల నిచ్చెను.

ప — ఇత్థం జౌబ పతా వరావర విదానంధుక్షితప్రాభవః

కృత్వావృద్ధిముషీయుషాస్వవపుషాత్తైవికృమప్రక్రమమ్

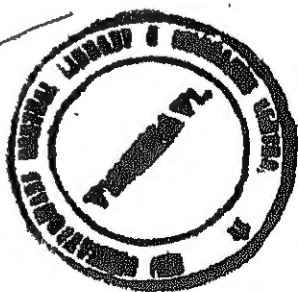
ఆరుహ్యోద్గితటం యథోచితమ సౌనమ్నాన్యసైన్యాధిపా

నాసన్నానథ సన్ననాహ తరితుం వారానిధింమారుతిః ॥

అ — ఇత్తం = ఇవ్వినముగ పారవవిదా = పూర్వోత్తరకార్య
 చర్యలోచనముగల జాంబవతా = జాంబవంతునిచే సంధుక్షితప్రారంభము =
 వృద్ధినిొందింప బడిన సామర్థ్యముగల వాడై, అసౌ నూరుతి = ఈ
 చాయునందనుడు త్రి వికృమం = త్రివికృమస్వామికి సంబంధించిన,
 ప్రకృమం = ప్రతాపమును ఉపేయషా = పొందిన స్వపపుషా = నిజ
 శరీరముతో వృద్ధింకృత్వా = వృద్ధిని పొంది అద్భుతటం = మహేంద్ర
 వర్చతము యొక్క చరియను, ఆరుహ్య = ఎక్కి, ఆసన్నాన్ = సమీ
 పములోనున్న పైన్యాధిపాన్ = వానర సేనానాయకులను. యథోచితం
 = తగినరీతితో సమ్మాన్యగౌరవించి, అథ = తరువాత. వారానిధిం =
 సముదమును, తరితుం = దాటుటకు సన్ననాహ = సన్నద్ధుడాయెను.
 (ప్రయత్నించెను)

కా — పూర్వజ్ఞాన సంపన్నుడైన జాంబవంతుడు హనుమంతుని
 ప్రోత్సహించెను వామనుడు త్రివిక్రముడైనట్లుగ, నూక్ష్మరూపములో
 నున్న హనుమంతుడు ప్రవృద్ధశరీరుడై మహేంద్రాద్రినధి రోహించి
 సేనానాయకుల నందఱిని గౌరవించి సముదమును దాటుటకు ప్రయ
 త్నించెను

55418

శ్రీసత్యసాయి ప్రెస్, టి-2-151సి, సాయిరాం వీధి తిరువతి-51750.
